

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 6 (160) ноябрь – декабрь 2011 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѣлю бла ишлени министерствосу,
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додулары Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѣлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2011

СУР КЪАДАРГЪА БОЙСУНМАГЪАН АНУАР

Хучиналаны Юсюнню жашы Ануар быйыл кесини 80-жыллыгъын болгилерикди. Ол жазгъан хапарла, повестле, поэмала окъуучуну жюрегине жол тапхандыла. Алай Хучина улуну баш китабы, баш чыгъармасы уа «Сюрсюнню бушуу дастаныды». Ол, кертисин айтханда, кѣчгюнчюлюкню, къара кюнлерибизни энциклопедиясыды.

Палах жауунну жаудургъан жылларына жораланнган китапла, статьяла, кюйле, жарсыугъа, миллетибиз сынагъан басынчакълыкъны, артыкълыкъны толусунлай ачыкълаялмайдыла. Аны хатасындан, Хучина улуну оюмуна кѣре, кѣчгюнчюлюк, къалай эсе да, бир тюрлю жолоучулукъгъа, жортууулгъа ушап окъуна къалгъанды.

Аны бла, кѣп башха зат бла да байламлыды бизни бюгюнню ушагъыбыз.

-Ануар, кѣчгюнчюлюкню, сюрсюнню къуру къайтарып-къайтарып сагъыннганлай тургъандан бир тюрлю файда жокъду, бюгюнлюкде аны унутуп, эсден кетерип заман окъуна болгъанды, дегенле бардыла. Ол оюмгъа сени кѣз къарамынг къалайды?

-Билемисе, аталарын, аналарын, ѳз сабийлерин унутханла, ата журтларындан, ана тиллеринден, тукъумларындан къачханла, жарсыугъа, бусагъатда кѣпден-кѣп бола барабыз. Унутууну жолу болмагъанча бек къысхады: миллетлерин атып, быргъап, бир жанына, башха халкъгъа кетгенле, кѣчгенле, жазылгъанла да аслам бола барадыла бюгюнлюкде. Мен оюм этгеннге кѣре, сѣзсюз, ма аладыла унутууну жолун сайлагъанла, чарсха баргъанла.

Биз а, бюгюнню таулула, тюненеги кюнню да эсде тутханлай, бюгюнбюзге ѳз жюрюшбюзню жарашдыргъанлай, мытырлыкъгъа, мѣхелликге, кѣлсюзлюкге хорлатмай, кесибизни тамблабызгъа жол къурай, алгъадан-алгъа атларгъа керекбиз.

-Атангы Огъары Малкъарда халкъны душманы этип, тутмакъгъа алып кетип жойгъанларын айта-айта тургъанса. Аны сыфатын а эсингде сакълаялгъанмыса?

-1937-чи жылды. Эрттенликде сабийле бла элни тѣбен жанына ойнаргъа барабыз. Кесим а гитчечикме: манга, баям, беш-алты жыл толгъанды ол заманда. Къатыбыз бла ѳтюп бара тургъан ат арбадан атамы ауазын эшитеме: «Ануар, жашым, сау къал!...»

Бурулуп улоу таба къарайма да, атамы кѣреме. Эки жанында бегеу-

юлле ушкоклады бла. Сора, нек эсе да, аямай жилигъан да эте, ол ат арбаны ызындан атылама. Алай, не бек кюрешсем да, жеталмайма... Мени жюрегими бек кыйнагъан а, аны сыфатын саулай кёз туурама келтиралмагъанымды. Ол, тюз да тумандача, эрип, сыпдырылып, кери кетип кьалады. Бир да тутдурмайды кесин...

Аны кёргенлеге, таныгъанлагъа тюбей-тюбей да тургъанма. Кенденленчиге эрге баргъан бир малкърлы тиширыу а: «Сени атангча ариу адамгъа мен жашагъан ёмюрюмде кёз ачмагъанма», - дегенин а унуталмайма.

- Жашауундагъы кыйынлыкълагъа уа, Ануар, сен кьалай тюбегенсе?

- Мен, ётюрюкден не асыу, кыйынлыкъладан кьачмагъанма, алай аланы ызларындан сюрген да этмегенме. Бу оюмуу баямлар, ачыкълар ючюн бир юлгю келтирирге сюеме.

Сюрюн эшалонда бара туруп кёчгюнчюледен бек кёп адам ёлгенди, жалангачдан, аурууладан, жарсыуладан да. Бир кьауумланы уа тели ауруу (тиф) тийип, кьырып башлайды. Ол заманда тюрлю-тюрлю шахарланы кьатларында врачла келип, аллай ауругъанланы жыйып, больницалагъа-больницалагъа тапдыргъандыла.

Бизден да тёртеуленни – мени эгечим Раисаны, анамы эгечи Зариятдан туугъанла Ахматны, Асиятны Уральскдеги больницагъа саладыла. Анда биз эки жыйырма кюн жатабыз. Иги болгъаныбыздан сора уа кёчгюнчюлени кьалгъан-кьулгъанларын жья баргъан эшалоннга миндиредиле бизни. Малкърлыла жюз адам болур эдик, баям, Текели деген шахарчыкъгъа келтиредиле.

Анда юч айны ичинде ол ары тюшген жюз кёчгюнчюден жетеулен кьалабыз сау. Кьалгъанла, жаннетли болсунла, кьырылгъан эдиле. Ёлюклени барысын да, тёртчархлы гитче арбачыкъгъа салып, ахыр жолгъа ашыргъанла, элтгенле Ахмат бла мен болгъанбыз.

Аладан бир кьауумун алгъа кьабыр кьазып, алай асыраргъа кюрешгенбиз. Ардаракъда уа, биз да кьарыусуз болгъанда, жар тюбюнде жер юлюшлерин табадыла. Кьалгъанларын а эски шахтаны шурфуна атаргъа тюшеди. Ачлыкъдан, жалангачлыкъдан тозурагъан, ёлюрге жетген эки жашчыкъ... алай эталгъаныбызгъа, ётюрюкден не асыу, бусагъатда да сейирге-тамашагъа кьалама.

Ма ол заманда, манга тюгел 13 жыл толмаса да алай чачым чыммакъакъ болады. Ахмат да, мен да, тюзюн айтыргъа керекди, экибиз да кьарт кишичikleге ушап кьалабыз. Сора ол ууахтыда комендант келеди да сорады, кьалгъан кёчгюнчюле уа кьайдадыла деп.

Айтабыз ала ачдан, жалангачдан кьырылгъанларын. Ызы бла элтип кьабыр тёбечиклерин, жар тюбюн, эски шахтаны шурфун да кёргюзтеме. Ол заманда кьазахлы киши, кьанлы урушдан жаралы болуп чыкъгъан, капитан чыны бла кьайтхан фронтчу, тюз да тиширыуча, кьычырыкъ этип жилигъанын кьалай унутхун. Унуталлыкъ тюйюлсе...

- Ал жыллада кёчгюнчюле бек кыйналгъанлары, тюгенгенлери хакъды. Алай ардан-артха тутхан ишлеринде атларын иги бла

айтдыргъанла, ал сатыргъа чыкъгъанла да бармы эдиле арагъызда?

-Биз темир жол жанында орналгъаныбыз себепли, айхай да, жашау турмушубуз башхаладан кѣп да иги эди. Чюгюндюрден, кѣмюрден, агъачдан, патегенден да къатыбыз бла, жаныбыз бла ѳтюп, учуп баргъан эшалонладан кесибизге жетерча юлюш чыгъара билгенбиз.

Сени сорууунга жууап берир ючюн а, Джамбулда болгъан бир ишни юлгюге келтирирге сюеме. 1953-чю жылда биз жашагъан шахарда Москвадан белгили чамчыла, оюнчула байрам концерт кѣргюзтюрге келедиле. Анга къараргъа мен да нѣгерлерим бла терк окъуна жетеме. Юсюмде уа, тюз ол заманчыкъда алгъанма, болмагъанча бир ариу жишил костюм.

Москвачылану конферансьелери мени сахнагъа чакъырып, кийимими бир-ѳки сагъатха хаух тилейди. Береме. Сора менден алгъан быстырланы кийип бардырыды ол алапат, кюлкюлю байрам ингирни.

Концерт бошалгъанлай а, уллу ыспас этип къайтарады манга – сюр-гюннге къысталгъан кѣчгюнчюге – кийимими, къыралыбызны ара шахарындан келген артистлени конферансьелери. Ол шарт кеси окъуна ачыкълайды, баям этеди бизни жашла, къызла сюр-гюнде окъуна аягъы юсюне тура башлагъанларын.

Ал заманлада бизге терс да къарай болур эдиле, алай артдан-артха уа жанлары киби кѣргендиле. Мен Кавказгъа, ата журтубузгъа къайтыргъа эркинлик бергенлеринде, Джал шахтада ишлегенме. Кетер акъыл этгеними ол шахтаны таматасы Боранбай Жалпакъбаев эшитеди да, кесини кабинетине чакъырып, терезеден жаппа-жангы победа машинаны кѣргюзтюп: «Ануар, кюз артына дери шахтада ишлесенг, сѣзсюз ол машинагъа минип барлыкъса Кавказгъа», -дейди.

Мен а: «Хар кече сайын тюшюмде жашагъан элим Хасанияда, аны тѣгерегинде агъачда, тауларымда айланганлай турама. Энди ары жол ачылгъанда уа, къалай бармай къалайым?»-дейме. Сора Жалпакъбаев бизге деп бир темир жол вагонну хазырлатады. Ма анга минип келген-биз бери.

-Ануар, чыгъармачылыкъ ишге уа къалай келгенсе? Санга ол жаны бла кѣз-къулакъ, билеклик этгенле болгъанмыдыла?

-Анабыз Кязим хажини «Ийман-Исламын», «Моулютюн», дин бла байламлы кѣп назмусун кѣлден айтханлай тургъанды. Тахир бла Зухурани къумукъ тилде поэмасын да кѣлден биле эди. Гитчеликден алагъа тынгылай ѳсгенме. Кѣчгюнчюлюкде жазыу иш бла кюреширге заман болмагъанды. Алай россейли, европалы классиклени окъургъа уа бек ѳчме: Александр Пушкинни, Михаил Лермонтовну, Николай Некрасовну, Лев Толстойну, Николай Гогольну, Александр Дюманы, Вальтер Скоттну, Джек Лондонну, Мопассанны эм башхаланы чыгъармалары бюгюн да татлы, антлы тенглеримдиле. Бек суюген китабым а Николай Гогольну «Тарас Бульбасыды». Аны къайтарып-къайтарып ненча кере окъугъанымы саны жокъду. Манга кѣз-къулакълыкъ, билеклик этгенле, айхай да, окъугъан чыгъармаларым болгъандыла.

Китапла бла, тюрлю-тюрлю газетле бла да шуѳхлукъну бюгюн-бюгече да жюрютюрге кюрешеме. Къайры барсам, къайда болсам да

айтхылыкъ жазычуланы, назмучуланы чыгъармаларын сатып алыргъа ашыкыгъанлай келеме. Бюгюн мени, Аллахны ахшылыгындан, юйде бек алапат, бек иги китапханам аны хайырындан кьуралгъанды.

-Бюгюн эринчекле, ишден албугъартханла, аталарыны, аналарыны пенсияларына къарагъанла аз туююлдюле. Сени уа иш бла аранг кьалайды.

-Мен сабийлигимден бери иш кёллюлюгюмю тас этмегенме. Не кыйын, не къара ишден да артха турмагъанма. Жаш заманымда окъуна атам тенгли кишилеге эсепчи, бригадир болургъа окъуна тюшгенди. Аны не ючюн айтама? Махтаннгандан угъай. Хар адам да тутхан ишинде бет жарыкылы болургъа итинирге кереклигин белгилер, чертир ючюн сагъындым бу затны.

-Къайтып келгенден сора уа къайда ишлегенсе?

-Келе-келгенибизлей Токъумаланы Жагъафарны тилеги бла (ол мени экиге айланган къарындашымды) «Коммунизмге жол» («Заман») газетде ишге тохтайма. Юч ай подчитчик, алты жыл корректор, ызы бла эл мюлк бёлюмюне таматалыкъ этеме. Бюгюнлюкде уа тилманч бёлюмге башчылыкъ этип турама. Алай бла миллет газетибизде элли юч жыл ишлей келеме.

-Токъсанынчы жыллада сени Польшагъа жораланган бир кьауум статьянг «Заман» газетде басмаланганы эсимдеди. Польшагъа кьалай, къачан, не ючюн баргъанса?

-Мындан бир жыйырма жыл алгъа, сыйынг төппемде болсун, юйдегим Аминат бла бирге Украинагъа бара-бара турабыз. Анда уа бизге кьонакбайлыкъ Оксана Голушко этеди, болмагъанча чырайлы, ариу тиширыу. Аны уа полякылы жаш Даниял Гордат бек жаратады. Сюймеклигин баямларгъа уа базынмайды.

Аланы бир бирлери бла Аминат экибиз танышдырабыз. Ызы бла Даниялгъа, Оксанагъа бир юйюрлю болургъа да болушабыз. Даниял Гордат бла биздеги жаш Ахмат шуёхла, татлы тенгледиле. Тюз да туугъан къарындашладан башхалыкъ жокъ эди араларында.

Даниял кичи къарындашы Павел бла Хасаниягъа келе-келе, биз да аланы ата журтларына бара-бара турабыз. Бир кере уа ала бери жетгенлеринде Польшагъа (ол заманда Ватиканлы таматасы полякылы эди) Папа Иоан Павел II келеди. Павел а мен аны кёрмей, анга тюбемей амалым жокъду деп, бизни бек аман абазыратады. Алай иш ол сюйгенча болмады: жаш тюбеялмайды папагъа.

Польшада Гордатланы 25 гектар жерлери, тюрлю- тюрлю тиширыу чындайла чыгъаргъан уллу фабрикалары да бар эдиле. Ол жерлерини 6 гектары агъач. Анда уа таш тауукъла (цесарка) кёп, ары къабанла, кийик эчкиле да келе. Уучулагъа, ачыкъ айтханда, иш табылырча эди.

Юч-тёрт гектары биченлик, аллай бир да жайлыкъ. Жыл сайын 100 тонна чакылы бир картоф ёсдюре эдиле. Аны бла уа малларын кечиндиргендиле, артыгъын а сатхан да этгендиле.

Хар ары жетгенибиз сайын, тонгуз эт кьатышдырмаз ючюн, бизге атап жарагъан тана сойгъандыла. Гордатлагъа кьоншуда уа Гоша Ку-

чинский деген бир бий жашай эди. Ол мени улуу кюзгю аллына элтип: «Къарачы, Анжей, (мени атым Польшада алай эди) сен да, мен да бир бирге тюз эгиз къарындашлача ушайбыз. Алайды да Кучинскийле, Кучиналары да бир тукъумданбыз», - деп тохтаса болмаймыды...

Бизде къалыгъыз, мында жашагъыз деп, бек къаты да болгъан эдиле Гордатла. Ахматны атына 6 гектар жер юлюш да жаздырадыла. Алай ата журтубузну къоюп къалай кетгин. Улуу ыспас, бюсюреу да этип, жерлерин да артха къайтарып, алай къайтабыз Малкъарыбызгъа. Ма алай огъурлу, келбетли, алтын, асыл адамла эдиле Гордатла.

Мени Польшада ол заманда бла тургъан тюрлениулени юслеринден (анда гласность, перестройка Россейден эсе кеп да алгъа башланнгандыла) 10 статья жазаргъа эди умутум. Аланы къуарар ючюн а андагъы политикле, культураны келечилери, эл мюлкде ишлегенле, устазла, жолчула, сатыу-алыу этгенле бла да бек кеп тюбешгенме. «Заман» газетни бетлеринде алты улуу статья басмалайма Польшадагъы жашауну юсюнден.

-Бюгюнлюкде уа не муратла бла жашайса? Чыгъармачылык ишингде уа не бла кюресесе?

-Бусагъатда мен «Айдарукъну туудукълары» деген жангы роман жаза турама. Ол чыгъарма Хучиналаны тукъумну тарых, жашау жолуну юсюнденди. Эки-юч жылдан аны бошайлсам, айхай да, бек къууанырыкъма.

***Ушакъны жазып алгъан
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИПДИ.***

СЮРГЮННЮ БУШУУ ДАСТАНЫ

ЁГЕ АНА – ТЕКЕЛИ

ЮЧЮНЧЮ КЕСЕГИ

1.
Тутмакъ – неди?
Ашны-сууну берселе,
Бу дунияда
Сен барса, деп кёрселе,
Иш десенг да,
Угъай демей эселе,
Кийимни да
Къызгъанмайбыз, деселе,
Быллай къыйын,
Эриусюзлюк заманда
Жашау демей,
Не айтыркъса анга?
«Жаханымди», -
Десенг сен ол жашаугъа,
Тийишлисе,
Оллахий, къаты даугъа.
Жаханым не
Болгъанын айтайым мен,
Къулакъ салып,
Иги тынгылачы сен.

2.
Биреу жери –
Ёге ана – Текели,
Орус къачакъ
Сыйыргъан къазакъ эли.
Ол бизге да
Аналыкъ эталмады,
Охо дерча,
Жашау онг бералмады.
Биз кёрмеген
Не къалды Текелиде,
Андан эсе
Иги болур да кёрде...
Бизден эсе

Хапар терк бара эди,
«Бандитле», - деп,
Ахларын ала эди.
Къоркъа элле
Келирге къатыбызгъа,
«Ит фашистле», -
Деп атап атыбызгъа.
Къоймай элле
Ёрге баш кётюрюрге,
Хазыр элле,
Оллахий, ёлтюрюрге.
Орус къачакъ
Огъурсуз эди аман,
Танышхынчы
Къанлы жау эди, тамам...
Болгъан халны
Болгъаныча айталсам,
Хар затха да
Башха кёзден къарасам,
Бир кишиге
Дау этерча туююлдо,
Къзагъы да,
Тюз бизнича туююлдо:
Ишлегенин
Алып къырал кесине,
Къоймай эди
Абери иесине.
Тирлик десенг,
Болгъанчыгъын сибирип,
Угъай десе,
Сынатханды Сибирни.
Мал тутаргъа
Онгу болмай малчыны,
Сынагъанды
Ол да жашау ачыны.
Къзагъыны,

Къыргъызыны жашауу,
Кийгени да,
Юй тутханы, ашауу,
Оллахий,
Бизден иги туююл эди,
Бу дунияда,
Айтчы, ким туююлмеди?
«Кеси ёлежакъ,
Кимге не зат бережакъ», -
Деп бошданмы
Айта эди да къазакъ?
Биз баргъанда
Халлары алай эди,
Ачлыкъ деген
Барысын талай эди...

3.

- Текелиде
Къоргъашин шахталада
Ишлериксиз,
Магъыдан къазып анда, -
Деген эди,
Биз келгенлей, комендант,
Аны ючюн
Алгъан эди бизден ант.
Сабий жашла,
Къатынла, къарт кишиле.
Шахтада уа –
Бек къыйындыла ишле.
Низам десенг,
Тутмакъдача, бек къаты,
Уруш эди,
Шахта эсе да аты.
Бир ыйыкъдан
Къартларыбыз тындыла,
Эки ыйыкъдан
Тиширыула сындыла.
- Сиз сабийсиз, -
Деп бизни алмадыла,
Аш-азыкъ
Тизмеге да салмадыла.
Ашсыз-суусуз
Къалгъан харип таулула,
Кырдык ашап,
Кёбюп аман аурулла.
Биреу затха
Къол жетдире келмеген,
Факъырлыкъ
Тилерге юйренмеген,
Ёмюрюнде

Харам затны суймеген,
Болушугъуз
Деп окъу тилемеген,
Биз харипле,
Абызырап къалгъанек,
Кёп да бармай,
Артыбызгъа аугъанек.
Кёп сабийле,
Аланы аналары,
Къызла, жашла
(Жетмеген жыл санлары),
Къарт къатынла,
Заман бюкген аппала,
Барысы да -
Ауруп жолда къалгъанла.
Кюйсюз къадар
Сюргюн жолгъа салгъанла,
Текелиге
Келтирип атылгъанла.

4.

Бар эдиле
Жетген жашла – алтаулан,
Эсимдеди,
Бирини аты – Таулан,
Экинчиси
Мажит эди – Бахсандан,
Ючюнчюсю
Хасан эди – Малкъардан..
Къалгъанларын,
Кечигиз, унутханма,
Аланы да
Эде кючден тутханма...
Алай анда
Жоюлгъан курсантланы,
Тюз бир кибик
Бир намыслы жашланы,
Кетералмай
Къалгъанма кёз аллымдан,
Замансыз чал
Болгъан эсемда андан...
..Кём-кёк форма,
Курсант деген чынлары,
Акъ кёлекле,
Ариу галустуклары,
Кёз къамата,
Къап-къара чуруклары,
Сукъланырча,
Алапат умутлары.
Алтысы да

Тюз бир кибик лячинле,
 Окъуй элле
 Боллукъбуз, деп летчикле,
 Къадар деген
 Къаллай огъурсуз затды,
 Ол жашланы
 Халек ууатгып атды...
 Ата журтха
 Къалкъан боллукъ жашланы,
 Лячинлеча,
 Учарыкъ уланланы,
 Къанатларын
 Кесдиле, ууатдыла,
 «Ишлегиз!» – деп
 Жер тюбюне атдыла.
 Хар атламдан
 «Сатхычла, бандитле», - деп,
 Жюреклерин
 Сындырдыла жарсыусуз.
 Жаш жюрекле
 Тёзмелле артыкылыкъгъа,
 Тёзмедиле
 Сабийле ит кылыкыгъа:
 Къытай чекден
 Ётюп кетди экиси.
 Изледиле.
 Табалмады бир киши.
 Дагъы бири,
 Ачдан кырдыкны ашап,
 Кетген эди
 Дуния эсебин бошап.
 Асырагъан
 Эдик, жилай, биз аны,
 Мыйыкъ окъу
 Урмагъан ол баланы.
 Кебинсизлей
 Къабыргъа салгъан эдик,
 Ким эди ол –
 Билалмай къалгъан эдик...
 Къалгъанладан
 Уллурагъы урушха
 Нек къачмадыкъ,
 Деди, эте гурушха.
 Ачдан ёле
 Тургъан кезиуде окъу,
 Кирмегенлей
 Кёзюне кече жукъу,
 Ата журт эд
 Ма аны къайгъылары,
 Бош зат эди,

Ма андан къалгъанлары.
 Алай эди
 Ниетлери жашланы.
 Къалай аман
 Сындырдыла аланы...
 4.
 Жашла алгъа
 Кийимлерин сатдыла.
 Сатдыла да,
 Терк окъуна къапдыла...
 Урлау, тонау
 Дегенни уа билмейле,
 Ач болгъанбыз,
 Деп да зат тилемейле.
 Къытай таба
 Къачып да кеталмалла,
 Башларына
 Мадар да эталмалла.
 Мурса неда
 Жууа ашап, баш тута,
 Тургъан элле,
 Бедишликни да жута.
 Кырдык отлай,
 Кетген элле бир кюнде,
 Таулан къайтды,
 Жилиамсырап ингирде.
 Мажит ёлоп
 Къалгъанды... Не этейик?
 Болушугъуз,
 Тилейме... Келтирейик.
 Кюрешгенбиз...
 Алып келалмагъанбыз,
 Сюйреп окъу
 Кёргенбиз... Болалмайбыз...
 ...Къол арбачыкъ
 Бла барып келтирдик,
 Жаназысыз,
 Кебинсиз жерге кёмдюк...
 Тёртюнчю кюн
 Ауушду Таулан кеси...
 Ол жашланы
 Аллах жаннетли этсин...
 ...Алтынчы жаш,
 Барлыкъма деп урушха,
 Мени ючюн
 Этмегиз, деп гурушха,
 Тебиреди,
 Артмакъчыгъын да алып,
 Талды-Курган
 Таба, эртден жол салып.

Ашыргъанек
Ахмат да, мен да аны,
Сёз да айтмай,
Иги кесек заманны.
Айырылдыкь,
Дегенибизде андан,
Чапды Ахмат,
Жетди аны ызындан:
-Мен да барсам
Иги болур урушха,
Мында ачдан
Ёлгенден эсе бошха, -
Деди сермеп,
Хасанны онг кьолундан,
- Элт мени да, -
Деп тилей эди андан.
-Сау болугъуз, -
Деди Хасан, ышарып, -
Къыйналмагъыз,
Мындан ары ашырып.
Сабийлесиз,
Ызыгъызгъа къайтыгъыз,
Соргъан болса,
Билмейбиз, деп айтыгъыз....
Мен урушха
Барыргъа суйгенликге,
Комендантха
Жиберчи дегенликге,
Жиберirmi?
Болурму аллай кючю?
Тутмакгъаы
Сугъар телилик ючюн?
Билмейме, - деп,
Къучакълап экибизни,
Ауарагъа
Къалдырып кетти, бизни...
...Комендантха
Соргъанем келгенинде.
«Ким бар, ким жокь,
Айтыгъыз», - дегенинде.
-Ол курсантмы? –
Деп къарады кёзюме,
Артыкь эс да
Бурмагъанча сёзюме.
- Ол жашны мен
Фронтха ашыргъанма,
Къагъытына
Къзакакъды деп жазгъанма...
Алгъаракъда
Письмосу да келгенди,

Курсант аны
Фронтдан жибергенди.
Къорууласын,
Солдатча, Туугъан журтун,
Аллах берсин
Этген ахшы умутун, -
Деген эди
Ол огъурлу комендант.
Болсун ол да
Бир Аллахха аманат.

5.

Текелиге
Тюшгенле арасында,
Ким болгъанын
Санаргъа барысын да.
Бек къыйынды:
Унутханма атларын,
Тас этгенме
Эсимден сыфатларын...
Бирлени уа
Тукъумлары мыйыма,
Тюз къабыр сын
Ташынача – гыйыгъа –
Жазылганлай,
Кетмейин къалгъандыла,
Жашаууму
Тынчлыгъын алгъандыла.
Бар эди бир
Къарт киши Чаналадан,
Аны тенгли
Биреу да Аналадан,
Ёмюрлери
Колхоз иште кетгенле,
Жашауларын
Маллада ётдюргенле.
Чегемден да
Бар эдиле экеулен,
Абаданы –
Жашау ортагъа келген,
Экинчиси –
Жашчыкь эди, онжыллыкь.
Ёресине
Бир да бир ариу къылыкь.
Хабаздан да,
Ташлы Таладан окъу,
Мухолдан да –
Эсиме тюшдю – Окъуп...
Беш да, Беш Тау
Элимден – Малкъарымдан,

Жарлы халкыны
 Битеу тукьумларындан,
 Бар эдиле
 Текелиде адамла.
 Жаннет ахлу
 Болсунла бары ала...
 Бар эдиле,
 Дагъыда беш кызы анда,
 Сабий кызыла
 Эдиле, тюз айтханда.
 Суу суратла
 Кибик эдиле ала, -
 Окъуу юйде
 Окъуй туруп кьалгъанла.
 Бирге ушаш,
 Бир да бир ариу жанла,
 Узун санлы,
 Инчге белли маралла...
 Жулдузлалла
 Деп айтыренг алагъа –
 Ала ючюн
 Дауум барды кьадаргъа –
 Жете келген
 Ол ариу сабийлени,
 Тюзмю этди
 Замансыз ёчюлтгенин?
 Келин болуп,
 Юйле жарыгырыкыла,
 Ана болуп,
 Отжагъа кьуарыкыла,
 Халкыбызгъа
 Жигитле ёсдюрлюкле,
 Малкьарымы,
 Намысын кётюрлюкле.
 Ишлерге деп
 Бёлек кюнню бардыла,
 Шахта ишни
 Кётюралмай кьалдыла.
 Кюнден кюннге
 Кетдиле азып, эрип,
 Тёзалмалла
 Адамла аны кёрюп.
 Кюрешдиле,
 Берип тапханчыкьларын,
 Аямалла
 Кеси кьабынчыкьларын.
 Болушмады:
 Ёчюлдюле жулдузла –
 Ауушдула
 Ай сыфатлы ол кызыла...

Эски шахта
 Шурф болду кьабырлары,
 Алай бла
 Бошалды кьадарлары...

6.

Жаз башында
 Хар не да тирилгенде,
 Тюз да, тау да
 Бир кибик кёгергенде,
 Минг тюрлю гюл
 Жер башын бийлегенде,
 Аллах нюрюн
 Жерге чомарт тёкгенде
 Нек ёлдюле
 Бу жарлы кёчгюнчюле,
 Билалмадым –
 Не ючюн ёчюлдюле?
 Жашагъыз деп,
 Аллах жаратхан жанла,
 Жюз чакълы бир
 Бола эдиле ала:
 Малкьарымы
 Кёп зат кёрген кьартлары,
 Къара чохлу
 Намыслы ынналары.
 Кёз тиймесин,
 Деп айтырча кызылары,
 Жете келген
 Сейирлик уланлары,
 Башсыз кьалгъан
 Сабийли аналары,
 Ёксюз кьалгъан
 Аланы балалары...
 Ала ючюн
 Кимге дау этсин Малкьар,
 Нек болду да
 Дуния бизге былай тар?
 Ёмюрледе
 Бир кишиге чапмадыкь,
 Бир адамны
 Ырысхысын кьапмадыкь,
 Намыссызлыкь
 Ишни да этмегенбиз,
 Онгузгъа да
 Болушмай кетмегенбиз,
 Не биреуню
 Сыйырмагъанбыз жерин,
 Уруш этип,
 Кюйдюрмегенбиз элин.

Жесирге бир
Кишини алмагъанбыз.
Бир кишиге
Тазир да салмагъанбыз.
Керек болса
Къарындашлыкъ этгенбиз,
Болушургъа
Мычымайын жетгенбиз.
Да сора нек
Къыйнады къадар бизни,
Тюп нек этди
Беш да Тау Элибизни?
Нек айырды
Туугъан тауларыбыздан,
Къорууламай
Нек къойду жаубуздан?
«Энкэвэди»,
Деген итни атындан,
Жан алычу
Жабраил таулуладан,
Ненчасыны
Жанын сууруп алды,
Ненчасын ол
Кебинсиз жерге салды?
Ненча ахшы
Муратны юздю, фасыкъ,
Жан алыргъа
Болуп тургъанча тансыкъ.
Къан къазауат
Этип къырды ол бизни,
Алып кетди
Замансыз кёбюбюзню.

7.

Кезиу жетип
Комендант келгенинде,
Жюз чакълыдан
Онбешисин кёргенде,
Бети кетип,
Къысха-къысха солуду.
- Къайдадыла
Къалгъанла уа,- деп сорду.
Къарабулакъ
Бойнунда кенг талагъа
Биреу жерде
Малкъарлы къабырлагъа
Элтип бардым.
Жетмиш эдиле ала –
Сын ташсызла,
Жангы къабыр обала.

Ахмат бла
Мен асырагъан жанла,
Жашла, къызла,
Къарт кишиле, ыннала...
(Кийик шарх-шарх
Къызартханды таланы,
Къан тёгюлюп,
Басхан кибикди аны).
-Къалгъанла уа? –
Деди, чалбаш капитан
(Абызырап,
Кеталмадым къатындан).
- Не болгъанды?
Къайдадыла къалгъанла?
Тас болупму
Кетгендиле да была?
Баш кёгюрмей
Бардым шурфну къатына,
Ол да келди,
Ауур атлап, артымдан...
-Сора бери?...
О Къудайым, неди бу? –
Деп жияды,
Ачы-ачы улуду.
Кёз жашларын
Сюртюп, сеждеге турду,
Дууа тутду,
Фатиханы окъуду.
Бир кесекни
Турду, терен ёхтione,
Не эсе да,
Бир зат айта, кесине.
-Келчи, бала, -
Деди сора, ол манга.
Тебиредим,
Артха къалмайын андан...
Кёчгюнчюле
Тура эдиле сакълап,
Юслерине
Болгъанчыкъларын къаплап.
Асламысы
Жаланаякъ, жаланбаш.
Жыл санлары
Жетмеген беш-алты жаш,
Эки къызчыкъ,
Аланы аналары,
Бир къарт киши
(Тохтай тургъан санлары)
Сора – биз,
Эгечледен туугъанла,

Кыйынлыкда
 Бир юй болуп турганла –
 Онбешжыллык
 Ахмат эди бирибиз,
 Аны эгечи
 Асият а – кичибиз.
 Сора – Раиса,
 Мени уллу эгечим,
 Андан сора –
 Онючжыллык – мен кесим.
 Сау эсек да, -
 Сюек бла териле.
 Жашай эдик,
 Ёлгенлеге термиле,
 Адам кьоркьур
 Кибик эдик, арыкдан,
 Ушай эдик,
 Кьопханлагъа кьабырдан.
 Сюелебиз
 Аллында комендантны,
 Тюзюн айтсам,
 Эслемейбиз бир затны.
 Эс жьярча
 Кьалмады кюч, кьарыу да,
 Онгсуз эдик
 «Ачлык» деген ауруудан.
 Бизге кьарап,
 Баш булгады комендант.
 -Элде иги
 Болур, - деди ол, - мындан.
 -Урюк десенг,
 Бише башлагъандыла,
 Алма десенг,
 Кьабарча болгъандыла,
 Сора – арпа,
 Андан сора уа – будай,
 Харбыз – хуан
 Жетерле, айтса Кьудай, -
 Деген эди,
 Капитан, кьарап бизге,
 Рахат берип,
 Кюйген жюрегибизге.
 -Сабийлени
 Миндиригиз арбагъа,
 Жашла, сиз а,
 Болушугъуз аппагъа, -
 Деди да ол,
 Кеси тири болушду...
 ...Бир кесекден
 Ат арба жолгъа тюшдю...

8.
 Ингир ала
 Жыйылдык биз бир элге,
 Орус кьачакъ
 Журт кьурагъан тап жерге.
 Бек жаралу,
 Акъ сюртюлген юйлери,
 Иги болур
 Эди жашау кюйлери.
 Эл кьатында
 Таза суулу череги,
 Бахчалада
 Алма, кертме тереги.
 Эл правленни
 Жыйылдык арбазына,
 Комендантха,
 Аллаххача, базына.
 Кёп мычымай
 Эллиле жыйылдыла,
 Правленде
 Болгъанла да чыкдыла.
 Ким ышара,
 Ким а сейирге кьалып,
 Соруу эте
 Кюршелле, кьадалып,
 -Жетерикди
 Бизге чеченигиз да,
 Керекмейсиз,
 Была да, кесигиз да, -
 Деди биреу
 Ачы-ачы селешип,
 Комендантха,
 Ёре туруп, демлешип.
 Бу даулашха
 Дагъыда кьатышдыла,
 Сёзле бла
 Бир бирге атышдыла.
 Ахырында
 Эл нёгерге алыргъа,
 Бу кече уа
 Сабан кьошда кьалыргъа,
 Деп этдиле
 Даулаш бла оноуну,
 Сабан кьошда
 Бердиле юч отоуну.
 Ушхууургъа
 Мурса шорпа бердиле,
 Барыбызгъа
 Бир ётмек юлешдиле.
 Ол азыкьны

Татыуу ёмюрюмде
Унутулмай,
Къалгъанды жюрегимде.
Жаннет ашы
Кибик татыулу эди,
Ана сютю
Кибик татымлы эди.
Сау болсунла,
Къарынлары тоймагъан,
Сюйгенича,
Къабар заты болмагъан,
Бир да бир бу
Къыйын, жарлы заманда,
Баш урама
Юлюш этген адамгъа.
Элни бла
Колхозну башчылары,
Чал капитан
Болгъанлай алчылары,
Будай салам
Кийирдиле тышындан,
Илистин да
Этдиле бизге андан.
-Эрттенликге
Сау-саламат жетейик,
Аллахыбыз
Не берликди – кёрейик, -
Деп кетдиле
Ол огъурлу адамла,
Келлик затны
Къайдан билсинле ала...
Эки къызчыкъ,
Аланы аналары,
Эрттенликге
Ёлюп чыкъдыла бары:
Ала къалгъан
Отоуну мюйюшюнде
Орнагылгъан
Агъач сире юсюнде,
Машок бла
Урлукъ будай болгъанды,
Юйюр андан
Иги да ашагъанды...
Эрттенликде
Нек чыкъмайла деп барсакъ,
Не болгъанды
Былагъа деп къарасакъ,
Аллай затны
Жауум окъу кёрмесин.
Ма ол халда

Душман окъу ёлмесин,
Тура элле
Гуппушла болуп ала –
Эки къызчыкъ,
Сора ол харип ана...
Чий будайны
Ашاپ кёбюп ёлгенле,
Бу дуниядан
Кюн кёрмейин кетгенле...
Жиляй-жиляй
Асырадыкъ аланы,
Къызчыкъланы,
Сора харип ананы.

9.

«Дастанынгда
Бушуу къадарла толу,
Азаплыкъны
Ачы жаханым жолу,
Тарыгъууунг,
Жиляуунг, сора ачлыкъ,
Баш сугъарча,
Гыты жокъ, жаланнгалчыкъ.
Ёлгенледен
Толулла тизгинлеринг,
Ахшылыкъгъа
Табылмай къалды жеринг», -
Деп сиз манга
Дау этгинчи, сюелип,
Ахшылыкъны
Жазар эдим бек сюйюп.
Алай, ол биз
Кёрген къыйынлыкъланы,
Унутханча
Этип къойсам аланы,
Мен кесими
Адамгъа санамазем,
Къаламымы
Къолума да алмазем.
Алайды да,
Азатлыкъгъа жолубуз,
Болур узакъ,
Жокъ къысхартыр онгубуз,
Къыйынлыкъдан,
Ыспассызлыкъдан толу,
Къадарыбыз
Къайры элтирлик болур?
Ол мен сизге
Айта келген артыкълыкъ,
Текелиде

Биз сынагъан азаплыкъ,
 Мен кёргенни
 Туююлдю мингден бири,
 Кюнюм да жокъ,
 Тюнюм да, андан бери.
 Кюндюзюнде
 Не аз да ишни кёйсам,
 Бир кесекчик
 Солуюм деп олтурсам,
 Текелиде
 Жоюлгъан ол жарлыла-,
 Суу бойнунда
 Сансыз, атсыз кьабырла,
 Халкьыбызны
 Ол огъурлу кьартлары,
 Эки кьызчыкъ,
 Аланы аналары,
 Ёксюз бала –
 Тёбен Чегемден жашчыкъ,
 Бурма чачлы,
 Марал кёзлю бир кьызчыкъ,
 Сора жашла –
 Сиз таньгъан курсантла –
 Бу дуниядан
 Толмай кетген муратла,
 Андан сора,
 Ол беш да ариу кьызчыкъ,
 Биреу жерде
 Ёчулген беш жулдузчукъ,
 Тюз аллымда
 Сюелип кьаладыла,
 Тюрслеп-тюрслеп,
 Кёзюме кьарайдыла.
 Кече болса,
 Тюшюмде келедиле,
 «Унутмагъыз
 Бизни», - деп тилейдиле.
 Ма алайды –
 Жашауум андан бери,
 Аллах этсин
 Палахдан сизни кери.

10.

... Бизден алгъа
 Кёчюрюлген халкъланы
 Осал эди
 Жашау – турмуш халлары:
 Жаланнгачлыкъ, -
 Ачлыкъ да сынай элле,
 Нек болдукъ биз

Былай, деп жилай элле.
 Болмай кьалса
 Кьабар заты адамны,
 Неди бу, деп
 Терслерчамыды аны?
 Адам жанны
 Тюз ол халгъа жетдирген,
 Амалсыздан
 Этмезлигин этдирген,
 Ким эсе да,
 Ма мен аны терслейме,
 Аллалйлагъа,
 Адам туююлсюз дейме.
 Сюрдюн халкьны
 Жашау онгун алгъанла,
 Файгъамбаргъа
 Кеслерин санагъанла,
 Адам угъай,
 Ала бёрюледиле,
 Бёрю угъай,
 Къан ичген итледиле...
 ...Кьызчыкъланы,
 Аналарын да бирге,
 Салып тёрт кюн
 Озгъандан сора, жерге,
 Ёмюрюмде
 Унутмазча зат болду,
 Бюгюн сизге
 Айтырыгъым ма олду...
 ...Къаугъа бла
 Уяндыкъ эрттенликде,
 Майдан толу
 Эди мен жетгенимде
 Тюз ортада,
 Абызырап эки жаш.
 Кьатларында,
 Тери юсюнде ийнек баш,
 Ич хаткула,
 Ийнекни аякълары,
 Топуракъ, къан...
 Къатыш – кьарады бары.
 Ачыуланган
 Халкьны ачы сёзлери,
 Бир-бирлени
 От чакъдыргъан кёзлери.
 Къатынланы
 Кьычырыкъ-хахайлары
 (Чекден озуп
 Башлагъанды халлары)...
 - Мени эки

Къоюму да ма была
Къапханларын
Айтхандыла адамла,-
Деди биреу
Тишлерин къыжылдата,
Экинчиси
Аман айтды, таш ата,
Ючюнчюсю
Да къошулду алагъа,
Бары бирден
Чапдыла ол жашлагъа.
Юч-тёрт киши
Кюрешдиле тыяргъа,
Ачыуланган
Халкъны чекге жыяргъа.
Болалмалла:
Халкъ жашланы тюпледи,
Халек тюйдю,
Экисин да бюкледи.
- Ёлтюрдююз!!! –
Деп къычырды биреулен.
Милицала
Да жетдиле – экеулен.
Комендант да
Жетди ала бла бирге,
Абызырап
Къарады бу «сейирге».
-Жаньуарла! –
Деп къычырды жетгенлей, -
Эй мурдарла! –

Деп къычырды кёргенлей.
Керохларын
Атдыла кёкге буруп,
Ючюсю да
Чапдыла бирден туруп.
Тюртюп, уруп,
Ачдыла «жол» арагъа.
Сени жауунг
Къарасын ма аллайгъа:
Эки жаш да,
Къара къаннга боялып,
Жата элле,
Узун-узун сойланып.
Уллусуну
Башы эки жарылып,
Юсю халек,
Эти-бети къаралып.
Кичиси да,
Ийнек башны къатында,
Къалтырауукъ
Тийип тёрт да санына
(Къоркъа болур
Эди, харип, жанына),
Адам къан да,
Къатышып мал къанына,
Саркъа эди,
Жутула, къургъакъ жерге...
Сын къатхан халкъ
Билмей къалды не дерге...

¹ Патчахны заманында къачакъладан (артда тюрлендирилгенди «къачакъ» деген сёз «къазакъ» деген сёзге) Россей империяны къыйыр этеклерин къорууларгъа деп онбир къачакъ аскер, ол санда Сибирь къачакъ аскерден айырылып, 1867 жылда Къазахстанда бла Къыргъызда, Жетисууда, Семиреченский къачакъ аскер къуралгъанды. Ол аскерни адам саны (эркишиси, тиширыуу, уллусу-кичиси да) 45 минг чакълы бир эди. Хар адамгъа санагъанда ол аскерде 165-шер гектар жер жетгенди. Сайлама жерле. Ол себепден, орус къачакъла Къыргъызда, Къазахстанда да, Октябрь революциягъа дери бек къолайлы жашап болгъандыла.

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

ЖЕСИРЛЕ ДУНИЯСЫ НЕДА ТАУЛУ ТИШИРЫУЛА

Повесть

*Бёрюле чапхан сюрюуча,
Жашайбыз биз, кьоркья, юрке,
Башха болмайын ушайбыз
Иесиз кьалгъан сюрюуге!*

Кязим.

1.

Бу повестъни жазар акьылгъа келдим эсе, атымы жашырып мен этерик болмаз, кёлюгюз кюлмесин – Измаилбекме. Аппам, озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында аллай аты болгъан киногъа къарагъанды да, аны баш жигитини кишилигине бюсюреп, келиним жаш тапса, «Измаилбек» атарыкъма деп, кеси кесине сёз бергенди. Ыннам кюрешгенди: «Халкъны кюлдюрме, таулулада аллай ат жүрюмегенди бир заманда да», - деп.

Ма алайды иш – ахырында аппа айтханнга киши угъай деялмагъанды. Школда окъуучу заманымда тенглерим чам этерге да кюрешуочю эдиле: Измаилбекни кьозутмагъыз ансы, желкегизге таякъ угъай, калкъан жетер», - деп. Чыртда эс бурмагъанма аллай затлагъа. Артда халкъ да, кесим да юйренип тохтагъанбыз ол атха. Соруп кюрешмегиз, кёп керти ишге базындыргъанды ол ат мени. Алай, ташада жауларым а кёп болгъанларын билмей турдум. Серле бла даулашыргъа ыйлыгъып, ахырында жашауум ырбыннга тыйылды. Сабийлени бла Раяны юслеринден мудах сагъышларымы душманни ушкок тауушу окъуна бузалмазча чекге жетишген кюнлерим болдула. «Сылхыр, ёлюм окъуна женгмез бизни», - деучю эди Рая уа бир бирни ийнакълагъан кезиуюбюзде. «Махтанма, ол а, тейри, шайтан желича жетер, эсде болмай турганлай», - деп кьюуочу эдим мен а.

«Измаилбек, мени ёлюмден сакълар сени суймеклигинг, сени ауазынг тюнюмде, тюшюмде да, жырча эшитиледи манга. Жюрегимде жашайса таймай...» - дер эди Рая уа.

Ахырында сабийлерини да, мени да башыбызда элия къамичи ойнатды. «Кечгинликни сенден угъай – тауларыбыздан тилейме». Ма Раяны сёзлери.

Не этейим, кьюуанчлы, сагъышлы кюнлеримде да жашлыгъым тюшеди эсеме. Билемисиз, тюзлюкню ёкюлюнде кёзбау сёз жокъду. Агъач уста биреуге кьабыр кьанга, биреуге бешик, башхагъа терезе-эшик, элге сал басхыч

ишлейди. Анда айып жокьду, Аллах берген факмусуна бой салып, жашаугъа – адамлагъа тюз боюнлу къуллукъ этеди.

Атам айтып эшитгенме: «Сююнчюлюк алыргъа чабып бара эди бир жашчыкъ, жолда къанат къакъгъаны кёкге учурлукъча, къолчукъларын кенгнге керип: «Сабий туугъанды дуниягъа – кёчгюнчюлюкде»,- деп, сау элге къычыра эди ол. Мени жашлыгъым да орамлада ол жашлыкъча чабады, мен а, кёчгюнчюле жашагъан мал орунну ауа тургъан эшигини жеписинден анга къарап мудах болама. Кюн тиймейди мал орунну арбазына, туудукъдан къууандырмады заманны огъурсузлукъу, ауруу къызылулукъу сант этдиргенча, жунчутханды, башымдан акъылымы алып. Жюрегим терен сагъышны тузагъына тюшоуп, жесир азабын сынагады...»

Атам, жарсыуун суратлагъанлыкъгъа, кишиден болушлукъ излемей эди; жаланда былай нек болургъа керек эди дегенни айтып, кеси сорууна жууап излей эди. Кимден? Айхай, аны билсе уа! Ол къыйынлыкъ эди жесирлени жюреклеринден окъ ётгенча, бютюн бек жунчутхан. Къулакъларына уа азап макъамы эшитилгенлей, боюн тамырларыны тартылгъанлары уа иги да эсленгенлей.

Мени жесирле дуниясына элтген аллай хапарладыла. Бюгюн-бюгече да халал жюрекли аппам Астемирланы Азрет ёлген кюн а ыннамы кёз жашлары чыкъмадыла. Ол ачы бушуу жюрегин асыры кюйдюргенден душман огъу зыккыл этген жер тёзгенча тёзгенди ынна къыйынлыкъгъа, кёз жашла да теренде къалып. Ол эки туудугъун, келинин да кеси къолу бла асырагъанды, къыргъыз жеринде къабыр къазып. Бармы эди таулу тиширыуда ёт, жюрек кюч?! Хыйлалыкъны отун тиргизген бетсизлеге жууабы эди ол аны. Миллетни чюйресинден терслеген къырал башчыланы харамлыкълары ыннам кибики тиширыуланы кеслери кеслерин жойдурурча чекге уа жетдираллыкъ туююл эдиле. Таулу тиширыуланы кюйдюрген комендантланы жансыз сёзлери, ала сынатхан ыспассызлыкъ эди. Не этерик эдиле – къыйынлыкъны жолу кёзбаусузду, анга сылтау жокъ.

Ынна эшиучюклерин элтип базаргъа бара тургъанды. Алай бу жолча къыйынлыкъ а хазна сынамагъанды. Ынна комендантны халкъны ичинде узакъдан таныды. Бетин бир жанына бурду.

Дуния жаратылгъанлы, къара жер сынагъан къыйынлыкъны айтып тауусмайды адам улу. Эслиле аны хапарын айтып тебиреселе, кеслери сынагъанны унутуп къоядыла. Соруп кюрешсенг да жерни ачыкъ жарасын ёз санларында кёрюп, аны ачыгъанына ала бирде тёзалмагъанлыкъгъа, жер а тёзеди, ынычхагъанын кишиге эшитдирмей. Элия бутагъы устукку этгенин эсге алмасакъ, жерни ачытхан да адамды, окъну, топну кёкден тюзден да юсюне къуоуп, ауур техника бла мийисин тепдирип, чач-пюк этип, алайда ёмюрге кырдык чыкъмазча чекге жетдиреди ол. Артда адам этген аманлыкъгына сокъуранып, жерни башын сылап, сабан сюрюп, мирзеу ёсдюреди аны юсюнде.

Ол загланы кёре, сынай келген ыннамы къайда-къайда, колхозла къуралгъанны къый, аланы аплары-чуулары да эшитилгинчи заманлада жюз ийнекге бузоу ийген адамны - Асланбекланы Къонакъбийни къызы Элханны, къадаргъа чырт гурушхасы жокъду. Улуу Аллахны ишине былай дерге буслийман адам эркин туююлдо. Ол миллетге урушну, кёчгюнчюлюкно да сынатханнга чамланады. Алай бирде башха сагъышлары хорлайдыла аны: Малың, мюлкюн да колхозгъа

берип, кеси да ёмюрюнде аны кьулу, кьарауашы бола келген атасыны аты иги бла нек айтылмайды бюгюн, кеси тёрт жашын урушха бир кюн ашыргъан ананы, кюндюз колхозда ишлеп, кече жюн кийимле эшип, аланы совет аскерге ашырып тургъан Элханны бюгюн баш эркинлиги сыйырылып нек кьалды?! Уллу Аллах нек жоймайды туугъанлы тюзлюкню жолун сайлап келген адамлагъа жесирлик сынатхан малгъунланы?!

Ёзен туман бир жол ыннаны комендантдан сакълагъан эди, сатыу да барды ол кюн. Бу жол а, угъай, жукъусуз кече кёрген тюшюне тюбеди: комендант суху келип, онг билегинден сермеди да, кьара гюлмендисини бла бетин жабаракъ этип, кесин андан букьдуруп тургъан ыннаны бери хыны тартып, бетине элия бутагъынлай чартлай тургъан кёзлери бла кьарады.

- Кьарт тонгуз, мен сени тапмазлыкъмы суннганенг? Тебире аллымда.

... Ынна милицияны кабинетине кирип, омакъ шинтикге олтуруп тохтагъанында, анда болгъан сабырлыкъгъа кьарасанг, ол бери кьонакыгъа чакъырылгъан сунар эдинг; жол узуну кьалтырап келген санлары жумушап, сабырлыкъ алып.

- Атынг, тукъумунг? Къайда, къачан туугъанса? Айт!

Олсагъатда таулу тиширыуну санлары жангъдан кьалтырап, боран бла сермешгенча болду. Кёкден жулдузла кычырыгы эшитилгенча, элгенди. Жылкычы кьушну кычырыгъын да эшитди ол сагъатда.

- Сен адамладан угъай, игледен туугъанса, андан хапарынг бармыды?! Начальник, ол сёзлени айтып, ёрге секирип турду.

Олсагъатда отоугъа Элхан таныгъан таулу эр киши кирди. Ынна аны кёргенде, кьууанды; урушда жашларындан бирлери келип, жанында сюелгенча болду. Кёзлери жарып, ёрге кётюрюлгени да аны ючюн эди. Алай «таулу» аны имбашына хыны кьатылып олтурду энишге.

- Мен соргъан заглагъа жууап нек бермейсе? – деди начальник, кенг отоуну ичинде ары-бери атлай.

- Жашым, кёзлерим иги кёрмейдиле, кьулакъларым да иги эшитмейдиле, - деди ынна... - Тёрт жашымы да бир кюн урушха ашыргъанлы алай болуп кьалгъанма.

- Да, Совет законнга бузукълукъ этип, базарлада айланьргъа онг табып, жолдаш майорну соруууна тюз жууап берирге жетгенде уа кёзлеринг да кёрмей, кьулакъларынг да эшитмей нек кьалдыла?! – Таулу НКВД-чы кеси сёзюне кеси бюсюреп, начальникни кёзюне ышарып кьарады, тегерегине айланып жойкълуланды.

- Бюгюн сени сёзлеринг манга берген кыйынлыкъ ахырат азабындан эсе кёп да ауурдула, - деди ынна «таулугъа» гюлмендисини кьанаты бла бетин, кёзлерин кезиу сылай. – Сатхыч жер тюбюнде турса игиди, жер башындан эсе, – ынна ол сёзлени орус тилде айтыргъа кюрешди.

- Бу бетсиз тиширыу бир затдан да къамарыкъ туйюлдю, - деди майор. – Къагъыгла жарашдырып, онбеш сутканы тюрмеде турма кьююгъуз...

II

Топуракъбаш гытыны ичи тизгинсиз эди: олтурургъа шинтик, жатаргъа ундурукъ жокъ; хант кьангадан а мында жашагъанла арталлыда хапарсыздыла. Ол жашаугъа кёчгюнчоле да юйренгендиле – иги, учхара адет да кеслери-

ни ызларындан тизмей къоямыдыла дейдиле. Таулула жашагъан юйчюкню ичинде энчилик: жюн тарагъан таракъ, - аны ынна Кавказдан келтиргенди; аны къатында бир жерде боз, арлакъда уа къара къойну жюню, экиси да иги тѣбечикле. Алайдан арлакъда жюн чындайла (бир тогъуз-он къауум болурла), жаргы эшилген тиширыу огъары жан, темир чыбыкъдан ишленген ийне-лери да чыклагъа «сугъулуп»; топурагъы ариу сыйдамланган юй тюрюнде анда-мында жюн устуккула. Къыппа-къымыжа жашчыкъ бла къызчыкъ юй тюрюнде кеслерин жубатып къорешедиле – жюн тѣбелеге жууукъ барсала, ыннаны тырманындан элгенип, артхаракъ кетедиле.

- Анагъыз ишден келгенлей, айтхан этерикме хыли этип айланнганыгъызны.

- Ынна, загъыра (къыргъызча нартох галау) берсенг, хыли этерик тюрюлюбюз.

- Анагъыз келтирликди, ары дери тѣзюгюз. Мамукъ бахчаны иги да, кѣп да артханлагъа худур да, бирер-экишер галау да бередиле.

- Ынна, аланы амма кеси ашап къойса уа не этерикбиз? – деди жашчыкъ, онг къолу бла къулакъ артын къашый, бурунчугъун терк-терк тарта.

- Угъай, - деди юй тюрюне чѣгюп, жюн титерге къореше тургъан ынна, - сизни анагъыз аллай адам тюрююлдо; экигиз иги тойсагъыз, кеси тойгъан сунуп къоюучуду...

Сабийле экиси да бирча къууандыла. Ынна уа мудах болду, - мылы кѣзлерин къаты къысып, жюн устуккуну къара мелте ал ботасына алып (мында быстыр жууаргъа угъай, къол-бет жууаргъа да жокъду суу), аны титерге къорешгенлей турду. Ол, къыргъыз галошларын эшикден кирген жерде тешип, табанлары иги да ашалгъан меслери бла олтурады. Эски къара къатапа жыйрыгъы анга ариу ушагъанын айтыучудула жууукъ-тенг. Ортанчы келини кеси да, сабийлери да бир кечеге ёлюп кетгенли, къап-къара чикилясын кече, къон да тешмейди. Къан тамырлары иги да билинген зыбыр къоллары чикиланы терк-терк жокълайдыла.

Ынна, ол къадар къыйынлыкъны сынагъан адам, шашып къалмагъанына кеси да сейир этеди. Сексенге жууукълашхан тиширыуну адамлыгъы, таукеллиги, тирилиги да биргесинедиле. Эшиую, сатыуу да аны иги барыр бирсиледен эсе: «Ажал жетсе – болжал жокъ», жаныбыз ичибизде болгъан къадар а тынчылыкъга хорлатыргъа жаратмаз бу къыяма заман халкъыга жияуну тежеген сагъатда. «Аман къатынны этгени буштукъ болур», - деучю эди анам харип. «Арба аугъанда, жол кѣргюзтген кѣп болур».

Ынна ол сѣзлени жууукъ-тенг: «Эй маржа, солугъан да бир эт, былай къорешип турсанг, тѣшек болурса да къальырса», - деселе айтыучуду.

- Ач ит чулгъанып жатады, мен анга ушаргъа суймейме...

Ынна, ачдан ёле турса да, туз гыржынны онгсуздан жашырып къабар амалы жокъду. Эшиую бла, базары бла келинлерине болушуп, туудукъларын артыкъ бек жунчутмагъанына кеси окъуна къууанады. Алай этмесе, заман даучулача жаныр эди аны. Ким не да айтсын, жашауу узакъ бла къысха болгъанын а бир Аллахдан сора киши билмегенин иги ангылайды. Тейри, ёлюмню юсюнден сагъыш окъуна этмейди, баям, ол. Ынна кетсе, ким тутарыкъды сабийлени, ким болушурукъду келинлеге? Бюгюн ынна башын алып ол дунягъа кетсе, анга киши ыспас этерик тюрююлдо. Бютюнда бег а урушда жоюлгъан кичи

жашы – Айдемир. Ёпкелер анасына, ёксюз сабийлерими, Лейланы бла Баширни, киши жеринде ачлай, жалангачлай кьююп келгенсе, аналарын да жилиятуп дер. Сора тапмаз ынна анга жууап.

Ынна кюн сайын ингир къарангысында, эки сабийни да кълларындан тутуп, кълмуну кълалынылыгы инчигине жетген орамны бир мюйюшюне кълсылып сакълайды келинини келирин, мудах кълзлери чыракъл бара. Кавказны айлы кечелеринде, Азрет аланы арбазгъл жууукъл келип, сехлеге таянып, суймеклик сълзлери кечени кюндюзча жарытхан заманларын да эсгереде быллай ингирледе ынна. Сора, акъллын терк окълуна башына къляды да, кеси кесинден уялады. «О, не тукълум ишди гым-гым кълрт болгъланда да суймекликни эсгере олтурмакъллыкъл? Андан эсе инсан урушда жоюлгълан большевикни атасыны Кълнакълбийни жилиауун этсин сант тиширыу».

Жашларына ырыслап жилиамаучу эди ол. Жашыны, эрини жилиауун да бирге этсин. Экиси да кълрал ючюн жоюлдула, ол а алагъл этген игилик миллетлерине жесирлик дунясын танытды. Бу быллай нек болду дерге кълрыу жокъл. «Угълай, не да айтыгълыз, бу кълыйнылыкълны бизге кълрал сынатханды деп ийнанмайма!» - деди ынна, шош шыбырдап. . .

Кълрангылда Кулина, аланы эслемей, терк-терк атлап озуп кетди да, сора сабийлерини тауушларын эшитип, артха кълйтды. Алгъл кълыйн анасын кълчакъллады, ызы бла, сабийлени экисин да кълюнуна алып, кълрыгълыз гытыгъла ашыкды.

III

Тёгерекни ингир кълрангысы бийледи, бир кълыйырындан кълрасанг, экинчи кълыйыры кълрюнмеген аулакъл кълрангыны кълалынына теренден-терен ташая барады. Ол кёлкен толусунлай тигелеп, жерге бауурланып тохтагълан сагълатда дуняны шошлукъл бийледи. Кёл а кёлсюлдю, теренди. Аны ол халын биринчи кере кёлеме. Анга ауанасын бошлар кълч да жокълду дуняда, жерге кълрангыны ол жибергенине да ийнанмайма.

Табийгълатны бу мен кёлрген сейирлик суратына Кулина да эс бурса ыразы эдим. Ол бюгече жукъларыкъл туйюлдю. Эл бригадирден эркинлик алгъланды сылтау кълрашдырып - тамбла танг аласы бла Джалал-Абад шахаргъл барып, ауруу жунчутхан кълыйн анама дарман-дары мажарып кълйттырыкълма деп, сегиз чакълырым жол жюрюрюкдю жияулай. Ол жолоучулукълга юйреннгендиле «Орга-Азия» элде жашагълан кёлгюнчюле; базаргъл барып, сатыучукъларын этип, бир кълбар затчыкъла мажарып кълйттыргъл. Кулинаны бир насыбы – Тагълай бригадир болуп ишлегени. Ол Айдемир бла бирге кълулукъл этгенди аскерде. Таглы тенглик жюрютгендиле. Кълзыу сермешледен биринде ауур жаралы болады Тагълай, Айдемир а дунясын алышады. Юйюне сакълат болуп кълйтхан Тагълай айтханды тенгини юсюнден толу хапарны Кулинагъл. Тагълай алаша адамды, алай сёлешген заманында ауазы асыры базыкълдан, (богълурдакъл таууш этип) ёсюмюне кълшулгълан этген сунарыкълса. Бир жол ынна ингирликде кёлке жууукъл жулдузлагъл кълрай олтура эди жашау тозуратхан тёммекни юсюнде. Ол, андан иги да узакълда Тагълайны келе тургъланын кёлрюп, олтургълан жеринден ёрге кёлтюрюлюп, аны таба атлады. Бригадир а, атдан тюшюп, ыннаны кълатына дери жаяулай барды, аты да аны ызындан. Ынна эки къллун ёрге кёлтюргенлей атлады Тагълай таба. Олсагълатда аны кёл булгълап кёлке

жудузланы кесине чакъырырга кюрешген сундум. Олсагъатда ол этген умут – жашындан жангы хапар билирге кюсегенлиги эди. Тагъайгъа дери ишлеген бригадир - аты ушхуур артында айтылсын, Айдемирни къайын атасы Ачейни – Бъзынгыда аты айтылган коммунистни, колхоздан беш кило будай урлагъанса деп, сёзню къаты салып, тарыгъыуун районнга дери жетдирип, партиядан къыстатыр чекге жетишдиргенинде, Ачей буюкъмай айтханды:

- Партилетни багъасы беш килограмм будайны багъасын тутмай эсе, магъыз, башыгъызгъа жаратыгъыз, - деп къойгъанды.

Ачей Кавказда буз таулары эритген сарын-жиляуну да кёргенди, элин къыйынлыкъ бийлегенде. Холам аузуна жол ишлей тургъанлары юслерине къая оюлуп, менме деген таулу жашла кырылгъанларында, окъ тийген атча теренден ынычхагъанды – элни таматасына ол тынч жюк тыйюл эди. Ачей коммунист атына къуллана жашагъанлыкыгъа, аны атасы да ол кюн жоюлуп, юйлеринде намазлыкъ иесиз къалгъанын кёргени сайын энишге чёгюп, къара жерни бармакъ тырнакълары бла угъай, жюрек тамырлары бла тырнагъанды. Алай, жангы жашаугъа элтген жолну башланган жеринде сюелгенин ангылап, жюреке жанган отну ёчюлтмез ючюн арсарлыкъ бла даулашып, огъурсуз сагъышларын хорлап, кеси акъылында бу оюмну биширип: «Тарыкъмам кишиге, болушлукъ излеп, ийнанаме заман манга кюч-къарыу берлигине, - дегенди. – Сора мен да чыгъарма жашау жарыгъан танлагъа. Кёлсюзлюк этсем а, ингир къарангысы даумча жаныр, желни, сууукъну да хорлай. Унутмайыкъ игиликте, азапта да сабий ауазы эшитилгенин. Ол а жыл санлары келгенлени да жапсарады. Биз а, аны тюз ангылагъанла, улан борчубузну толтурайыкъ. Ол заманда этген ишибизни тарыхы хар атламыбызда тюбер. Адамлыкъны хорларыкъ кюч табылмагъанды алыкъа».

Ёмюрден ахыргъа-ёхтемлиги, тюзлюгю бла къала келген Ачей, къартлыгъында да бир сер сёз айтмагъанды. Къылыкъсызлыкълары хорлагъан тенгнге-жууукыгъа уа: «Ассыдан туугъан ассы, ачы сёзюнге ауузлукъ сал», - деп, акъылында болгъанны сабыр ангылатханды. – Сёзню не кёп да айт, жашау кеси туура этеди кимни ким болгъанын. Къаргъышлыкъ ырысхыны юсюнде тобагъа къайтыу а керекди...»

«Жолумдан тай», - демегенди Ачей бир заманда да анга душманлыкъ этерге кюрешгенлени кёре тургъанлай окъуна. Алай ол сабыр, акъыллы, огъурлу инсанны юсюне ачыгъындан сюелирге киши базырмагъанды Кавказда. Кёчгюнчюлюкте уа не айтханын-къалгъанын иги ангыламагъан кыргъызлы бригадир таза большевикни партилетин столгъа салдыргъанды.

Ынна, уруш отунда ёлюмню кёзюне къарай, кечесин, кюнюн да ахырат азабында ашыргъан жашыны – Асланны, аны къатыны Хужаны, сабийлери Тамараны бла Халимни бир кюнню ичинде кеси къолу бла асырагъан хапарын эшитип, Ачей, тегерекге-башха чабып, къагъытла жарашдырып, Къазахстандан Къыргъызстаннга кеси болгъан жерге, алып келгенди, аны да кесини кёз туурасында тутар акъылда. Ыннаны кичи келини Ачейни къызы Кулина да мында эки сабийи бла.

Аппам ыннагъа чыртда болушлукъ эталмай эди – кёчгюнчюлюк сынагъанлы да, юйден чыкъмагъанды, – киши жерини хауасы, сууу жарашмагъанлыкъ этселе керек – бутларындан, башындан да тарыгъады. Кавказгъа къайтхынчы, жашауу хазна тюрленмегенди: сынсыгъаны -сынсыгъан, тарыкъгъаны

тарыкыгъан.

«Тюзлюк хорлап, жашаубуз игиге айланырыгъына ийнанама. Таула табадан хычуун аяз урур, жашлыкъны кюсете. Алдаб а кьоймазмы насыбым?»

Аппам мен туууп, иги да эсли жашчыкъ болгъанымдан сора айтыучу эди бу хапарланы манга, жетген киши бла ушакъ этгенча. Туугъан жери саулугъун ызына кьайтаргъанына кьууаныучу эди биринчиден. «Энди ёлному, бушууу да ыхтырмазла артха жашауну, - деучю эди аппа, терезеден юйге тийген кюнню жылыуу жангъдан кюч-кьарыу бергенин ангылап, алгъындан иги да кьысха болгъан санларын ийлерге кюреше, дуняны аламатыгъын сезе, кьыйынлыкъны хорлай билгенге жашау кьууанч келтиргенин ангылап, ариу ишленген акъ сакъалчыгъын эки кьол аязы бла кезиу сылай, иги да мутхуз болгъан кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюреше. «Кёчгюнчюлюкде бушуугъа бой салып тохтасакъ, аны чарсы ёмюрге кёз ачдырмаз эди», - деп болгъанды аппам.

Аны – аппамы, сабырлыгъына баш ургъанлай келгенме мен. Ол да урушдан сау кьайтхан эки жашыны – Кымыйны бла Даниялны кьууанчларын кёзлерини танг жарыгъына сагъанлай кетгенди ол дунягъа. Туудукъларын жел бла эришдирип чапдыргъан да ол эди.

- Билип кьой, балам, - дер эди манга уа, - сен, сансызлыкъ этип, жан ачытсанг, не бу, не ол дуня кечмез, - сокьуранырса, кесинг ачытхандан бек ачырса артда. Кёрюп турабыз, хар затны тюрлене баргъанын. Бу койсюз кьадаргъа жал баргъан - амалсызлыкъны бир шарты. Не этгин - жан татлыды. Алай жер башында халкъ айыбы, Сыйрат кёпюрге абыннгандан эсе кёп да кючлюдю.

Ыннаны Тагъайгъа тюберге ашыкыгъанын унутуп бармайбыз. Олсагъатда аппа да кьыргъыз гыгычыкыны арбазында ынна тёрт бюклеп салгъан таулу кийизни юсюнде олтуруп, кеси кеси бла ушакъ этгенине бюсюремей, бир кесекден сёзюн тохтатып, кьаяла тынгылаууча, мудах болду. Баям, бу тузакъдан кьутулууу хорлагъан болур эди ол сагъатда аны. Эл бригадир Ачейни, будай урлагъанса деп, ырбыннга тиреген заманда: «Сени хыйла кёзлеринг мени акъылдан шашдырыгъа жетишдиредиле. Басхан жеринг ичине оюлгъан харам къан», - деп чамланнганы да эсине тюшдю Тогъай ыннаны кьолтугъундан тута, кёзлерин тили бла жалай кирген сагъатда арбазгъа. Ол аппаны да ыннаны кьучакълагъанча кьучакълады, аллына тобукъланып, мылы кёзлерин кезиу-кезиу уппа эте.

- Эски жашауну ауанасы жангы жашауну босагъасындады, - деди Тагъай арбазда тобукъланнган халында аппагъа, - мен айтханны тюз ангыла, атам, сизни бери келтирген жол артха да элтирикди.

Тагъай тютююнню кьыстау ичгени бла белгилиди тенглерине. Алай аппаны бла ыннаны кьатларында ол затдан кериди. Баям, Кавказ адетден хапары болур. Аны онг кьолу арталлыда ишлемейди. Уруш берген «саугъасыды» ол.

- Балам, сени кёрсем, жашымы сыфаты кёзюме кёрюнеди, - деди аппа, - осуятын эталгъанмы эди балам, сени кьолунгда ёле туруп?

Тагъай, жангыз кьолу бла мангъалайын кьашый, дагъыда ол кьолу бла алыкъа сакъал-мыйыкъ урмагъан сыфатыны тюрленнгенин: жилимукълары келе тургъан кёзлерин аппагъа эслетмез ючюн терк-терк сылап, ёрге сюелип, алыкъа аскер кийимлерин алышындырмагъан санларын кьатыракъ этерге кюрешип айтды:

- Атам, анам, мен саулукъда мында сиз жукъдан жарсымазсыз. Айдемир

мени туугъан къарындашым эди. . .

- Тохта жашым, кетме, - деди аппа, - зинданны эшиклери жабылыпдыла, аланы киритлерин, ачкычларын тот кесер, тюзлюкню жолун тутханла чыгъарла туурагъа, мурдарлыкъны жолун тутханла уа излегенлерин табарла – мурдарны юлюшю ёлюмдю. Биягъында сен айтхан сёзлеге сагъайыпма – «Сизни бери келтирген жол артха да элтирикди» дегенинге. Сен, халкъ кёзюнге къарагъан адам, бир зат билмей айтмадың ол сёзлени?

Олсагъатда аппа, Тагъай сёзюн айтхынчы тёзмей: «Сабий тюшюмю къууанчын сынай турама, жашым», - деди, сора айны туугъанына къууанганча, кёкге узатды къолларын, халкъыны жашау жулдузун кесине чакъыргъанча.

- Атам, мен айтхан сёзню ауур саусузну сантына санама, - деди Тагъай, къамичесин жангыз къолунда тепсете, - жашаугъа суймеклигин тас этгеннге ийнаныу жокъ.

- Да, жашым, сен айтханны уллу Аллах жерине жетдирсин, - деди ынна, ёрге кётюрюлюп, арбаздан чыгъар акъылгъа келген Тагъайны жангыдан къучакълап, кёзлерин къайтарып-къайтарып уппа этип. - Сени шухунг урушха кетгенли, аны кёзонден кёрюп жашагъан къаманы санга саугъагъа береме.- Ынна Айдемирни къамасын, юйден чыгъарып, Тагъайгъа узатды.

- Ийнан манга, бек къыйын заманыбызда туурагъан гыржыннга алышыргъа унамагъанма бу кюмюш къаманы. Айдемирге атасы Гюржюден келтирген саугъа эди.

Инжиулю сагъыш бийледи Тагъайны башын. Бу жолгъу тюбешиую, баям, бютюн бек къозгъады Тагъайны къайгъыларын. Аппада да эсленди ол зат. Аппа Тагъайгъа угъай, ыннаны кёзюне къарап, ол алгъыннгы адам болмагъанын ангълап, ансыз кюню батарыгъын, жашау жулдузу зорлукъну тузагъына тюше тургъанын сезип, дагъыда нюр тёгюучю кёзлерини мудахлыкълары жюрек жарасын ашландыра, жукъудан олсагъатда уянганча, энишге чёкген имбашларын тюзете, жукъаргъан кирпичлерин къагъа, къарап-къарагъынчы жангыдан эс жыйып, олсагъатда жарыгъанлары жулдузлагъа ушагъан кёзлерин жангыдан ынна таба бурду. Аны ол халын ангълагъан ынна: « Эссизлигинги иги ангъламай ёнчелейсе башхаланы жашау сырларын», - деди, аз ышаргъанын аппагъа эслетмей.

- Мен къаманы аллыкъ туююлме, - деди Тагъай.- Ол Баширникиди.

- Келе келдик кишиге кёзбау сёз айтмай, киши къыйынын ашамай, - деди ынна, аппаны, Тагъайны да эслерин кесине бура. – Тагъай, унутмабыз сыфатынгы, оюмлу сёзюнгю угъай, ауазынгы окъуна. Не этейик, къарт болдукъ, жашлыкъны жаланда орамлада кёребиз. Алада келеди жашлыкъ бизнича, атала жолун къатлай.

IV

Бирде шош, бирде къаты тепген жел жолоучулары онглады. Ол угу-жугу этген таулу тиширыула, уллу жолдан бир жанына бурулуп, башларын сугъар ышыкъ изледиле. Эрттенликде ач парий, башын ёрге созаргъа кюрешип, кёкден болушлукъ излегенча, шор улугъанлай окъуна ангълагъан эди Кулина бюгюн жоллары болмазлыгъын. Ол алайда бир къынгырбел кюйрюч терекни ауанасына къутулду да, айтыр сёзюн алгъа ауазында ийлей бир кесек сюелди,

сора шош, жютю къарамын нёгерлери таба бошлады да, аланы да алайгъа чакъырды. Къарт терек таулу тиширыулагъа иги да ышыкълыкъ этди.

- Пай-пай, - деди Медина, теренден къарагъан талгъыр кёзлерин терк-терк къыса, - ажал богъурдагъыма жабышхан сундум да. Сора ол аркъасын терекге гам тиреп, башын энишге этип, иги да гуппур болду олсагъатда анга таянчакълыкъ этген терекге эришгенча.

- Кюнню кёлде жуууннганын кёргенмисиз? – деди Кулина, жел тынчлыкъ бермеген жыйрыкъ этеклерин эки къолу бла бирге жокку этип, тобукъ араларына къысыдыра.

- Кюнню билмейме, Кавказда Чирик Кёлде айны жуууннганына шагъатма, - деди Букъминат, Кулинаны аркъасына къысыла. – Алай анда Черекни къутургъан сагъатына къараргъа уа чыртданда сыймеучю эдим. Аллай кезиуледе ол кесин алгъа бек къылыкъсыз атычу эди, къуугъуннга ашыкъгъан атлы кибики. Олсагъатчыкъда, нек эсе да, Ашыу, солдат эски окъ жаралары кюйдюргенде этиучюсоча, теренден сынсыды; жангыз къарындашыны урушда жоюлгъан хапары Огъары Малкъаргъа келген кюн сарнагъаныча сарнаргъа аздан къалды. Борбайлары къыйылып, ёсюмо бютюнда алаша болду.

- Букъминат, - деди Ашыу, желни шошя баргъанына да эс бура, - жаныбызча кёрген Малкъар черегибизни къуугъуннга баргъан атлы бла тенгleshдирип, жер къапдырдынг да. Къой, кет, тюз алай айтыргъа уа жарамайды. Черек кёзюме кёрюнюп, кёзлерим уруш аулагъыча къызардыла. Сора кеси кесине айтды: «Анамы юйюбюзно жарытычу ариу, къара чолапан кёзлери кёчгюнчюлюкно сынагъан жылыбызда ёмюрден ахыргъа жабылгъан кюн дуняны саулай къарангылыкъ бийлеген сунган эдим, бюгюн да тюз алай болдум. Малкъарны табийгъатын сёгерге къалай жарайды?..»

- Билеме! Ашыу, кёп къыйынлыкъла сынагъанынга кёзлеринги такъыр къарамлары да шагъатдыла, - деди Медина, - баям, барыбызда да тёзюмлюк тауусулгъанды, барыбызны да ачийды жюрегибиз. Зорда марда жокъ – тюзлюк зорлукъгъа хорлатды да, элсиз, журтсуз къалдыкъ, «юй иесине – зукку чибин».

- Тынгылап турама да, ач къарыннга таулу азыкъны жомагъын айтасыз малкъарлыла, - деди Медина, сёзюн жангъдан башлай. – Энди Кавказ сизге этерик ахшылыкъ мени болмасын, аны ючюн кесигизни ёлтюрмегиз.

- Сора туманнга секирген къарачайлыны жомагъын айтайыкъ, - деди Букъминат, мудах кёзчюклерин топал къоллары бла сылай, нёгерлерине кезиу-кезиу къарады.

- Эл берген жомакъны чынг ал бурун къайсы миллетни юсюнден этилгенин алай кёпле билмейдиле малкъарлыла да, - деди Медина, ушакъ жолучулукъ азабын унутдургъанын ангылай. – Бизде уа «Малкъарлы туманнга чынгагъанлай» деп жюрюйдю, Букъминат. Къууанчдан толу жюрегим кырлаучан эди, Кавказда къаяны къабыргъасын тешип чыкъгъан шаудан суу анга эжиу эте. Энди уа жашау къыйынлыгъы арбазыма ау атханды да, ауур сагъышларыма абын-сюрюне атлайма аманны кебинден. Эссиз сёлешдим эсе, кечигиз... Олсагъатда Мединаны кёз жашы кесини бетинде учхалагъан сунган Кулина, башын ёрге кётюрдю да, былай айтды:

- Жилиу-сыйыгъдан магъана чыкъмаз, жел, жауун да шошайгъандыла, базар чачылгъынчы, барып, жумушубузну этейик. Жашау тарлыгъы атландырагъан

кызауат жолубузгъа чыгъайыкъ. Кулина, эшиучюклерин къолтутгъуна кысып, уллу жолгъа чыкъгъанлай, къалгъанла да аны ызындан тебиредиле.

* * *

Бир заманда, эки къанатын кенг жайып, сакъ жауунну сюрюп баргъан суху жел жетди. «Туугъан жеринден айырылгъан дуниядан айырылгъандан башха туйюлдо», - дегенди эртте бир акъыллы таулу, - деди Ашыу. – Табийгъат аны таныта болур дейме бюгюн бизге – ол дуниягъа ашырлыкъ болурла, Аллах бирди, жаууну, жели да. Да алай айтханлыгъыма, Кавказда уа кёрмегенбизми быллай кюнлени! Шыкыда кече къарангысыны бир сер бучхагъы элни башындан баса, эшикте чыгып онг жокъ эди. Сора сууукъ жел жетип, кесин алгъа къашха къаягъа уруп, бир такъыйкъа да озгунчу, артха айланып, элни къолгъа алса, чач-тюк этмеген хастаны къалмаучу эди. Сора Букъминат Малкъарны табийгъатына кёл ашайды деп нек чабаргъа керекбиз аны юсюне. Анса уа ёзен туман бир басса, тауда булутлагъа эришгенча, булгъана-чулгъана, солууну тыяргъа жетишдириучюсю уа?!

Ашау кеси кесине хапар айтханлай барады бу жунчуулу эрттенликде. Тейри, не менме деген адам окъуна тюнене баргъан ызын табаллыкъ туйюлдо бу халек кюн. Ашауну уа аны бла, нёгерлери бла да иши жокъду, кёлге чанчылыргъа хазырланган кибик, башын энишге тутханлай барады, эшиучюклерин жауундан кеси кёкюреги бла сакълай.

Не айтыу барды: кюз арты жерни кесича тынгысызды - ташыуудлагъы адамла, тирлик жыйгъанла – кыш къуллугъун этедиле. Мында уа Кавказда туйюлдо – башхалыкъ уллуду; бичен ишлеген адет жокъду, адыргы кырдыкны чыкъгъаны бла къуругъаны тенгди жаз башында. Малкъарда кюз артында эл къыйырында, - тау этегинде къалын агъачны тюненеги жашауу кетип, «жалангач» болуп, сабыр жукъугъа хазырланганча, мудах болуучуду. Тёлю айыра айланган сюрюучюлени хахайлары окъуна сагъайтмайды аны. Къыргъызда уа жаз узуну мамукъ бахчалада чага, суу къайгъы андан сора уа аны тирлигин жыйыу. Кёрчю, мыйыкты киши эсенг, ол иште уллу кёллююк этип, санга сынагырыклары белгиледи, - бютюнда кёчгюнчюлеге – «бандитлеге», - «къыралны душманларына».

Насыпха, таулула оздурмайдыла кишиге не ауур иште да. Жашау къыйынлыклары хорларгъа эртте юйренгендиле ала - къар, буз юсюнде от этип, гыржын биширген таулула; таулу тиширыула ургъан кийизлеге, жамычылагъа, ала сокъгъан чепкенликлеге, ала тикген чепкенлеге, башлыкылагъа, жамычылагъа Тау артында, тыш къыраллада да уллу магъана бергендиле. Тиширыуларыбыз ол ишлерини хайырын да кёргендиле.

Кёрчюгюз, аппам къалай тизгинлиди бюгюн да – тышына чыгып айланмагъанлыкыгъа, юсюнде мор чепгенин, акъ чепгенликден тигилген ёре жагъа кёлеги, дигиналдан тигилген сунарса къаралдымгъа тартхан мор чепкенликден тигилген гелефей кёнчегин, гымых кёксюл бухар бёркю – аны да ынна кеси къолу бла тикгенди. Аппаны гелефей кёнчегини бир бутлугъуна жамау салыннганы да артыкъ билинмейди. Озгъан жылланы биринде мамукъну тирлигин къыстау жыйгъан чакъда аппа бир-эки нёгери бла къоншу элге дуугъа бара тургъанлай, комсомолчу жашла ызларындан жетип, аталарындан да

тамата кишилени (Ачей да анда) арбадан тартып атып, «бандитле» деп. ауузларына келгенни артха салмай, келген жоллары бла элге дери жаяулай сюрюп, мамукъ бахчагъа ургъандыла. Ол кюн арбаны юсюнде кенделен урулгъан агъачха илинип жылтыргъанды аппаны кенчеги.

Бюгюн Кулиналагъа да жетдирдиле ол кыйынлыкъны – шахарны кыйырында сакълап туруп, быланы да, дагъыда кеп башхаланы да жюк ташыгъан машинагъа миндирип, башха районну жерине элтип тюшюргендиле. Андан а юйге дери жаяулай эки кюн келирге керекдиле. Бу жол а таулу тиширыулары эшиулерин да сыйыргъандыла.

Ол хапарны эшитген аппа къаты жетели къулакъ артын къашыгъа олтурады босагъа юсюнде. Туугъанлы элни жамауатын алгъа келлендирип, табиьгъатда хар болумну, жашауну кесинде тюрлениулене: кыйынлыкъланы, амалсыз кымылдаулары, дуня азабы хорлагъан факъырлары ашагъанларын кетпоралмай, халкъгъа бийикден къарагъанлары адамсызлыкъларын кез туурасында тутуп, хар затны эл бла бирге сюзюп, жолну онглусун – халкъгъа кереклисин сайларгъа болуша келгенди. «Бу ишни юсюнде Астемирланы Азретни акъылына тынгылайыкъ», - деп тургъанды жамауат. Бюгюн а атылды да къалды. Аякъ юсюне болса, Кулинагъа бу ыспассызлыкъны жетдирирге кимни къолундан келлик эди?!

Калмыков кесин Сталинни наместнигине санамагъан адамлары «халкъ душманлары» деп жалгъан дау бла, сылтау-чурум табып, тюргеге кыйып, жойдуруп тургъан заманлада да кишилигин тас этмегенди аппа – колхозну председатели. 1930-1938 жыллада чыртда хагасы болмагъан 6275 адамны чюйресинден терслеп жойгъанды Калмыков, ала ариулангандыла. Алай ол мурдарлыкъ халкъны бюгюн-бюгече да сынсытханлай турады.

1928 жылда Калмыков адамларын Чегем ауузунда, Курпда, Бахсанда халкъны къозгъатып, аны уа Къатханов Назирге бла Гемуев Акогъа, Къарашай улугъа атап тургъанды. Артда Вадаховну да алагъа къошханды. Аппа – большевик, ол заманда Гемулу жанлы болуп сюелгенди къоркъмай-юркмей. «Кесинги жойдурма», - деп кюрешгендиле жууукъ-тенг. «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме». - Киши бюгалмагъанды аны.

Бюгюн а жаралы къанатлылай таралады – этер къарыуу жокъ. Бирде таулары чыран кезлеринден чыкыгъан сунарса аны кезлеринден чыкыгъан жашны.

Тарыгъаса, жарлы Кязим,

Бёрю улууду сёзюнг.

Тураса зорлукъгъа тёзюп,

Жашдан тола эки кёзюнг.

Къыргъыз арбада кеп жылланы сюелген къарт къоз терек, бир заманда къаты желге баз болалмай, чачы-башы тозурап, муру-чуру бола ауду жерге, аппа да къарап тургъанлай. Олсагъатда Кавказ да кёрюндю къартны кёзюне. Къаты жауунла жетип, Шыкы эли ырхы талап, халкъгъа келген зарауатлыкъ да кёзюне кёрюндю. Ушакъ эне келгенинде, сёзюнде болгъан ауурлукъгъа адамла хар заманда сейрсинип тынгылаучу аппа, бек уллу кёлсюзлюк этди бу жол. Табиьгъат кыйынлыкъланы жашларыны, келини Кулинаны къадарлары бла ёнчеледи. Тынгылауу уа – ёмюрлюк тау; чыртда кымылдагъан заты болмай, олтургъан жерине жабышып къалгъан сунарса.

Олсагъатда аны бетине къарагъан сормай биллик эди – кечелерин жукъусуз

ашыргъанын: кѳз къабакълары кѳпчюп, къарамы мутхуз – жашаудан тюнголген адам болгъанын.

* * *

Бир жол кекиликге этген мурдарлыгъы къылыкъсыз жарсытды аны. Жашы Айдемирни урушда жоюлгъан хапары келгенде да кѳлсюзлюгюн халкъгъа билдирмей, бусагъатда быллай ачы бушуу сынагъан биз жангыз тнойюлбюз деген акъылы бийлик этип, дууачыланы къалынына кирип, тынгылауну ийип тургъан кюнюн да унутхан эди аппа. Чалгъысыны жютюлюгюне бла дуруну къалынлыгъына къууанган адам, гурт жатып тургъан кекиликни (жаз тауукъну) башын чартлатханын эслеп, чалгъысын бияры сызып, жерге олтуруп къалды, борбайлары къыйылып, бети жазыкъсыныу хал алып; болалмай, къарамын бир жанына бурургъа кюрешди. Сора, ишин тохтатып, чалгъысын имбашына алып, юйге тебиреди. Олсагъатда ашы-азыгъы да къалайда болгъанын унутду бир кесекге. Сора, эс жыйып, къара моргъа тартхан гыбытны къалын дуруну тюбюнден чыгъарып, гулошсап гоппанны кюшлю айрандан толтуруп, аны тауусхунчу, тогъуп-тогъуп ичди. Баям, ол ишин къояргъа сокъуранды. Бир кесекден биринчи дуру таба атлап, анга сыртындан тюшюп, эки аягъын баргъанлары къадар энишге бошлап, кесине бир затла шыбырдай кетип, къалкъыды да къалды.

Баям, тюш кѳрсе керек, алгъа эринлерин къаты къысып, кимге эсе да чамланыу сѳзле айтып, ызы бла онг къолун ѳрге кѳтюрюп силдеген сагъатында жумдуруху кырдыгы чыгър жюлюннген жерге тийди да, аппа бек къаты сынсыды.

Бир заманда къаны бузулуп кѳтюрюлдю ѳрге. Тейри, боюнсадан олсагъатда ычхыннган сунар эдинг аппаны, боюнун ѳргерек созуп, башын ары-бери ийлегенин кѳрсенг. Ачытхан къолун а къолтукъ тюбюнден чыгъармады иги кесек заманны. Бир кесекден акъ башлыгъын белине къаты къысып, чалгъысын имбашына алып, акъырын атлай, чаллыкъны баш табасына барды да, алгъа теренден солуп, чалгъысына хырпин тартып, анга жангы дуруну жалкъасын сылата тебиреди алгъа.

* * *

Юйде, иште да аппада болгъан халлагъа эртте юйреннгендиле уллу, гитче да. Ол, энишге ийилип, намазгъа бир уюса, бир да базынма къатында сѳз айтыргъа. Да юйде ким да бош кѳл ашайды ансы, дин ахлусу адам, юйюне от тюшсе да, эс бурлукъ тнойюлдю, намазы бошалгъынчы. Аллахха къуллукъ этгенден уллу насыпха бир затны да санамайды аппа. Бюгюн-бюгече да бизге насийхатын андан башлаучуду: «Оразагъа, намазгъа сакъ болугъуз». Аны ыразы этмеклик бек алгъа ыннагъа бек уллу насыпды. Коммунист болгъанлыкъгъа Аллахны унутмагъанды бир заманда да.

Ол диннге не къаты эсе да, адам ѳлгенде малгъа да ѳлюм сынатханлагъа бир да бюсюремейди. Бу ишни юсюнде акъылын юйюрюне ангылатханды: «Мен ѳлсем, мал жанын алсагъыз къабырым эки жарыллыкъды... Тѳзюмлю инсанны жиятмагъыз мени ючюн, - дегенни айтып. - Малны боюнуна бичакъ

салган заманыгызда бир кьарачыгыз – ол кёзлерин кьалай кьысады, ызы бла уа кьысылып турган кёзлеринден жиямуькьлары кьалай саркьадыла. Санларын тешек ашаган атам осуятын этген сагьатында кёргенме аллай кьыйынлыкьны. Атам да кёзлерин кьаты кьысхан эди, алай жиямуьгьун тышына чыгармай тьялмады. Ол халны кёргенимде, атамы сёзюне тынгылар онгум болмады. Аны бла бирге кетип барган сундум юйде эрттен. ингир от этер адамым, намазлыгьы да ёмюрден-ахыргьа ёрге тагьылып турлугьуна ийнанып. Ала уа кьаргьышлада айтылган сёзлеге ушайдыла. Элими, юйюрюю да насыплары дуниясын уруш аллы жыллада алышхан атамы биргесине кетгенлерине толу ийнанып жашайма киши жеринде. Аппа урушда ёлген жашына, артда келинине бла туудукьларына кесини кюмош кьамасына бла Элханны алтын камарыны багьасына чыкьган ахчагьа конфет-кьалач алдырып, аланы юлешдирип кьойгьанды. «Кьюуанчда бла кьурманда уа кьан чыгьарыргьа керекди – Аллахны буйругьу алайды».

V

Ачей тутулганлы, бир жылгьа жанлагьанды. Алай бош киши туйюлдю ол жалган даугьа тёзюп турургьа. Ол, терен сагьышха кетип, жауурунларын ийлей сюеледи тутмакьла юйюнде, кесинден сора анда арталлыда адам жокьча, арууу хорлагьан инсанны ынычхагьанын, арлакьда экеуленни тынгьсыз ушакьларын да эшитмейди, башханы кьой да. Москвагьа жазарыкь тарыгьууну магьанасын тергеуге алып, аны сюезди кеси акьылында. Товарищ Сталин Ачей кибик адамланы сёзлерин сансыз этип кьоярыкь туйюлдю, олду жер башына оноу этген, халкьлагьа игилик излеген.

Ачей ол сагьышладан кьутулур-кьутулмаз, кьара кьузгьунну кьычырыгьын эшитди. «Бу не ишди? – деди Ачей, - кьайдан чыкьгьанды бу тийреге кьара кьузгьун?! Бызынгьыны кьабыргьасын элия кьаралтхан Акь кьаясы да анга кьошулуп кьычырды дейме. Кесини жарыгьын тутмакьла юйюню терезичигине ийиучю кюн а кьайдады бюгюн? Аны кёзюнедамы кьарамады элия бутагьы?!»

Эки кёзю кьандан толганча, жукь кёрмей кьалды бир заманда Ачей. Кьулакьларында уа аулакь жели сарнайды. Дагьыда, акьылын башына жьыргьа кюрешип, Кавказны акь тауларын, ат ойнатхан, кьозу, кьой «кьырлатхан» жайлыкьларын кёзюне кёргюзтдю тюрмени терезесинден. Бу жол жарыкь кюнлери ол кьарап турган кёкде жутулуп кьалдыла.

* * *

- Уой, эгечим, бусагьатлыкь дунияда биз кишиден игилик излемей-биз, - деди аппа андан акьыл сурай келген Ашыугьа. – Табарыкь да туйюлбюз аны. Аманлыкь а кюн, сагьат сайын жокьлайды бизни. – Аппа ол сёзлени айтхан заманында бети кёп тюрлю болду: кьатангы уууртларыны кьанлары кьачып, саргьалып, ызы бла, безгеги тутта башлагьан адамча, кёз тюплери, битеу санлары кьалтырадыла, кьолларын бир бирге ышып, кьанын иги ишлетирге кюрешди. Кьартлыкь хорлагьанды деп киши да айтырыкь туйюлдю анга, бек кичи сабийине – Айгюлге, жалаанда онеки жыл болады, туудугьундан – Айдемирни кьызы Лейлядан тёрт жылгьа тамата. Кьыргьыз жерини хауасы жарашмагьанлыкь

этип, ёмюрде атын да эшитмеген ауруу – безгек да кьолгъа алып, тём-мек болуп кьалгъанды. «Эй, анасын сатайым, Кавказгъа барып, ол къара шауданладан къаннгынчы бир ичсем эди, анадан туума сау боллукъ эдим», - деп терк-терк айтыгучуду, кюйсюз кьадаргъа кьажану барыргъа да иги базынмай, анда да урушдан кьуугъун кьагъыт алып сарнагъан таулу тиширыулары да эсгере, кесини тешек болуп кьалгъанын да унута.- Да, - деди ол андан ары, - мында ачдан кьырылгъан сабийлерибизни, кьартларыбызны ачыулары урушдагъыларыбызны да унутдуруп, жюреклерибизни чынар отда кюйдюреди!!

-Ашыу, кёрдюнгю Ачейге келген кюнню, эгечини кьыйынлыкъ башларындан басып тургъан ёксюзлерине ушхуурлукъ мадарама деп, шахаргъа баргъанынлай, кьолгъа тюшноп кьалгъанын? Энди уа ол заманда урлагъан беш кило будайны да, партбилети бла ойнагъанын да чотха алып кюрешедиле дейдиле. Чал булут сууукъ кыягъа кьоннганча кьоннганды башыбызгъа палах. Комендант, фронтда кьан тегюп келгенсе деп, бет этмегенди Ачейге, даулаша келгенлеринде, ол аны желкесине керохуну сабы бла уруп, иги да тентиретгенди. Сора Ачей, эс жыйып, комендантны богъурдакъ табасына иги да керилип жетдиргенди. Къапланнганды комендант жерге. Таулу кьан ол заманда да сабырлыкъ алмагъанды. – Ачей мурдарлыкъдан артха турмагъан мынафыкьны табаны бла да жылытханды желкесин.

- Аллах бирди, Азрет эссизлик этгенди ол эсли адам, - деди Ашыу. – Бу сен айтхан хапарланы мен да эшитгенме.

- Эссизлик туюнюдю ол, Ашыу, кёк жашнап, элия бутагъы жерни жокълагъан заманны ичинде киндик кьаныбыз тегюлген жерибизни сыйырды кьырал, миллетни бир жангъыз адамына бет этмеди, башханы кьой, Совет властыны келтиргенлени миннген атлары арбазлада да кишней кьалдыла. Барыбызны да ахшы умутларыбыз юзюлдюле; тейри, саргъалып, жерге тюшген чапыракьны кьыйматын окьуна тутмадыла ала ахырында.

- Сен, Азрет, халкь ауузунга къарагъан адам, Ачей кьылыкьсызлыгы ючюн жыйырма бла беш жылы тюрмеде турлугъундан хапарынг бармыды?

- Билеме. Алай жюрегинде бир жылыу болмагъан «адамды» комендант. Немецли фашистге ушайды.

- Артык сёз айтаса, бу айтханынгы эшитселе, сени да жоярла.

- Билеме аланы ётюрюклери бизни кертибизни хорлагъанларын. Алай, эртте, кеч болса да, ёлюм жокъларыгъын биле тургъанлай, буюгъуп, кьоркьуп жашамай, кёл кенгдирип ёлселе, ол дуняда тынчыракъ жатарла. Ёксюз сабийлени аналарыны эшиучюгюн сыйырып, базарда балчыкьгъа атып, кир чурукълары бла малтагъанды комендант, кесине уа онбеш кюн бла кечеге тутмакьлыкъ сынатханды.

- Да сен комендантны ёлтюргенликге, ол зат тюрленирикми сунаса?

Олсагъатда Ашыу жан-жанына кезиу-кезиу къарады. Башы тегерек айланды, кёзлери къарангы этдиле. Бир кесекден, башын ёрге кётюрюп, Азрет таба бошлады къарамын. Кеси ёмюрюнде кёзю кёрмеген затны эследи: акъ марал бузоун зыбыр тили бла жалай эди, кёзлери жашау кьууанчдан толуп. Аппа уа босагъа юсюнде абидез ала, кюнню ариу, жылы таякълары да кёкню адам улун жууукьлугъун башхалагъа ачыкъ этип.

- Ашыу, тюзсе, сен мен эгечиме санагъан адамымса. Биз комендантны

элтюргенликге, бизни башыбызгъа эркинлик келликми сунаса? Аны жерине андан да аманы келир. Биз элтюрген адамлары ючюн а дерт жетдирирле!

Азрет, алай айтып, къыргъыз хауасы къаматхан кезлерин ёрге кётюрюп, къынгыр къарамын Ашыу таба бурду.

Ол сагъатда тиширыу, Азретни айтханын да сансыз этмей, кюнню къызылугъу чарс этген ёзенни аулап чыкъды кез жашлары жунчутхан къарамы бла. Азретни да жунчутдула Ашыуну жилимукълары.

Олсагъатда, нек эсе да, аппаны эсине Кавказда жангы айны жарыгъы тау тёпелени сёдегей ийнакълай, ёзеннге алай тигелеучюсю эсине тюшдю да, къайдагъысын унутуп, къая жухланы тёпелерине ёрлеп, төгерегине къарап, дуняны тансыкълады.

Къой, тууар сюрюуледен толу Хаймаша жайлыгъында сунду кесин. Атасы сауыгъа берген эмилики юйретеме деп, тюз сыртына мингенлей, ол чочуп, бу уа сызылып барып, жипиге чанчылгъаны, нёгери, къазауат этип, аны андан чыгъаргъаны эсине тюшюп, аямай кюлдю;

Оюлмаз къая дуняда, -

Тюзлюкдю, кючлю жокъ андан.

Тюзлюк ажашмаз туманда,

Ол ёлмез кетип къаядан..!

* * *

Аппаны сант тюшоу къолгъа алып, асыры жунчутхандан, жүрек урууу тохтаргъа аздан къалып уянды-къалын дуруну этегинде. Ол заманда ынна аны халына эс бурду да, аппа уа къатыны анга кёл кенгдирген сунду. Угъай, алай туююл эди, ынна алайда кесини тюзлюгюн эрине ангылатыргъа керек эди, болсада тынгылауу басханлай сюелди, бир сёз айтмай, эри анга кёл ашагъанын ангылап сюелди чаллыкны бир къыйырында. Не сейир, олсагъатда кём-кёк сенгирчке ыннаны боюнуна секирди да, жай чилледе аны аякъларыны сууукълукълары ыннаны элгендирген окъуна этдиле.

Алайда, табиьгъат ариулугъу бла сукъландырып тургъанлай, ёргеден къалын туман басып келсе боламыды. Алай ол ыннаны, аппаны да къолларындан тутханча, ажашдырмай элтди барыр жерлерине дери. Жолда уа, нек эсе да, алагъа къайгъылы ёнле эшитилгенлей турдула хар атламларындан.

VI

Баям, жашау къыйынлыгъы ийлегенден болур эди, ныгъыш кенгешде аны айтханында аз эди магъана. Озгъан заманны сураты уа кёрюне эди муда кезлеринде. Ожакъ тютюню уа жашау барны шагъаты эди тышындан къарагъаннга. Аппа бу жолча таралмагъанды кёкге къарап, кёрген тюшюню кертилигине да ийнанмайды; анга башхамыды – танг аласындамы огъесе кече белиндеми ёледи? Ол ийнанмагъанлыкыгъа, боллугъу бирди. Миннге аты ызындан кишней къалгъанына тёзген таулу Ачейге жетген къыйынлыкыгъа да тёзер. Турмаз былайлай, бизге игиликге танг кюн сайын да агъарып атар. Ол заманда аппа кесине, саулай миллетине жашау жаннетини эшиги ачылгъан сунар. Нек болмайды, боллукъду Аллах айтса, поэт ташда элия суратын кёр-

генин кьошмай-кьоратмай айтып, аны кертилигине халкьны ийнандырды эсе, кюн сайын танг агьарып туаргьа уа нек керек тьойюлдо? Аллах жаратхан табийгьатны кючлерине ийнаныргьа керекбиз. Элия бутагьы кьаппа-кьарангы кечени кюндюзча жарытханын кеп кере кергенбиз. Ол гитче затда не кьадар кюч барды, деб а бирибиз да сейирсинмегенбиз, - юйреннгенден.

Аппа гурт жатып тургьан кьанатлыны жойгьанындан сора, ачыудан кьара кесеу болгьан кюнюн эсгере баргьан эди да алайгьа экинчи кюн, ол дурусун да «харам» этерге сез берип кеси кесине. Кьанатлыны жойгьан чалгьы аны жюрегине да жара салгьанды да, ол емюрде да сау болмазлыкь сунады. Аппа жетер жерине жууукьлашхан сагьатында базыныусуз тохтатды атлашын. Душман туугьан элини башындан бомбала кьуйгьан сагьатында тангны жарыгьына окь тийген сунуп амалсызгьа кьалып кьалтырагьанча кьалтырадыла аппаны санлары. Алай ол такьыйкьада кекде учуп келген кекилик (аппа жойгьан кекиликмиди ол? Альшынмай ушайды кесине!) кьанатларына шошлукь берип, шош кьонду жерге – жумуртхала юсюне. Кесини кекьюрек жылыууна кьысды тамбла дуниягьа балала чыгьарлыкь жумуртхаланы.

«Кьарагьыз бу тамашалыкьгьа! – деди аппа кеси акьылында. – Кьартлыгьымда шашып кетмегем!» Эс жыйды аппа, таукел болуп узалса, кекде кюннге, айгьа да жеталлыгьына ийнанды - Аллахда кюч уллуду! Сабийлигинде керген тюшлеринде таудан-таугьа учуп айланыучусун, ат чаришледе бир тенгине да оздурмаучусун, «аэропланн» кекге андан алгьа киши учурмагьанын да эсине тюшюрдю аппа. Жангы туугьан кьозучукьну чыкь сууугьундан ерге алып, кьоюнуна кьысып жылгьтханын, биринчи туудугьу дуния жарыгьын керген хапарын айтып, сьойюмчюлюк алгьан жашчыкьны да эсгерди аппа. Ол кюнгю кьууанчы битеу кьыйынлыкьларын, бушууларын да бир кесек заманнга унуттурду.

* * *

Заманнга дерти уллу эди Ачейни. Алай тезмей амалы жокьлугьун ангылагьан таулу-кьанлы урушну сакьаты, жесирле дуниясында бу кьадар учузлукьну, кьыйынлыкьны сынагьандан эсе урушда жоюлуп кьалыргьа кереклисин дурус керген инсан, он жылны тутмакь азабын сынарыгьын айтып, кезкермезге ашыргьанларында ангылады кьыралгьа салгьан кьыйыны саппа-саулай зырафына кетгенин. Жюрек кюеди, кьан кьайнайды – мадар а жокь, инсан урушда, Ата журт урушда аны кьанына боялгьан жер да жазыкьсырмады Ачейге кьыйын кюнюнде. Желле сюрюп айланган кьыйынлыкьлары уа алгьындан да бек басып башын, кез ачдырмайдыла анга. Отсуз, жылыусуз кьалмайды ахшы умут деучюдюле – кьайдады бу – насып? «Ахшы умутларымы биргеме жашагьанлары да аз насып тьойюлдо манга» , - деди Ачей, бир кесекге кесин кьыйынлыкьладан кери эте. Терезеден юйно ичине тийиучю кюнню жылыуу жангьдан жылытханча болду бир кесекге. Сабийлери, юйюрю сау болуп, ала ызындан таралмагьанларына да шукур этди бу. Ала – юч сабий – бир жаш бла эки кьыз, аланы аналары Халыу – Огьары Малкьарда асыл юйюрте туууп есген огьурлу жан, Ачей урушдан кьайтхынчы, Туркестан шахарда ачдан кьырылгьандыла. Бир жангьыз кечени ичинде болгьанды ол иш. Юч кюнден сора билгендиле кьоншула ол унутулмазлыкь бушууну. Тамага

жаш да Кавказда ажымлы жоюлгъан эди.

Ачейни экиге айланган эгечи Суфийни хапарын эшитгенинде уа бу от жюрекли адам алгъа аямай кюлдю, ызы бла уа кёлю толду. Хар юйорню юсюне бек азындан юч совет аскерчи сюелип, кимине табан, кимине кюл жетдире, сюрюп, азап жолуна ашыра туруп, Суфий, къадалып, арбаз сыйпаргъа кюреше. Солдатны, офицерни кычырыкълары да элгендирмейдиле аны. Белин тюзетирге окъуна заманы жокъду.

- Эй-хей, Асламырза кызы, бу не ишингди? - деп сёлешди хапчуклары жюкленген ёгюз арбаны ызындан арбаздан орамгъа чыгъа келген къабыргъа къоншусу Абу.

Къартны жюрек сёзю сагъайтды Суфийни.

- Тёгерекни-башны былай къоюп кетерге болмай кюрешеме, аппа, - деди Суфий, акъсакългъа хурмет этгенин билдире, сибиртгисин жолгъа атланып баргъан къартдан букъдура – жолоучуну ызындан юй тюпню, арбазны сыйпагъан ырысды. - Аппа, сыйынг тёппемде болсун, сабийлени аталары биз да юйде болмай тургъанлай келип иш къалса, арбазны тизгинсизлигин кёрсе, айып этер.

- Ой, Аллах онгурсун сени, - деди Абу, - ахшы умут бла жашагъан игиди. Ахшы умут болмагъан жерде кырдык да чыкъмаз, терек да чакъмаз. Тебире жолгъа, халкъны къалынында бол, артха къалма.

Ма хапар, ким да эс бурлукъ керти хапар. Сегиз сабийни анасы Суфийни, къайын анасы бла къайын атасы да аны бла – экиси да къартла. Была кёчюп кетгенден сора юйге келлик эри урушда. Ариу къара мыйыкълары болуучу эди аны, хайт деген жылкычы жаш, кезиунюнде юйдегиле болуп, сабийлери школгъа бир-бири ызларындан тебиреселе башы кёкте жетгенча къууанган Ибрагим. Кёп нёгерлери бла бирге урушха атланып тебирегенинде, менсиз былагъа не кюн келликди деп акъылына иш да келмегенине артда кюйгенди – юйорю кёчгюнчюлюкню сынагъанын эшитгенден сора. Суфий кимден да бек жарлы болду. Ол Ибрагимни акъылындан кетмейди кече, кюн да. Бир-бирде анга биринчи тюбеген кюнюн да эсередиди. Ол Суфийни эрттенликде тау башында кёрюннген жулдуз бла тенгleshдирип болгъанды. «Сен мени танг жарыгъымса, кёз гинжимсе», - дегенди хар письмо жазгъаны сайын. – Айып эте болурса, бу къуруда бир кибик сёзлени чайнап нек тура болур деп. Сен мени танг жарыгъымса, кёз гинжимсе, - ийнан сёзюмю кертилигине».

Бир жол, Ибрагим жангы жете башлагъан заманында атасы бла бирге колхоз къошда тургъанды, кесине жетген ишни кишиден кем этмей. Кюнлени биринде атасы, элге кетип, къошха келмей турду иги кесек заман. Сора келди да, къойла ыстауатха тийишгенлей, тёгерекге-башха къарай:

- Тейри жаш, сюрюуге киши малы къошулгъанын сормай ангыладым, - деди. - Ол къалын къуйрукълу токълу сюрюуно ызындан онгсунмай келгенин кёрмеймисе? Да бизни бла жашаргъа сыймей эсе, жерин тапдырыргъа керекбиз, жаш.

- Къайда болур жери уа?

– Бу тийреде малчылагъа соруп кёрейим.

- Аны жери къазандады, - деди эрттеден бери да Ибрагимни атасыны биргесине ишлей келген къойчу.

- Гюнях а... Артдадан къайгъысы чыкъса уа? – деди Ибрагим, жыл саны

бла атасына тенгши кишини кёзюне къарап.

- Аны гюняхы мени болсун. Бизни сюрююубюзден аз мал къорамайды жыл сайын. Бу тийрени кялын туман басхан заманда, ол ёрге кётюрюлгюнчю, къоранчсыз кьутулмагъанбыз. Кюлсегиз да, ишни болушу алайды. Туман малынгы, кесинги да жунчутады. Бютюнда кяанынг башынга ургъан сагъатда уа кёзлеринг от чагъып, кьулакъларынг жукъ эшитмей, башынг атылыргъа жетип, аман сагъатлы боласа. Сюрюю ызындан айланган адам дарман кяйгъылы боллукъму сунаса? Ол аман къатын а: «Ким да кяйнайды, кесинге сакъ бол, юйюнг толу сабийинг», - деп, жанымдан этеди. Не этейик, колхоз ишни ауарасы кесинги унутдурады...

- Тоба-аста, Адырахман, тейри, бу жол а таза кёлонг бла хапар айтдынг, - деди Ибрагимни атасы нёгерине. – Не да этип, токълуну иесине тапдыргъыз...

* * *

Суфий кими жеринде тангны атханына къарап, бу жолгъа дери да сейирсингенди. Жаз башында кырдыкны чыкыгъаны бла жерни аркъасын эки жаргъан кызыурукъ къарап-къарагъынчы сап-сары этип, бет кянын кьуртуп кьойгъанына уа юйреналмайды. Ол эрттенликде Кавказда болуучу шартланы да излейди бирде. Къайда Малкъарда сабыр эрттенликге салам бере, ариу кызыарып чыгъыучу кюн мында? Акъ башлыкълы алакъаш тауларыбызны тёпелерин жылтыратхан заманларына уа эс бургъанмысыз эрттенликде? Ол тауланы этеклеринде малкъарлы киши ишлеген гебенле уа бийик дуппургъа ушаучу эдиле. Таулуну сёзюн узакъгъа эшитдирген да таула эдиле (боракъа). Жашауну узакъ ызлары уа - жюрекни тебиую. Мудах ауаз да эшитиле эди бирде тауладан. Алай тюнгюлюуюню илишаны уа жокъ анда да. Тау суу, таудан кьутулуп, кьанат кериуюн, саркъыуун бир кесек сабыр этген чагъы уа нечик сейир эди. Аллай кезиуде ол хар ишин адам бла да кенгешип этген сунар эдиле. Сууукълукъ табийгъатны кьолгъа алгъан сагъатда уа тау суугъа къарагъан атлыны кёз жашы бетинде учхалагъаны эсленеди. Таула уа жырчыгъа эжиу этерге, жашаугъа кьарс уругъа сюелгенча сюеледиле, тизгинлерин жыйгъан субай тойчулача. Аланы этеклеринде ёсген назы, нарат терекле уа ай жарыгъы жарытхан шош кечени теренинде кьалкъыйдыла. Малкъарны ырахатлыкъ бийлеген зауукълугъунда. Ала хар юйюрюню кьалаууруча, сакъдыла элни татлы жукъусуна. Агъачда чапыракъ кенгеш да таушун чыгъармайды тышына – бардырсын татлы жукъусун Малкъар! Ананы бешик жьры да татлы жукъудады ол сагъатда.

Ол затланы барысы да кёзюне кёрюнгген Суфий кеси черек толкъунларында жууунганча болду, баш иеси уа, жагъада уллу сыйдамбет къара ташха олтуруп, анга къарап, сюйдюмлю ышара эди, алайда Суфийни кесини тобугъуна олтуруп, аны узун чачын тарай тургъанча кьууанып.

Алай Суфий кёзлерин ачды да, тегерекге сакъ къарай, зауукъ жашауундан айырылды. «Жел кьоркьууун тёбенги этер» дегенлей, кыйынлыкъ олсагъатда келип, борбайдан кьаты тутханын энди ангълагъанча, жюрегин кьысып-кьысып ургъанын сезди.

Бир кесекден кьыргъыз гыгыгъа кирди да, колхоз ишге кетгинчи сабийлеге, кьарглагъа да бир кьабар зат хазырларгъа киришди. Аллахха минг кере шукур, алыкъа бар эди жырналгъы, сагъучугъу иги барып, иги кесек нартох-

чюк алып келип, аны кьол тирмен бла тартып, хазыр этип кьойгъан эди. Алай кьыйынлыгы кёзлерин кьарангы этдиргенлей тургъаны уа жашаусуз этгенди. Къалай тёзсюн кьаргъышда айтылгъан кибик тюп болгъан элине, сабийлери ашха-суугъа термиле, жан-жанын ашатхан сагъатларына. Эри ишлеген таш юйно терезелеринде хауле жел улугъанын эсгерип а къалай тёзсюн?! Бир заманда Суфий, сынсий келип, эрини письмосун кюбюрчекден чыгъарып, окьуп башлады, тауушун тышына чыгъармазгъа кюрешип, таралгъан сагъатында кёз жашлары кюн къара кесеу этген бетинде ыз кьоя, кёкюрегине саркъа. «Суфий! Не кьыйынлыкьду бу? Кёчгюнчюлок сынагъаныгызыны тюшюмде кёрюп, аркъам титиреген эди, тёзейик, тёзген төреди таулугъа. Бирде ёломню сайлатады миллет сынагъан зарауатлыкь; алай не кьыйын эсе да жашау ёлюрге суюмейди адам. Не этейик, бизге бу кьыйынлыкьны сынатханла акьылдан шашып, халкъ кьозута жашасынла, ёлмей, кёп жылланы. Зулму кюнню оноун уллу Аллах этер эртте-кеч болса да, Суфий, Аллахха ийнаныргъа керекбиз. Мурдарла башхалагъа излегенни кеслери табарла. Мен бу тизгинлени жаза туруп, биреу кьулагъыма шыбырдады: «Эслеп сёлеш, юйюнге кьан жаудурус»».

Болмагъан юйге ким кьан жаудурлукьду? Мен энди кишиден да кьоркъмайма. Сермешден бусагъатда кьайтханма, жан тенглери кёплеринден айырылып. Алыкъа ала ююн душманнга дерт жетдирирге керекме. Сёзюме табылмасам, таулугъа санамам кесими. Кёлсюзлюк ушамайды совет солдатха.

Барыгъыз да тюзлюк хорласын деп тилегиз кёкден, жерден да. Эслеп эсибизде болмагъан кьыйынлыкьгъа тюбедик. . . Элия бутагы тиймеди эсе, кьатымда письмо жаза тургъан тенгим кьычырыкьдан кьырып ауду къара жерге. Мен жазуууму былайда тохтатама. Сау кьалыгъыз. Атама, анама, сабийлеге кёл этдир. 10| VI 1944 ж.»

«Суфий, заманым жокьду, төрт-беш сёз бла саулугъуму билдирейим. Ол жарлы анам Айдемирни юч сабийин да, келинин да кеси кьолу бла къалай сукьду къара жерге? Фердауус, ариулугъуна, адамлыгына халкъ сукьланган, кёкден жулдуз тюшгеннге ушагъан келинибиз нек этди аллай огъурсуз ишни, - юч сабийин да биргесине алып нек кетди? Сабийлерин, юйюрюн апчытмаз ююн ишден арий-тала билмеген Фердауус дуня жарыгъын кьарангыгъа нек алышды?! Ол эшичю ююн кийимле азланы бауурларын жылытмагъандыла. Огъары Малкъардан урушха жиберилген жылы кийимлени бир-бирлеринде бизни тукьумну аты жазылгъан ююн чындайла бир кьзахлы тенгеме да жетгенин айтып, кьууанган эди ол. Фердаусну атын кьыйналып айтханы да эсимдеди.

Бир ачулу хал элгендирди бусагъатда мени. Жаным, сен кьыйынлыкьланы хорларыгъынга ийнама. Атама, анама, сабийлеге кёл этдир, Ачейге салам айт.

Ибрагим. 25/VI 1944».

* * *

Суфий, ишге тебирерден алгъа кьыргъыз гытыны тууар кёзюнден уллу болмагъан терезесинден тышына къарады да, арбазда кесини жашлыгъын кёрдю: сабийле сегизиси да нартох жырнадан тоюп, оюнлары, кюлкюлери дуняны жарыга эдиле. Ол заманда Суфий кесин Мухолну школуну арбазына тюшюп

кьалгъан сунду. Ибрагим да жайлыкъдан кьайта келип, юйге барырдан алгъа алайгъа келип, анасына туберге. Ибрагим атындан тошдю да, анасын кьучакълады, аны кьатында сюелген кьызчыкъны – алтынчы классны окъуучусу Суфийни башчыгъын сылады, сора кьол аязы бла эшмечиклерин да сылады. Ала кьалай ариула болгъанларын айтып махтады кьызчыкъны.

- Эшмелеринден эсе кеси ариуду, - деди устаз – Ибрагимни анасы Элхан Кьонакъбиевна, ол, элни биринчи комсомолчуларындан бири, Ностуланы Юсюпню – аты айтылгъан большевикни шуёхуну кьызы, элде жети классны тауусхандан сора Нальчикге барып, билим алып, устаз болуп кьайтхан кьыз.

- Аллах, Аллах, не айтдыраса, - деди Ибрагим. – Сылтау жокъду сен айтханнга, анам. Мен Суфийчикни кимни кьызы болгъанын окъуна танийма Асламырзаныкьычыкъды да?

- Уста танып тураса. «Асламырзаныкьычыкъды да» деп, асыры сабийчик да этме. Уллу кьызчыкъ болгъанды Суфий, иги да окъуйду, школда не жаны бла да аты айтылгъан сохтады. Аман кёзден кьалсын. Жулдуз жоллары кёп игиликlege тубетсинле.

- Тейри, мени бирле аллай бир махтасала, кёкге учуп кетерем, - деди Ибрагим.

- Да сени газетде окъуна махтагъандыла да, - деди Суфий, добар эринчиклери кьына бла боялгъанча кьып-кьызыл болуп, кьыйма кьашлары бла, кьара чолпан кёзлерини гинжилери кьалтырай.

- Ма, санга алай керек эди, - деди устаз.

- Сенден болсам, кёкге учуп, аямай эриширем лётчикле бла, - деди Суфий.

Кьонгуроу кьагъылды да, Суфий чабып классха кирди. Ибрагим да кёп турмады алайда.

VII

Алгъаракъчыкъда жулдуздан толу кёк кёзню ачып-жумгъунчу агъарды да кьалды. Эрттен жарыгъы бирде саргъылдымгъа, бирде кьызгъылдымгъа тартады. Танг бийикледе кёрюнеди бек алгъа; кюнню таяклары уа тау тёпелеге жан атадыла, дунягъа игилик этерге ашыкьгъанларын ангълата. Чибинле чыракъ жарыкыгъа басыныргъа кюрешгенча кюрешедиле булутла кюнню кёзюн мутхуз этерге. Алай кьарыусуз кьарыулуну хорлялмаучуду – хыйласы бла окъуна. Булутла кьарап-кьарагъынчы чач-тюк боладыла, кюн таякъланы элия бутагъындан да кючлю сермегенлерин кётюралмай.

Табийгъатны ол тюрлю шартларыдыла тауда бек алгъа соймекликни отун тиргизирге онг берген. Суфий, эки челегин эки кьолуна алып, суу кьылычны да сол кьолтукъ тюбюне кьысып, огъары шаудан таба атып баргъанын узакъдан эседи Ибрагим. Кьызны андан хапары жокъду. Тау этегинде агъачда жырлагъан чыпчыкъланы жырлары шауданнга дери ашырлыкъдыла кьызны. Суфий бирде ол халны соймеклик таралтхан кьойчуну сыбызгъысыны мудах макъамына ушатады. Алай кьанатлыла бир бирге эришип айтхан жырла анга кюн жылыуун келтиргенлерине ишексизди.

Базыныусуз тубегенди Ибрагим кьызгъа бир ненча кере, ол андан тапхан сёз:

- Сабий кьыз бла ойнама, жаш.

Алай ёмюрюнде сезмеген, ангъламагъан заг акъылын бийлегенин а кёрюп

турады. «Къарагъыз ол ишге – Элхан Къонакъбиевна мени къайын анам бол-лукъду», - деп да жибергенди бир жол кеси кеси бла ушакъ эте келгенинде. «Да алай болса уа, не хатасы барды? Ибрагим менден тогъуз-он жылгъа таматады. Кеси атам анамдан эсе андан да кѣпге таматады».

Сюймекликни атына ѳтюрюкчю болургъа эркин туююлдо Ибрагим. Жетинчи классны тауусуп, школда пионер ишни къолгъа алгъан Суфий да аны ангылап, Аллах анга иги кѣзден къарагъанына ийнаныпды, алай бу затны алыкъа сабий оюннга санап турады. Базыныулу – таукел адам туююлдо Ибрагим. Эки-юч кере тубеди къызгъа, адамыча сѣз айтмады. Да, Суфий да анга кѣл ашагъанлыкъгъа, жашны ауузундан сѣз чыкыгъанлай юркген этеди. Керти да сѣлеше билеме деп, алай этерге жарамайды. «Ишинг бармазын да биле тургъанлай, не махтанаса?» Ол сѣзле айтылмазгъа керек эдиле. Кертиди, бирде Ибрагимде болгъан ѳхтемликни кѣрсенг, уллу сермешден хорлам бла къайтхан сунарса. Да алгъа баргъан заманыды, махталады, аты иги бла айтылады халкъда.

Кѣзбаусуз сѣз – Ибрагим жайлыкъдан тигелеп, узакъдан къарап окъуна Суфийни бир кѣрмей кетсе, кюню къарангы эди. Къыз да ардан-артха жашау болмазлыкъ затны кюсетмегенин ангылай башлагъанды. Ибрагимни айтхан сѣзю этген ишинден артха къалмагъанын сюймеклик оту тиргизилгинчи окъуна ангылагъанды. Устазыны жашы Ибрагим – аты айтылгъан жылкычы, газетде сураты, заманнга агалгъан сѣзю. Халкъ а бу жаш адамда болгъан адамлыкъгъа, акъылгъа сейир этип, устаны къууанчы да жюрегине сыйынмай. . .

Суфий шауданнга жетген чакъда Ибрагимни атыны аякъ тауушларын эшитди. Ибрагим бир сѣз да айтмады къызгъа. Суфийде жунчугъан халны уа биринчи кере сезди. Жаш ол затха къууанды. Суфий челеклери да къолунда, суу къылычы къолтукъ тубюнде, сын къатып соелгенлей турады, жаш таба бурулуп да къарамай.

Сен, сюймекликни ангыларгъа сюймей жюрегими бош кюйдюресе, - деди жаш, атындан тюшюп, Суфий таба жууукъ атлай. – Сени тас этгенден эсе кесим тас болсам сюеме.

- Тас болургъа мен къоймамы, тууармамы?!

- Тилейме, терсине тартма сѣзююм. Къадар ахшы кѣзден къарасын экибизге да. – Ол сѣзледен сора Ибрагим къызгъа кеси этген жырны айтып башлады. Къарагъыз ол сейир макъамгъа, ол сейир кыргъа!

*Мѣлек сыфатынг кѣчгенди
Жюрекни урдургъан жыргъа,
Боз дуниямы жылтырата,
Сен жюрюйсе ушай жургъа.*

*Бшаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъа,
Кѣлом жарып, кѣзюм да жарып,
Шукур этеме жазыугъа!*

*Кенгден къарап кѣрюр ючюн
Барама сен тургъан жерге.
Ой, къара къашлым, марал кѣзюм,*

Хошлан жолну бир этерге!

*Бишаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъа,
Кёлюм жарып, кёзюм да жарып,
Шукур этеме жазыугъа!*

*Сени кёрсем, болама мен
Насыбыма тюбегенча,
Кёрмесем а, жүрек жарама
Биягъы түз себилгенча.*

*Бишаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жашау берген саугъа,
Кёлюм жарып, кёзюм да жарып,
Шукур этеме жазыугъа!*

*Сенсиз жашау жашаумуду,
Айсыз ашхамча къарангы?
Энди, ариуум, кесинг сау эт
Жюрекге салгъан жарангы.*

*Бишаргъанынг – чакъгъан гюллей,
Болду жазыу берген саугъа,
Кёлюм жарып, кёзюм да жарып,
Шукур этеме жазыугъа!*

Суфий челеклерин, кылычын да шауданны къатында уллу зыбырбет ташны юсюне салып тура эди жыр бошалгъан сагъатда. Къыз, Ибрагимни жырына таула, ташла да, агъач да тынгылагъанларына ишексиз болуп, ариу акъ къолчугъун узатып, жашны къолун тутду. « Сени кибик фахмулу адамла бек керекдиле бизни халкъыбызгъа».

- Сангадамы?

Къыз тынгылады, башын энишге этип, онг къолу бла эшмелерин кёкюрегине атып, ала бла жубатды кесин. Ибрагим челеклени суудан толтурду да, тап жаяу жолчукгъа тюшдю, Суфий а кылычын бир къолуна алып, экинчи къолу бла уа атны жоугенинден тутуп, Ибрагимни ызындан тебиреди.

«Сюймеклик жыры асыры терк кере болурму къанатларын? - деди Суфий кеси акъылында Ибрагимни жауурунларыны кенгликлерине, аны гинязгъа ушатган субай агъачына (бели да бир иничке) эс буруп къарай. Не айтасыз, ол къанатла ёмюрге къууандырырламы мени?.. Къалай насыпсызлыкъды тамбласына ийнанмагъан. Танг аласына дери тёмей кыачыргъан къытай адамланы жукъудан сагъайтханындан а хапарыгъыз бармыды?»

Олсагъатда элли баш табасында бийик сыртлыкъны юсюнден эшитилген кычырыкъ ушук таууша ушады. Сескендиле алайда жаш да, къыз да. Ибрагим, челеклени жерге салып, ол ачы ауазлы адам таба къарады. Суфий да алтын сынжырчыкъ накъышлагъан узун акъ боюнчугъун созуп, аякъ бурунларына къатыракъ турургъа кюреше къарады сыртлыкъ таба.

- Ибрагим, энтга да сени Суфий бла кёрсем, халкны ичинде алчи кийиучю кёк бухар бёркюнго энишге терен кийдирип, кьара кьашларынгы ананг окьуна кёралмазча этерме, - деди сыртлыкьдагы, ат юсюнден тюшмей, кьаты эшилген кьамичесин хауада ойната. – Ажымлы жоюлган Ибрагимге тауну кьалын кьарын юфгюрген жел да сарнарыгын унутма.

- Сабыр да, эслеп да сёлеш, Зеке, - деди Ибрагим.

- Сабыр сёлешир ючюн акьыл керекди бек алгьа, - деди Суфий... - Кьылы кьобузну да, сырыйнаны да сарнатхан Зеке, бюгюн не болгьанды санга?!

- Ийнарны айтдырган жырны ариу макьамыды, - деди Зеке, - Ибрагим бла сен айттыргьа хазырланган жырны не макьамы, не магьанасы жокьду.

- Зеке! Сюймеклик жыр ёмюрлюк бузну эритгенинден хапарынг бармыды? – деди Ибрагим. – Ишеклик адамгьа окь бла ургьандан эсе кёп да ачыу тиеди.

- Сени жырынг бузну угьай, Суфийни да эритмез мен саулукьда!

Суфий Зеке шаудан кьагьында Ибрагим айтхан жыргьа тынгылап тургьан сунду. Зеке аны анасыны туугьан эгечини жашы эди, Ибрагим тенглерини арасьында жашаудан ангылауу, намысы, тутхан иши, белин бюкгени бла да башхаладан онглу болгьанына зарлана келген жан. Зеке да колхозчу, Ибрагим да колхозчу; бири кьойчу, экинчиси жылкьычы. Ибрагимни андан артыгьы – анасы жазаргьа, окьургьа юйретгенди. Орус тили артыкь терен туююл эсе да, тилманч излемейди керек заманда. Комсомол жыйылыуда сёлешип башласа уа, уллу, гитче да чьртда кьымылдамай тынгылагьан жашды Ибрагим. Зеке Ибрагим Суфийге тийишли туююлдо деп, сант этмейди, зарлыкь, харам ниетлик!

- Ахшы умутуму отун ышыргьан – сени ышарьуунгду, - деди Ибрагим жалыныулу да, ышаныулу да кьарамын Суфий таба буруп, Зекени жаншагьанын акьылына алмай. – Тарыкьмайма, жилимайма, сёзюм - сёз, - ёлгончо кьатынга-дама.

- Сау адамгьа жилигьан тюз туююлдо, - деди Суфий, - уллу ырысды, ансы бюгюн Зекени кьылыкьсызлыгьы жилиулу ишди. – Я кьадары уллу Аллах, адамла адамлагьа сылтаусуз аманлыкьны нек излей болурла? Аллаила этген кир ишле жерни тау ырхы талагьандан бахша туююлдо.

- Акьыллыса, Суфий.

- Ибрагим, ол сёзюнг кесинге жууап излейди, - деди Суфий, махтагьанын артыкь ушатмай, дырын жыйгьан заманында болуучусуча, мангылайына, жютю сакьалчыгьына тер кьагьа. Энди ала Зекени барын, жогьун да эслерине алмайдыла.

- Да, ариу кьыз, айтылган сёзюю магьанасына тюз багьа бичерге хар кимни да кьолундан келип бармайды. Терс сёлешдим эсе, айып этме.

Ибрагим, Суфийни сорууна ол сураган жууапны бермегенине бир кесек жунчугьан хал алып, энишге ийилип, челеклени жерден айырып, алгьа тебиде, Суфий да аны ызындан.

Не айгы барды, Ибрагим сёзюю ичинде чиритирге кьолундан келген жашды. Адам айтылган сёзюю эшитип (сёзюю уа жаны барды), дерт тутмасын, ташада бичакь билемесин деп, ол хыйсапдан. Ибрагимни бир-бирде сагьышларыны ауурлуклары башыны ауурлугьун хорлагьан заманлары да болгьанды, жашлыгьы кёк кенглигинде учуруп айланганлыкьгьа.

Бир кесекден Суфий да терен сагьышха кирди да, юйлерине жете тургьа-

нын окууна эслемеди. Ибрагимни жыры башын бийлеп, кеси кеси бла ушакъ этеди: « Ибрагим, сен мени суймеклик жырымса, сора кесинг жыр этерге нек кюрешесе? Суйген жюрекле эрий келебиз бюгюн тау ичинде».

Бир заманда тауушуна тау боракъасы (эхо) да къошула кёрюндю кёкде аэроплан. Суфий анга къарап турду атлагъанын тохтатып.

- Кёк къалай теренди, - деди ол кёкге къарагъан халын тюрлендирмей, - аэроплан не къадар ёрге кётюрюле баргъан сайын аны теренине бекден бек кире баргъан болмаса, бир заты бир жерге тиймейди. Анда къая не агъач болмагъаны бек сейирди?!

... Алайда Ибрагим бла Суфий бир бирлеринден айырылыргъа тебирегенлеринде, къызны эринлери аз къымылдай эдиле, не айтыргъа кюрешгени уа белгисиз...

* * *

Ачейни эсгериуде жашайдыла ол тийреде кечгюнчюле – алай болмай мадары да жокъду, халкъ адамы эди ол, чынтыгъ таулу эр киши. Аны жашау жолун иги билгенле келе келген жолундан хапар айтыучуларын унутмагъандыла кёпле. Астемирланы Азрет билмеген а бир заты да жокъ. Бирге айлангандыла инсан урушда да, колхоз иште да. Къайда да Совет властыны аты-чууу чыкыгъынчы заманлада тау ауузунда аты айтылгъан киши эди Ачей. Улуу къыйынлыкълагъа тюше тургъанды. Алай анга: «Башхалагъа этген зорлугъун кеси башында сынады», - деб а киши айтмагъанды. Ол кишилигине оздуруп, къуллукъ бир заманда да этдирмегенди – халкъны башы бла ойнагъан болса уа. кечмегенди – ол хакъды; улуу, гитче да биледи аны. Жерини ариулугъун Кюннге, Айгъа тенг эте жашагъан Ачей, элде къартла ныгышындан ёргерек барып, субайлыгына эл сукъланган чынар терекге кишилигин танытып, башха баргъан гида бла керилип ура кетип, аны къара жерге аудургъан «адамгъа» къалай кечерик эди? Чынарны жилямукъларындан аз туйюл эди ол мурдарны бир затдан да буюгъа билмеген кёзлеринден кёкюрегине саркъгъан кёз жашлары. Былайда Ачей адамлагъа аманлыкъ этгенди деп айталлыкъмыса? Мени сартын, ол иште мен базаыналлыкъ туйюлме.

Аппа хапар айтыучуду Ачейни бийле бла – халкъгъа къыйынлыкъ сынатханла бла сууу бир заманда да сюзюлмегенин. Огъарыгъа тарыгып кюрешген эселе да, ала Ачейни юсюне сюелирге базынмагъандыла. Къара къамасы бла тау, суу тыймагъан аты анга хар заманда да нёгерлик этгендиле.

Жай чиллени шош эрттенликлеринден биринде, Ачей жашын уугъа атландырады. Кюн чууакъ кёкню кенглигинде эркинликни къолгъа алгъанды, жукъудан кёп болмай уянган тау ауузу таза хаудан толгъанды – дуняя зауукълугъу анда. Эртте уянган къанатлыла да бир бирге ал бермей жырлайдыла. Тау элни ожакъларындан чыкыгъан халын боз тютюн ёрге кётюрюлоп, кюнню таякълары эрите жукъара барады. Эл тийресинде къалын кырдыкны уа алыкъа чыкъ сыртына жюкленгенлей турады.

Жаш эрттерек ёрлерге керек эди таугъа, алай къоншу элде жашагъан тенгин сакълай кёп къалды. Нек эсе да Ачей да алгъа жашыны атланырына ыразы болуп, энди уа арбаздан чыгъарын суймей тохтагъанды. Баям, бюгюн бир жары да барма деб а айталлыкъ туйюлдо. Тау тарны зынгырдатхан огъур-

суз тауушла эшитилгенлей турдула Ачейни кьулагъына. Жашы Малкьаругъ а кёкге учаргъа да хазырды. Жашны анасы да тынгысызды. Ёмюрюнде ауузундан хыны сёз чыкъмагъан тиширыу тамагъы хырылдагъынчы кьутурду жашы айтханын этерге унамагъанында.

Аллах буюргъан болур деп кьойдула Ачей да, жашны анасы Хужа да. Не этсинле, ол да бу жол игисин буюрмады: жашны кьаядан кетип ёлген хапары келди элге ингир аласына. Ол аман хапарны эшитип, сау эл кьуюлду тау таба.

Ачей башларын кётюртеген бий кьауумла, аланы шапалары кьууанч сагъатлы болуп келдиле дууагъа, душманларыны ууалгъанын кёрюп, кёл кенгидиррге. Ма санга: Ачей сырыйнасын сарнатып чыкъды аланы алларына. Тиширыула угъай, эр кишиле да жилидыла ол сагъатда.

Бу деменгили эр кишини бир зат да бюгалмазлыгъын ангылагъан бий улулары мындан арысында аны бла демлешиуден магъана чыкъмазлыгъын бир бирге айта кетдиле алайдан.

Кётюнчюлюк бюкдю аны – Къайсынны «Осуатында» Харунну бюкгенча. «Къырал бизге сынатхан терсликча, кьойсюзду Сибирьде сууукьлукъ, - деп жаза эди письмоларында Ачей, - мында жер да, агъач да жесирле жилиууча сарнайдыла кёз ачдырмагъан боранлада. Башхаланы кьой – жесирлени кёзлеринде болгъан мудахлыкъны уа не бла тенглешдирейик? Кёпдюле ала мында да...

Суфий, ариу бала, комендант тутханын жазып, жюрегими инжилтдинг. Дуния былайлай турмаз.

1944 жылда, Кумеховча, халкьыбызны сакьлар адамыбыз болмады. Жашауундан айырылгъандан кёп да кьыйынды журтундан айырылмакьлыкъ. «Сатхыч жер тьобюнде турса игиди, жер юсюнде тургъандан эсе», - дегенди Кавказны имама Шамил. «Сен безирей тураса», - деп айтма манга, не бек дыгалас этселе да бизге кьыйынлыкъ сынатханла, ала бизге сынатхандан эсе кёп да уллу кьыйынлыкъ сынарыкьларын кёзюбюз бла кёрлюкбюз».

Суфий Ибрагимге жазгъан кьагъытларындан биринде анга ачыгъындан кёлкьалды этди. «Атабызны жашы, къартлагъа, сабийлеге сакъ бол дейсе да тураса хар жолдан. Мен да аладан онглу тьойюлме. Танг аласындан ингир къарангысына дери жашауум мамукъ бахчадады, баш кётюртедиле. Атабыз хар намазгъа ийилгени сайын Кёкден, Жерден да тилегени бирди: «Кавказны кёрюнчю ёлтюрмегиз бизни». Сенден кьалгъанла уа сие болмазла ары барыргъа дерге уа адам жокъ. Аны кеси кесине шыбырдагъанын эшитип тургъанча, анабыз да ичинден: «Амин», - дегенлей турады. Атабыз дуниясын алышса, ол да кёп мычмай ызындан тебиреригин сезе болур. Да алайды, къартладан бири бир кетсе, экинчиси кёп мычмаучуду.

Эндиге дери кёрген кьыйынлыгъыгъыз тауда кийикле сермешине тенг болуп кьаллыкъ болур дейме, бусагъатда эте тургъан ишлери бла тенглешдиррге тьоще. Кётюнчюлюден борбайлы адамлада, - эр киши, тиширыу демеи, барын да Сибирге ашырыр акьылдадыла, агъач кесерге. Ол ишни кьолгъа алгъанладан бизни юйюрню да жокьлагъанла болгъандыла. Юйюрню ауурлугъун кёрюп, жукъ айтмай, бурулуп кетгендиле. Алай Малкьар ауузунда сен таныгъан Абиданы, Балданны, Нуфисатны, Аминатны тьонене чотха алып кетген хапарларын эшитгенме да ичимде жаным жокьду.

... Кьоркьгъаныбызгъа жолукьдукъ, Амийни уа юч сабийи да бирден тас

болуп тургъанлай окъуна ашыргъандыла ахырат жолуна. Ким кьарасын мени сегиз сабийиме бла эки кьартыма? Ангьлатды кьырал бизни ким болгъаныбызны, тарыгъыр жерибиз жокъ. Тарыкъсанг а сени ючюн кимни кьарыны ауруйду – кьыралны «душманы» ёлсе, кьууанып кьоярыкъдыла. Таулу киши эди бу огъурсуз ишни кьолгъа алгъанладан бири. Не кьадар тиледи Амий анга – тас болгъан сабийлерими тапма кьой да, артда кесим барырма кьайры десе-гиз да деп.

- Сени сабийлеринг кимге керекдиле, хапарны кьой да, жолгъа тебуре.

- Сен устасза, поэтсе, этме алай.

- Жолгъа тебуре, сени нёгерлерингде сенден амалсызла да бардыла.

- Кеси ёмюрюнде чирчигинг болмасын, сабийге термиле ашыр дуниянгы.

Болду алай. Насыпха, бир элли таулу тиширыулары бирини юсюнде тону, экинчиси да жүн жууургъан алгъанды биргесине – Сибирьде керек болур деп.

Жолоучулары ызларындан термилген сабийле, кьартла, кьычырыкълары дунияны бузгъан жарлыла. Жан-жанларына кючден кьарагъан жолоучула уа кёзлери кьарангы эте барадыла бир-бирге мудах кьарап, ауузларындан сёз чыгъаралмай. Дунияны кьарангылыкъ басып кьойгъан сунадыла ала. Энди алада таукеллик жокъ, нарт таулары, жарыкъ жашаулары, ахшы умутлары, - бир заманда да кёрмезча узакълыкъда. Жаланда ала сынагъан кьайгъылы ауазла, ата-анадан айырылгъан сабийлени кьычырыкълары, уруш отунда кюйюп, кьара кесеу болгъан эрлерини сыфатлары.

Ой, кьалай тёгюлдюле ала Сибирьни буз кёкюрекли жерине, хар заг да кьаргъышда айтылгъан кибик. Жан-жанларына кьараргъа онг болмагъан, жаны сау адам сынагъан жаханымни кесин кёр да кьой. Биринчи кюн хар ким кеси кьайгъылы болуп тургъан чакъда Суфий Ибрагимге письмо жазады.

«...Жаным-кёзюм, сени жюрютюучю жолларымы ханс басар, арбазымы накъышлаучу гюлле энди чыкъмазла. Чакъмаз бахчам, жанмаз отум, сабийлерим, бедишлик жашаудан башларын кьайры атаргъа билмей, отдан кёлек кие ашырырла кюнлерин, ай чыкъмагъан кечелерин. Ёмюрде да унутмазла орулгъан сабанлада будай, арпа бюртюк излей айланган сагъатларын; жаным-кёзюм, анда сизге атылгъан окъла мында бизге да атыладыла. Кесинг жазгъанлай – хар кьыйынлыкъгъа да тёзезбиз. «Тёзген тёреди таулугъа», - деген сен тюйюлменг?!»

Суфий письмону ашырмады жолгъа, биргесине элтген тюклю тонну хуржунуна сугъуп кьойду.

* * *

Кьалай узундула халкъгъа жаханым сынатхан кюнле, сабийлерине, кьартларына термилген таулу тиширыула уруш аулакылада кьан тёкген адамларын унутхандыла, Кавказгъа термилиулерин да дейик. Быланы – кёчгюнчюлени адамларыны – тиширыулары, эр кишилени да келтирип, Сибирьге кьуюп, иште тебиреген сагъатда ызларындан ёребаш, уубет солдатлагъа сюрдююрча не хаталарын кёргенди кьырал? Совет Союзуну Жигитини Алтын Жулдузу кёкюрюнде жылтырагъан чеченли кишини уа нек айырдыла ол кьууанчын-дан?! Халкъ кёре кёкюрюгиден жулкьуп алгъандыла Алтын Жулдузун да, Ленинни орденин да. Кёремисиз ол артыкылыкъны? Аллай ишле Сталинден

жашыртын нек этилирге керек эдиле? Угъай, халкъ бачамагъа да кёл ашаудан кери туйюлдо. Къарачыгъыз бери, поэт Хамзат улу Акат «Атамы сёзлери» деген назмусунда къалай айтады:

*Бу эбизе малгъун не сейир этди,
Къуруда жилий турурча.
Къабырымы сен сыртха сал, балам,
Кавказдан аяз урурча.*

*Эбизе ёлсе, сен келип къычыр:
«Эбизе малгъун кетди!» - деп.
Ахыратда тынч жатарма, балам:
«Мени тилегим жетди», - деп.*

- Бу туруу туруу туйюлдо, - деди Суфий бир эрттенликде - солуу кюн, аз эди аллай кюнлери уа, тонуну ичин тышына айландырып, аямай къыркъа. Насыпха, къыпты, эшиу эшиучю ийнеге, жюн тарагъан таракъгъа дери да келтиргенди биргесине. Таракъны Джалал-Абад базарында оруслу тиширыудан сатып алгъанды. Кавказда бир да кёрмеген эди ол аллай таракъны. Къол аяз тенгли эки жукъа къангагъа ууакъ шинжили сеткагъа ушагъан зат жабышдырылыпды. Эки къанганы эки къолуна алып, аланы ары да, бери да айландырып, жюнню бек ариу тараргъа онг барды, таракъны ийнеси къолума чанчылады деп къоркыругъунг жокъ. – Манга бу жерли бир тиширыу хапар айтханды, - деди Суфий андан ары: «Мында къол бла эшилген затла: жюн чындайла, къол къапла, кёлекле, бёркле... алтындан эсе багъалыдыла», деп.

Башыбызгъа мадар этейик, эр кишилерибиз иги да жунчугъандыла. Тюнене Махайны бла Алийни ачдан бла сууукъдан онгсуз болуп келгенлерин кёргенimde, жилигъан этгенме аладан жашыртын.

- Э-э кыз, - деди Аминат, - Суфийни акъылына келген оюмгъа къууанып, - мен келтирген да жюн жууургъанды. Абида, Нуфисат, Балдан да Аминатха, Суфийге болушуп, тонну бла жууургъанны бек терк «тешиндирдиле».

* * *

Кеси жангыз жилигъан айыпха саналады мында. Бирге жыйылып жилисанг а, сарыннга айланып кетерикди. Кюйсюз къадаргъа къажуу барыр мадар жокъ. Бара тургъанлай, ачдан, сууукъдан ёлгенле, юсуне терек аууп дунясын алышдыргъан инсаннга жилигъан тёре жокъду, къабыр орунун тапдырыгъа уа бютюнда жокъ мадар: жер жети къатысына дери бузлапды. Тёгерекни агъач бла, къанга бла бегитип, жанлы кирмезча этип, сууукъда сын къатып тургъан ёлоклени ары жыядыла бири бири юслерине къалап. Жаз башына дери ол халда турлукъдула.

Жилия, тарал – аланы къайсы бирлерине жилирыкъса? Адам юйренмезлик, тёмезлик не барды бу дуняда?

Таулу тиширыула ол зарауатлыкъда да башларына мадар этип, кеслерин да, биргелерине баргъан эр кишилени да ёломден сакълагъандыла. Аланы жигитликлери миллетни тарыхында кеслерине жер тапхандыла. Ала Сибирьде башха миллетлени адамларына да болушхандыла, сатыугъа юйренип, беллерин тюзетгенден сора. Андагъы базарда да табыла эди жюн сатып алыргъа.

... Кюнлени биринде, угъай, алыкъа эртте эди – танг тюбюнден белги

берип, Сибирьдегиле: «Туругъуз! Тебирегиз!» - деп, болганны кычырыкыгъа алдыргынчы, хазыр болайык деген акьылда бир бирлерине хапар бере, бет-кьол жууаргъа айланган заманлары. Суфий бла Балдан, Нусифат, бирси тиширыула да эшиучюклерин сатып, сабийлерине, къартларына ахчачык иерге онг болганына да жюреклери, жанлары бир кесек эс табып, алгынча жилияу-сыйыгдан иги кенгдедиле. Бир таулу айтханды Кавказда: «Къарт да, жарлы да болмазгъа ант этгенме», - деп. Таулу тиширыула уа кыйынлыкыгъа бой салмазгъа ант этгендиле.

Быланы Сибирьге элтген кемени тыш къангасында чайырны кьол тырнакылары бла къобарып ашаргъа кюрешгендиле ачдан эр киши, тиширыу деп къарамай. Таулу тиширыула – ол чакъда да сакълагъандыла кеслерини намысларын – тау ауузлада аланы намыслары таулары кеслерича бийик болганды.

Бу кыйынлыкыда да алагъа жан аурутур кереклиси жокъду. Алагъа ол зарауатлыкыны жетдирирге акьыллары жетген кырал башчылагъа аурутугъуз жан! Жесирле агъач кыра тургъанлай, самолёт, кёкде уча келип, башларындан дуняны къагъыт устуккусун куйгъанды, уруш тохтады -къууаныгъыз деп. Къууанмай а, аланы уа жокъмуду урушда адамлары? Ахырысы-кысхасы, кыралгъа оноу этгенле да, жюреклери ташдан, агъачдан ишленмеген эсе, халкыгъа игилик излерле акьылларын башларына кыйып. Къайтырла кечгюнчюле да, бу азапдан къутулуп, адамлары болган жерлеге. Алай Фазика уа артха къайтханына сокъуранган этерикди, таш-агъач ашап жилирыкыды. Ёз кыптысын кырынына уруп чекге жетиширикди. Ол кююп кетген жерде къартлары ёлюп, кыарар адамлары болмай, алты сабийи да атылып къалганыларын билмей эди ол. Азмы эдиле ата-ана саулыкыда окъуна ачдан-сууукдан кече гыжы болуп чыкыган сабийле? Билмей эди Фазика, тамата кызчыгы Тамара эс этип, детдомлада ажашып къалсакъ, бир бирни табар белгилерибиз болургъа керекди деп, кьол сыртларын ийнеле бла чанхылап, анга атларыны баш харфларын жазып, ызы бла ийне чанчылган жерлерине тушь сингдирип, ол жазыу онгмазча этгенди. Андан хапары жокъду, ачыу кыралтырыкъ Фазиканы.

* * *

Кёз жашлары бетлеринде бузлай жашаган жесирле адамлары болган жерлеге жыйышып, сабийлерин, къартларын боюнса тубюнден чыгъарыргъа кюрешген заманларыды. Белин не къаты кысып кюреше эсе да Суфий эри урушдан къайтыргъа сегиз сабийден тёртосюн, къайын анасын, къайын атасын да жерге кеси кьолу бла асырып, кёз жашлары кызарган кёзлерин чий этип турган заман эди.

Къалай уялды Суфий Ибрагимден ол келгинчи адамларын ёлюмден сакълаялмагъанына. Эри келе келип, бек алгъа атасын, анасын сурагъанында кёзлеринде элия атылды. Ёлгенлени атындан кёл этдирирге кюрешген ауаз эшитилди Ибрагимни къулагына. Ол да сабырлыкъ бермеди Хорламны совет солдатына. Душман огъу къулакъ жанлары бла учханча болду олсагъатда. Ол да юркютмеди Ибрагимни, кёзлери кырангы этип, кыргызы гытыны кыбыргъасына тиреди башын, кёзлери жашдан угъай, къандан толдула.

IX

Тиширыула ныгышы, сёз устала; озгъан заманладан хапар, суймеклик куйю, кыйынлыкны ауурлугун эсгериу мында кайда байды эр киши ныгышдан эсе. Тюнене айтханларын кайтаргъанла аздыла. Бир-бирлери хапар айта келген сагъатларында суратлау чыгъармалада жюрюген амалланы алай уста хайырланадыла – была жазычу болмай да кылай кыалгъандыла деген оюмга келесе. Насыбыма, алыкъа жетген жашха саналмайма да, кеси анамдан башлап, мени ючюн айтырын артха салгъан жокъду. Баям, мен кыатларында тургъаныма уа ыразы окъунадыла, жумушха керек болса, башха адам излеп кюрешмейдиле. «Измаилбек, чапчы, иги жаш, бизге бар да, урчугъуму алып кел, унутуп чыкъдым», - дер бирлери. «Эй, маржа, Измаилбек, ол киши бахчасына ташайгъан бизни бузоу болур дейме, артха кайтар», - дер экинчиси. «Жашчыкъ, юйге бар да, бу адамлагъа айран чыгъар», - дер анам а кёбюсюнде.

Олтургъан жерине салыргъа лаппун излеген да бар. Эринмей, айтханларын этип турсанг – азмды жумуш. Кёчгюнчюлюкде эшичюклерин алып, базаргъа тебиреген хапарларын а тохтамай Кулина айтычуду. Сабийле киногъа кирип чыкъсала анда кёрген затларыны юсюнден бир айтычудула бир бирге ал бермей тюз алайды былада да иш. Ол да, башха бири да чабарла Кулинаны аузуна.

- Билемисиз, - дер Кулина, - ариу бутчукларыны тобукларын бир бирге тирей, алыкъа жашлыкъ ызлары кетмеген чолпан кёзлерин уллуракъ ачып, къара мор жаулукъчугъуну (урушдан эрини ёлген хапары келгенли, башындан жаулугъун тешмегенди) кыанаты бла кып-кызыл добар эринлерин сылай, - Тагъай деп эл бригадир бар эди биз жашагъан жерде, урушда бизни сабийлени аталары бла бирге болгъан адам, (Кулинаны кёлю толуп, тюкюрюгон кючден жутду), урушдан кыяялу болуп кайтхан жаш. Къуру бизге угъай, кёчгюнчюлени барысына да онг бергенлей, болушханлай тургъанды. Мен сатыугъа тебирейме, ишден Тагъай эркин этгенди ары барыргъа. Танг аласы бла жолгъа чыгып, комендант жолну тыйгынчы, ары кыутулургъа керекме. Къайын анам кюрешди, харип, мен барайым базаргъа, сен юйюнге ишинге къара деп. Унамадым. Кёп кыйналгъан адамды ол. «Тамамды эндиге дери отлукъ-сюдлюк бола айланганынг», - деп кюйдум.

Бизге табийгъат да болушду бу жол, ол да жарсыйды, баям, кёчгюнчюлеге. Жесирле жилиаун этгенча, алай кыаты жауду жауун, кёз ачдырмай, кызылулукъну кёторалмай жарылгъан жерни жибите. Жолда манга кыошудула, Шаманланы Умарны кызы (сабий адам) Марауа да, - къарачайлы, Духсина, Сафарият, дагъыда экеулен, башха элден эдиле, атлары эсимде туйюлдю. Марауаны анасы, алыкъа отуз кылы толмагъан тиширыу, жолоучулукъда ажымлы жоулгъанды; базардан кайтып келе, сатыучугъу да иги барып, кыапчыкъ бла бир нартох ун да, жашчыгъына бла Марауагъа аякъ кийимле да алып, келе болгъанды. Ол миннген арбагъа жегилген атла юркюп, элте барып, бир жашау журтну кыабыргъасына кеслерин ургъандыла. Арба аугъанды, Марауаны анасы, чартлап, эки атны аякъ тюплерине тюшгенди. Ат аягъы аны башына тийип, алайда жоулгъанды. Марауа арба аугъан жерде анасын эсгерди: « Ол кыйынлыкъ эсиме тюссе, бек алгъа анамы дуния жарыгъы бла эришген огъурлу кёзлерине къарагъанча болуп, кеси кесиме хапар айта, андан жууап излегенча болама. Ауазын а эшитмейме...»

Мара уа жилияды, бизни да жилиятды. Ол ичи ундан толу кьапчыкь да, сабийлерине алгъан кийимчикле да табылмагъанларын а сагъынмады...

Кулина, кёлю толуп, хапарын андан ары бардыралмады. Алай Букьминат манга къарап сёлешди:

- Таулу тиширыулары – аналары, эгечлени намысларына, сыйларына сакь болугъуз, кыйынларына тюз багъа биче билигиз, - деди. –Сюймекликни жашауну кызыл гюллерин от жалындача къаралтхан кёчгюнчюлюкте да таулу тиширыула чюгюндюр, мамукь бахчалада, малчылыкьда ишни, адамлыкьны, адепликни ким да сейир этерча юлгюсюн кёргюзтюп, кыралны бек сыйлы саугъаларын алгъандыла. Ёзденланы Мариям, Байрамкъулланы Зухра, Къобанланы Нузула, Абдуллаланы Тамара, Шидакъланы Патия Социалист Урунууну Жигити деген атны алгъандыла, Чеккиланы Зухра, Айбазланы Патия, Лайпанланы Асият, Шаманланы Маруа, Умарланы Фатимат, Эркинланы Балбу, Хапаланы Мариям, Жатдаланы Къаракъыз Ленинни ордени бла саугъаланнгандыла ...

Алгъын заманлада таулу кызыла суу кылыч ариу боюнларын боюнсдан кёп да кьаты басып, аны ауурлугъу энишге ийилтип, эки челек толу шаудан сууну кюн сайын юйге эки-юч кере къайтып келтириучюлерин унутмагъыз. Бюгюнлюкте да ала ол кыйынлыкьдан кьутулмагъандыла. Кавказгъа къайтханлы да, халкьыбыз юйлерин тиширыулары кьол кыйынлары бла ишлегенди. Сатыулагъа узакьлагъа жорюп, юйюрлерин жарсытханла бар эселе уа – ол республиканы оночуларыны терсликлеринденди. Барыгъыз да айтыгъыз, мен кишиден кьоркьмайма. – Букьминат кьан тамырлары багъаналача билинген боюнун ёрге бютюнда бек созду, чал кьакьгъан кьалын кьашларын огъурсузлугъу хорлагъан заманында бютюнда кьаты тую, ёхтемлиги хорлагъан сагъатда аланы жерлерине къайтара, хапар айтады. – Ёмюрде бир кыралда болгъанмыды быллай иш – кесини кьол кыйыны бла ишлеген, эшген затларын сатаргъа кьоймагъан?! Саудюгерлеге уа жол ачыкь. Милиционер анасындан тамата таулу тиширыуну базарда эшиулерин сыйырып алып, балчыкьгъа атып, кир чурукьлары бла малтап, кесин а милицияны юйюне сюрюп барып тюрме бла кьоркьутханын кёргенме! Кёчгюнчюлюкте комендантла да тюз алай этгендиле. Амалсыздан тышында – ала узакьлада эштген затла керекли адамла бла байламлыкьла тохташдырып, ол иш иги тиргизилип башлагъанда уа бютюнда кыйынлыкь жетишдиредиле таулу тиширыулагъа. Почтаны юсю бла алгъан ахчаларын (эки-юч жылны ичинде) тохташдырып, налог салдыла аямай.

Аллай кыйынлыкь жетмеген хазна таулу юйюр болмагъанды республикада. Къарагъыз ол мурдарлыкьгъа?! Эки дуняны сермешинден не башхалыгъы барды, жерни титиретген къайгъыларыбыз ахырыда чачылмай жашамакьлыкь. Жаш тиширыуларыбыз кырал тюбюне жайылып, ит чанала бла жюрюген жерлеге дери барып, алада юйюрлеринден ёнгелерча чекге жетишгенле да болуп, ахча, ырыскы ючюн байлыкьлары сыйынмагъан складлагъа кирип, андан чыклары чюйре айланып чыкьганла уа - сюймегенлерим ызымдан кюселе, сабийлерим уягырла деген акьыл жокьду бир-бирледе. – Керексиз махтаньуда, керилиуде магырана болмагъанын ангьыларча Аллах этсин! Бир адепли, намыслы эр киши жылла бла юйюне жыйылмай тургъан кьатынына сагъынып, кёлю тола, былай айтады: «Къыйын кьадарымдан кьачар онгум, аллай умутум да жокь: насып да, жилиу да сынатханды ол манга. «Жаным саулай башымы

къара жерге сукъдунг... Таулу эр кишини намысына ушамагъан сёзню айттайым – аллынга тобукъланып тилейим, сабийлеринге къайт», - деп, письмо жазып жибергенме. Бюгюн-бюгече да жууап жокъ.»

Ангълаймысыз миллетни къайры бара тургъанын? «Сен байталса», - деди башха эр киши къатынына жанындан тойгъан чакъда.

- Байталны да Аллах жаратханды, - деп къойду тиширыу а.

Олсагъатда мен Букъминатны бет орамына туманны теренинден къарагъанча къарадым, кёзлерим къармала. Къую суу кюннге термилгенча термилген сундум сатыугъа кетген къатыныны юйюне къайтырын тилеп письмо жазгъан таулу киши, - тынгълы, ышангълы адам. Мен ангълагъандан, ол тилеги жерин табар ючюн кёп мал берирге окъуна жюкленирик эди.

- Адам тойгъан заманында жашауну жокъ этерге кюрешгенин ангъламайды, - кесин къысыр къаягъа урады, - деди анам. – Эшите турабыз болмачы жерде мамыр, намыслы юйюрлени чачылгъанларын, аллайланы сабийлери бедишлик жолну сайлагъанларын. Биреулен а къатынын излей баргъанды да, тапханды жер этегинде.

- Жангы юйюрюнде дунянг санга алгъындан эсе кёп да, жарыкъ да кёрюнсюн, - дегенде, къатынын ахыр кере кёргенине ишексиз болуп. Алай жангы тангынг сени алай кёп ийнакълamazлыгъына уа ийнанам. Жюк болурса сабийлеринге. Манга тапдыргъан «намысын» ючюн а жууапны жюрегинг берир, замансыз тохтамаса.

- Билеме, - дегенди тиширыу, ызындан чыгъып, - ачыуунгдан сант этесе, Аллахха туурады, дуня къууанчын сынай жашарынгы уа сиеме. Жашлыкъ тигимими жаланда санга кёргозтгеними унуталмайма, - алай суймеклик эмилик атды, - аны тыйгъан алай тынч туйюлдю.

-Да къартлыкъ а жетер, ауанача аууша, - таудан аууп баргъан кюн таякъларыны ызларындан сюркеле. Эрлери урушда ёлген таулу тиширыулары мингден бири баргъанды эрге. Сен а эринг саулыкъда неле этип айланаса?

Тиширыу бир кесек сагъыш этди да, бир жанына бурулуп, арбазда акъ къайын терекге башын тиреп, аны суукълугъун иги да сезгинчи тёздю. Сора айтды:

- Суу ызына къайтады дейдиле таулула.

«Ачыуундан юрген юре турсун, суу ызына къайтхынчы къарынчыгъын къаты бурсун», - дегенди сёз устасы уа.

- Сатыу-алыу тёрени сёк, къаргъыш таулу эр кишиге тёре туйюлдю.

- Аман къатын тукъум бузар дегенлери керти болур. Эрлери урушда ёлген къатынла бюгюн да тешмегендиле къараларын.

Букъминат ачыуу жюрегин кюйдюрген сёзюн бошар-бошамаз, Кулина узун къанга шинтикден ёрге турду да(ол шинтикни мени атам Астемирланы Азретни жашы Зауал ишлегенди кеси къолу бла ныгъышха жюрюген тиширыулагъа деп) ал ботасын, жыйрыгъын да къакъды эки къолу бла. Аны къымылдауу хыныды. Ёлюмге къаршылыкъ туудургъан, гюлча чакъгъан жашлыкъын, ачыууну кёз жашлары бла жерни эки жаргъан къызыу кюнлери кюйдюрген, жашауну къыш бораны бла сермешген, эрини ёлген хапары келгенли, башындан жаулулгъун алмагъан Кулина уллу тынгъсызлыкъны жалында болгъанын ангъладыла. Ол, юйге къууулуп кетди да, «Коммунизге жол» газетни тюнене - 15-чи июльда 1986 жылда чыкългъан номерин алып келди.

- Магъыз, окьугъуз, зауукъ этигиз, - деди Кулина, газетни Букьминатха узатып. Анда фелъетонну аты «Энди ахча да – жокъ, къатын да – жокъ» деп эди.

- Мында айтылгъан хапар ёлгенлени жер тюбюнде чамландырлыкъды, - деди Кулина.

- Измаилбек, газетни къолунга ал, окъу, - деди Букьминат.

«...Мен Нальчикде жашайма. Атым Илиясды, - деп башлана эди фелъетон.

– Махтанып айтхан сунмагъыз, тенглерими араларында манга: «Сен къылыкъсыз адамса», деп сюелген болмагъанды. Бу ишни юсюнде да тиширыудан тарыгъып айланган сунмагъыз. Айыплы иш болгъанды да, башхала да менича кюймесинле, жашауларына сакъ болсунла деген муратда айтама хапарны.

...Марина бла мен толугъа болуп (эки жашыбыз барды) жашап турдукъ. Аны таныгъанлы кёзюнг къара болсун деп айтмагъанма. Онюч жылны ичинде Марина да бир кере да жаныма тиймегенди. Алай ол татлылыкъ артда ёмюрде эсден кетмезча жюрек ауруу болуп къалды.

- Илияс, сен угъай демей эсенг, анам бла барып сатыу этип келейим, - деди Марина кюнлени биринде. – Биз а кимден аманбыз, бир кесек ахчачыкъ жыйыкъ...

Кёп сагъыш этдим. Тьялмазлыгъымы ангълагъандан сора тынгылап къойдум. Ол а, сабийлени да юсюме атып, жолгъа атланып кетди. Маринаны ай сакълайма - жокъ, ай бла жарым сакълайма – жокъ.

Эки айдан сора келеди.

- Ой юйюнге, аллай бир заманны къайдаса, сабийлени да, мени да къыйнадынг, - дейме. – Бек уллу тырманым ол сёзле болдула.

- Сатыуум бармай, башым ёнкючге къалып келеме, - деди Марина кесине башхаланы жанлары аурурча хал ала.

- Ёнкючюнгден-унгучунгдан хапарым жокъду. Мындан арысында сатыугъа баргъанынгы къой, - дейме.

- Угъай, ёнкючюмден къутулмай амалым жокъду, - деп таукел ауаз бла айтады Марина. Олкюнню даулашдан сора арабызгъа сууукълукъ тюшдю.

Не ары-бери деп кюрешдим эсем да, къатын биягъы сатыугъа кетди. Ол жол а юйюне юч айдан сора жыйылды.

Кеч къайтханыны сылтаулары уа была: « Милиционерле тутуп, башымы аман отха сукъгъандыла. Биягъы ёнкючлериме къошулгъан этген болмаса, къорамагъандыла. Асыры сагъышдан тюз тели болургъа жетип турама».

-Да, жарлыны айтханы чапыракъдан ётмейди дегенлей, азмы кюрешдим юйюнге олтур деп. Мен алай айтыр-айтмаз, Марина юсюме айланады:

- Сен обурса, жолгъа ариу айтып ашырсанг, манга бу кюн келлик тюйюл эди. – Милицияны къолуна тюшгеним да, ёнкючге киргеним да сени хатанганды.

Андан сора, дауур эте, эки ай жашайбыз. Бир кюн а ишден келгенимде юйде бир тиширыу (хасаниячы Зурият) олтуруп, Марина бла ушакъ эте.

- Бу жарлыны башын ёнкюч басып турганлай эки аягъына кишен салып не заманнга дери тутарыкъса? – дейди Зурият.

- Бу «ёнкюч» хапарны ахыры къачан боллукъду? – деп, ачыуланама.

- Маринаны мени бла къачан жиберсенг- ол кюн, - дейди Зурият.

- Не бла сойсенг, аны бла къаргъанайым, - дейди Марина, бу жол бир жибер да, андан арысында аягъымы босагъадан тышына алмам.

Биягъы къыйын кюнле башландыла – эки кёзюм жолдады. Сабийлеге

къарай кечирек къалсам – ишге ашыгъа, ишде кёбюрек къалсам сабийлеге ашыгъа, къыйынлыкъ башымы басып жашайма. Кёп заман озгъандан сора, Маринадан письмо алама. Анда быллай тизгинле бар эдиле: «Зурият, сатыу этген ахчачыгъымы да алып, кетип къалгъанды...»

Салып Хасаниягъа барып, Маринаны письмосун Зуриятха окъуйма. Андан сора аллай къатын айлансын юсюме: «Сен адам тыйюлсе. Сен эр кишимисе? Башынга жаулукъ къысаргъа тийишлисе... Барчы бир кёр къатынынг неле этип айланнганын».

- «Ма къыйынлыкъ», - дейме кеси кесиме. Юйюме кючден бла бутдан жетеме. Сабийле уа, тюз мен босагъадан атлагъанлай: «Анабыз къачан келликди?» - деп тохтаучу эдиле да, бу жол халымы жаратхан болмаз эдиле, жукъ сормадыла. Ала аналарын кёрмегенли уа беш ай бола эди. Дагъыда къайын анам манга: «Къызымы сатыугъа ийип, саулугъун тас этгенсе. Ол санга ахча жиберип, сен а эсирип айланаса», - деп, аямай къутурады.

Не бек кюрешсем да кесиме кёл этдиралмайма. Маринаны ахыр письмосуну адресин да хуржунума уруп, Чита шахаргъа барама. Къонакъ юйлеге айланама, базарда болама. Алай Маринаны тапмайма. Сора сатыу эте айланнган таулу тиширыулагъа сорама. Аладан билеме Маринаны Братскеге кетгенин. Болсада аны ол шахарда угъай, Усель-Сибирскеде табама.

Тюзюн айтсам, сау болгъанына къууанама. Кертиди, хапарын эшитгенме ансы, алыкъа кесине тубемегенме. Къайсы къонакъ юйде болгъанын да билгенме. Алай къонакъ юйде манга былай айтадыла: «Кесин тапсыз жюрюте эди да, къыстагъан этгенбиз».

Энди уа не этсин адам? Борбайларым къыйылып, сюелген жеримден тебалмай къалдым. Бир кесекден, не да этип, кесиме кюч-къарыу алдым да, милициягъа бардым. Анда мени жумушуму лейтенант жашха (аты Николай эди) буюрдула. Ол Маринаны фатарын мычымай тапды. Алай ол сагъатда анда киши жокъ эди. Ингир алагъа ары дагъыда къайтдыкъ. Николай эшикни къакъды. Бизни аллыбызгъа Маринаны нёгер къатыны чыкъды. Ол мени кёрюп бек сейир этди. Отоуну ичине киргенибизде стол юсюнде жаргы ичилген жаргы шешала, жатхан жерлери да жыйылмай, Марина ауузундан сёз чыгъармай, баш тёбен болгъанлай турады.

- Мен санга не хата этгенме, башым бла быллай бир нек ойнадынг?- деп сордум Маринагъа. Ол а тынгылауну басады.

Бир заманда эшик къагъылады. Эшикни Николай ачады. Тышында сюелген эр киши Николайны кёргенлей, артха айланып къачаргъа умут этеди. Алай лейтенант анга:

- Къоркъма, кир бери, сени бла сёзюбюз барды, - деди.

- Сёзюбюз да олду: мен санга шахардан думп бол дегенем да. Кесибизни спекулянтларыбыз да тамамдыла баш аурутургъа.

- Угъай, ме-мен,- деп, ол эр кишини къоллары, эринлери къалтырадыла.- Эртте окъуна кетерик эдим, къатыным жумушларын бошамагъанды да, аны сакълап турама.

- Къатынынг а къайдады? - деп сорду лейтенант. Ол а: «Ма», - деп, Маринаны кёргозтдю.

Ол сагъатда мен сынагъан къыйынлыкъны къанлы жауум да сынамамын. Ариу сангырау болдум да къалдым. Кёзлерим да жукъ кёрмейдиле...

Дагыда мени башсызлыгымы кёремисиз, кьатынны юйге алып келеме. Айып этмегиз: сабийлериме жаным ауругъан эди. Алай, не бек кюрешдим эсем да, башым жомакълыкъ болду. Биягъы Зурият, юйге келип, Маринаны терилтеди. Бу жол а аладан письмону Свердловскеден алама. Ол бирге жашау эталмазлыгыбызны юсюнден ачыкъ жаза эди.

Андан сора Марина бир кьауум айдан юйге келип, менден айырылып, юйно, хапчукну да юлешип, сабийлени да биргесине алып, артха айланып кетеди. Бусагъатда Свердловскеде жашагъан хапары барды.

Алгъаракъда тамата жашымдан кьагъыт алгъанма. Анда быллай тизгинле бардыла: «Багъалы папа! Бу письмону анамдан жашыртын жазама. Мен санга, Кавказгъа кьалай термилгеними билсенг эди... Мында тураллыкъ туйюлма. Папа, бир гитче суратчыгъынгы жибер. Аны, кишиге кёрпюзтмей, биргеме айландырлыкъма...»

Багъалы газет окъуучула, бу ишни юсюнде сынагъан кьыйынлыгымы экиден бирин да айтмагъанма. Сакъ болугъуз, ырысхыгъа алданып, бетигизни жоймагъыз, юйюгюзно чачмагъыз.

Бир-бирде тенглерим, манга лакъырда этип: «Энди ахча да жокъ - кьатынынг да жокъ», - деселе, жюрегим жер бла тенг болады. Алай сизге тюзюн айттайым – миллион сом келтирлик болса да, кьолумдан келсе, Маринаны жолючулукъгъа бир кере да иерик туйюл эдим. Манга дунияны мюлкюнден да сабийлерим бла намысым багъалы эдиле.

* * *

Испассызлыкъ таралтхан дагыда бир жашны письмосу: «Лиуаза, кьачан эсе да бирде, толгъан ай санга ышарып кьарагъанын кёргенме. Ол хал манга насыпха кьанат кьакъдыра эди. Бюгюн а кимсе сен? Жомакъгъа ушагъан сейирлик жерлерибизни не жерлеге алышындырдынг: «Сенсе жюрегими жырлатхан» деучю кюнлеринги, кечелеринги да унутуп, кьалай жарлы этдинг мени, - жюрек жырым, жарыкъ жулдузум... Айтчы кьалай унутдунг мени? Сени сайлауунг – атанг ортакъгъа алгъан болжаллы гырайт. Эртге ангылагъан эдим сен хар кимге да сейирлик кёрюннгенинги. Ол заг да кьууандыра эди мен жекбашны, арtdан келликни хыйсабын этмеген телини.

Сени кибикле ёлюр кюнлерин унутхан бедишлик жашаугъа келип тирелдик, адамны бёрюча улутхан жашау. Бедишликле бедишлик жашаугъа бой салдыла, сормай, ёмюрлеринде тюзлюк жолундан таймай келгенлеге жашыртын ёлюмню чакъыра.

Кюн тиер жай эрттенликде тюзлюкню ёкюллерине. Аякъ тюпге тюшюп кьалмаз тюзлюк».

Х

Мен, дуниягъа сабий жаратылгъанында, аны улан кьурманлыгына сау элни жыйгъан кишиме. Айдемирни жашы Башир а Астемир улучукъгъа Мазан деп атап, атасыны узакъ жолла кьыдыргъан кьамасын саугъагъа берип кетген эди. Бюгюн а Мазан, хайт деген жаш, кёзюме кьарап: «Атам, жанынга тиймесин, мамасыз жашаялмайма, - деп, узакъ жолгъа атланганын ачыкъ этди манга.

– Мама бла сен ушакъ этсегиз: «Бир кызычыгыбыз болса эди», деп термилиучю эдигиз да, барды эгечим – таджикли эгешчигим. Аны да кёрейим... Санга кыошханым жокъду. Мамасыз а жашаялмайма. Ананы быллай бир татлы болгъанын ангылаялмагъанма эндиге дери. Анамы узакълагъа сатыугъа иймегзе керек эдинг...

Жамал бла Тахир кыаладыла мында. Атам, мен этген оноу жанынга тиймесин. Сени тюзлюгюнге ишекли болгъан кюн харам этер эдим дунияны».

- Да, - дедим, кыаным башыма чабып, сюелген жеримде тентирерге аздан кыалып, юйню эшик таба кыабыргъасына кючден бла бутдан атлап, аркыамы анга тиредим. – «Туугъаннга – кыуана, ёлгеннге - жарсый жашайды адам, не этсин, ёзге не?!» дегенди поэт. Ананг ахыр письмосунда «Измаил бек (кёресе да «Бею» деучю эди, энди уа мен тыш адам болдум анга), терсди манга дауунг, - деп жазады. Сен да терсге сана мени.

- Угъай, атам, сени тюзлюгюнге ишекли болмагъанымы айтдым да.

«Билеме, - дейди ананг, - эсгериулерим сени бла жашагъан жылларыма элтириклерин дайымда. Ичги сёзюмю уа айталмам энди. Ол кыуанч жылларым ючюн борчлума санга. Кыадар бизге кыолундан келгенни берди. Жаз тангы кыуандыргъан кюнлерибиз эсгериуледе кыаллыкларына жарсыргъымы ангылайма. Терек да кыалтырайды, дейдиле, чапыраклары акыгъан сагъатда.

Измаилбек, манга сени алгышларынг угъай, кыанлы жаууму кыаргышлары жетгендиле. Не этейик?

Жашлыкъ – жашау жыры!

Ахиы умут – танг жарыгъы!»

Анасыны письмосу Мазанны сагъышха кыалдырды. Алай анда болгъан эсли сёзле, суратлау амалла уа кыуандырдыла.

- Атам, - деди Мазан, - анам жазыучуну кыатыны болгъаны уа белгилиди письмосундан окъуна.

- Алгъыннгы кыатыны, - де.

Мазан адам айтып ангылаталмазча мудах болду: узун кыара кирпичклерини жютполуклерине тенглери эс буруучу кёзлерин жапдыла сагъышлары хорлап, кыарамын кыара жерге бургъан сагъатында бурунун терк-терк тарта келип, сора кыол сырты бла сюртдю аны; ёмюрюнде этмегенин этип, кыол сыртын кёкюрегине сюртюп тазалады. Энишгеден-энишге чёге келип, кыатында кызыл кыатапа бла тышланнган шинтикге угъай, жерге – кюйюз юсюне чёкдю. Ариу кыаны сыфатына нюр берген бети кёп тюрлю болду аз заманны ичине. Кёзлери да чыракъ бара олтурады, кыайдагысын арталлыда унутуп. Жетген кишича сагъышлыды Мазан – онбешжыллыкъ жаш. Ол жерге чёкген заманда аны боюну, башы да чёкдюле энишге, узун боюну саулай кызыл чалдиш кёлегини жагъасына ташайгъан сунар эдинг, кыол тырнаклары бла кюрешгенлей турады кеси уа. «Бу кыыйынлыкъ нек тюздю бизни юйюрюбюзге? – деди Мазан, сагъышлары узакълагъа элтген акылын башына кыя. – Тенглериме не айтып кёрюнейим?.. Сайлагъан жолум тюздю, - мындан кери кетейим. Адамны аты аманнга бир чыкъса, терк унутулмайды дейдиле.

... Атам, Мазанны жолгъа атланнганын эшитип, айтды манга: «Бешик жырны кыуанчындан кыанмагъан юйюрюнг чач-тук болду, балам»

Намысларын балчыкыда «жууунган» геммешлеца малтагъанла, жарсы-угъа, Раядан сора да бардыла, - билеме, къарыусуз кёл этдириуюмдю ол кеси кесиме. Ким биледи, мен да кылыксыз адам болурма. Башхаладан а эшит-мегенме ол сёзлени. Аллахны буйругъу алай болур эди деп да айтмайма. Кесибизни терслигбизни анга атагъаныбызны кюяргъа керекбиз.

Шинтикни столгъа жууукъ тартып, Раягъа ахыр письмо жазып:

«Боран тауушлу сагъышларым кече-кюн да чакъырадыла сени. Анда, сен жюриоген жоллагъа тюшюмде тюшюп кълсам да, ажашмай табар эдим юйюнгю, аякъ ызынг танытыр эди аны манга. Ана суймеклиги суугъан балаларынга не кюн келир – олду мени жашаудан тюнгюлтген.

Жаш жаным нек тирелген эди санга? Тели башыма намыс-сый излерге онгум тауусулуп, жыйгъан эдим киеу нёгерни. Айып тойюолдю суймекликни туурагъа чыгъармакылыкъ. Санга этген жырым кеси журегими таралтды...

Энди уа адамыча айталмайма санга даууму.

Юйюн чачхан, балаларын сарнатхан таулу «ана», поэтни бу назму тизгин-лерин окъучу:

... Юсюне къара гыйы аууп,
Суудан келе жыгъылгъан ана, -
Орамда къуугъун кыагъыт алып,
Арбазында сарнагъан ана.

Кюндюз сабийлери ёзенде
Орулгъан сабаннга жыйылгъан,
Кече уа, ол тюшюп эсине,
Тёшекде тауушсуз жилигъан.

Келеди деп, жангыз жашына
Жазгъа боза къайнатхан ана.
О, сени кышхыда кёз жашлары
Бетинде бузлап кългъан ана.

Тау тёпелери, тау сыртлары
Акълай сакълагъанча кърланы,
Ёз кыптысын уруп кърнына,
Намысын душмандан сакълагъан.

О, кёкде жулдузу ёчюлген,
О, жерде эшиги жабылгъан,
Кёз жашын жашырып ючюннге
Чыракъны ёчюрюп жилигъан.

О, таулу ана, сени ючюн,
Сизни ючюн, жарлы анала,
Ёлюмню хорлагъанды ёчюм,
Тап, къайтса да сизге анам.

Сизни ючюн кирликме отха,
Кюл болсам, желле сууурурла,
Сизни таба атылгъан окъла
Алгъа манга тийип сууурла!

8/III/2011 – 23/X/2011жыл.

Нальчик.

БАТЫР АС АЛАНСКИЙ

БАЛКЪЫЗ – АСИЯНЫ ХАНБИЙЧЕСИ

Роман

(Ахыры)

Тохтамиш Дада-Къаладан кетгенден сора эки-юч кюн да озгъунчу, Озгъан-ханнга хан аскерле кетип баргъан жерледен келечиле келип башладыла. Ала бары да бир кибик хапар айта эдиле: Тохтамиш да, аны аскер башчылары да ол хан аскерле кесибизни жерибизни бла угъай да, хорланнган жауну жери бла баргъанча, алай этедиле – халкъны малын, ашарыкъларын да дау этип аладыла, багъалы затларын сыйырадыла, берирге унамай а бир кёр!

Айхай да, ол хапарланы эшитгенде, Озгъан-хан, къаны бузулуп, бек аман ачыуланнган эди, алай ол не этерик эди? «Тохта!» деп, кесини аскери бла аны аллына чыгъып, тохтаталлыкъ тюйюл эди - ол Тохтамишге буйрукъ этерге эркин тюйюл эди, нек дегенде, ол Тохтамиш, кертисин айтханда, уллу Хазар ханлыкъны эки уллу оноучуларындан бириди, андан сора да хан аскерни тапсыз ишлерин тыяр ючюн кючю жокъ эди. Ма аны себепли ол, суйсе-суймесе да, ол келечилеге тайфа ханлагъа, бийлеге сакъ болугъуз, Тохтамишни андан да осал ишлеге къозутмагъыз деп тилей эди. Андан сора уа хан аскерле хар журтха, хар юйюрге не хата этгенлерин тергеуге алыгъыз деп. Артда Асияны халкъы алымланы бере туруп, ол затны эсге алып, алымланы азыракъ этер ючюн. Кerti окъуна, ол кеси умут этгенча, Эдил- Къаланы оноучуларындан ол жаны бла тюзлюкню ким сакълай эди ансы. Алай бюгюн алай айтыргъа керек эди, ансы ёхтем тайфа ханлагъа бла бийлеге ким ышанады – къанлары кызып, бир тапсыз иш этип къойсала, сора бир кёр Тохтамишни сауутха узалмай тыйып. Озгъан-хан эди Эдил- Къалада оночуланы хар не айтханларын да, ол терсмиди, тюзмюдо дей турмай, этип барыргъа унамагъаны ючюн Тохтамиш алай ачыуланнган эди да алай – шендю ол не тюрлю аман ишден да артха турлукъ тюйюл эди. Аны алайлыгъын аскери кетип бара тургъан жерледе къылыкъсыз ишле этип баргъаны да кёргозтеди. Ол къылыкъсыз ишле бла ханланы, бийлени, битеу да халкъны къозутуп, ала къаугъа-зат иш этселе, сора аланы барын да Тохтамиш кюнлерин кёргозтор! Тейри, хайт десе, Куявагъа баргъан жортууулу да тохтатып, ол махтанчакъ Озгъан-ханнга да, саулай да Асияны къара къаннга бояр! Да не- билсин Эдил-Къалада оноу этгенле бла ойнагъан не бла бошалыргъа боллугъун!

Ма ол халда къайгъы эте эди Озгъан-хан Тохтамиш бла аскери ётюп баргъан жерледен келген хапарланы юслеринден. Да, баям, ол да тюз сагъыш эте болур эди.

Алай а ол тюппе-тюз тюйюл эди. Хау, айхай да, Тохтамиш бир аман ачыуланнган эди Озгъан-хан бла селешгенде, нек дегенде ол, Озгъан-хан Эдил-

Къалада оноу этгенлени кёрюп болмагъанын жашыра да турмай, ол санда аны кесинден да, Тохтамишден да. Уллу Хазар ханлыкъны кюн батхан жанында ханла, бийле да, халкъ да суйген Арслан-ханны тамата жашы болгъанына да къарамай, Дада-Къаладан чыкыгъандан бери да, атда бара, кюн сайын да Тохтамишни кёз аллындан Озгъан-ханны сыфаты кетмей эди – аны ол ёхтем сёлешгени, кесинден сора дуняда хан болмагъанча, кесин алай жюрютгени. Ол, кёз аллындан кетмеген Озгъан-ханны сыфатын Тохтамиш кёрюп болмай эди да, - жолда сагъыш этгенден сора не этерик эди да! – онг болса, Асияны ол дёрденли ханлары, бийлери анга къаршы сюелселе, ол – Тохтамиш, Асияны кьоз къабына этип, Озгъан-ханны, юйюрюн да жесирге алып, алай кёл кенгдирсе эди! Ол аны къалай этеригини юсюнден кёз аллында кёп тюрлю алапат хычыуун суратла окъуна кёрюндюле, ала, къуруда акъылында угъай да, керти да кёз аллында тюнюнде бола тургъанча: ма - а ол, Хакъ ханнга къаршы сюелген Асияны хорлагъан, махталгъан аскер башчы, акъ атха да минип, Эдил-Къалагъа кирип келеди, аны ызындан а темир чалман ичинде арбада Асияны жесирге тюшген ханы да, аны юйюрю да барадыла; неда ма былай – ол, Тохтамиш, ол жесирге Озгъан-ханны Хакъ ханны аллына келтирип, желкесинден тутуп, тобукландырады. . . Алай а ол суратлада, ол зарауатлыкъны, ол ыспассызлыкъны кёре тургъан Озгъан-ханны сыфатыны арлагъында аны келини, Балкъыз кёрюне эди. Ол, нек эсе да, арталлы да не жилия тургъанча кёрюнмей, не мудах окъуна болгъанча кёрюнмей эди. Ол кюле тургъанча, аны тегерегинде жашлагъа, кишилеге: «Эй, хомухла уа, сиз не тукъум телелесиз – ол кишиге да керек болмагъан урушла-тойюшле бла, дерт жетдириу дегенча затла бла кюрешмей, жашауну къууанчын билсегиз а, суймекликни татып», - дегенча. Мен а угъаймы дейме, болсун алай дегенча, Тохтамишни кёз аллына башха тюрлю суратла кёрюнедиле - ма-а ол аны бла, Балкъыз бла, суймеклик оюнла ойнайды, экиси да бирге жашауну керти да татыуун ангылайдыла, къууанадыла. Ала ангылайдыла жашау дегенин – ол суймекликди, къууанчды! Андан сора Тохтамиш кеси кесине айтады: «Хо бир да, бек керек эди Озгъан-ханны Эдил-Къалагъа суйреп айланмасам, юйюрю бла да нек кюреширге къалгъанма - барын да ёлтюреме да барама, аны бла иш бошалады да къалады. Жаланда Балкъызны къояма, не тос къатыным болур, неда. . .»

Ма алай сагъыш этгенден сора, Тохтамиш бютюнда тартына эди Асияны чач-тук этерге да, кесини аскерлерине аппа-алайлай малларын, къууутларын, бишлякларын берирге суймей даулашланы, алагъа чырт да жазыкъсынмай, алыныргъа керекли затларын алып барыргъа деп, алай буйрукъ бере эди.

Адамла уа, онг болгъаны къадар, малларын да, бу тынгысыз дуняда ким биледи деп, къууут, бишлякъ къыстырыкъчыкъларын да букъдурургъа кюрешедиле, алай а Тохтамишни аскерчилери, итле кирик, излей кетип, керекли затланы тапмай къоймайдыла. Ма ол заманда адамла, кёп даулаша турмай, берип къоядыла, нек дегенде, бу ишни юсюнден Озгъан-ханны айтханын эшитмеген жокъ эди. . .

Ма алай бла, жолда анга бир киши да уллу чырмау болмай, Тохтамиш Юзуг-суугъа жетди, жетди да, тюз да Куяваны къаршысында тохтады. Тохтады да, оруслуланы ханына келечиле ийди – кел да, тынгылы сёлешейик да, таплыгы бла Уллу Хазарны бир-бир жерлеринден эки жылгъа жыйгъан алымынгы да, кесинги да бизге берирге борчлу эки жылгъа алымынгы да бер деп.

Келечиле къурлай къайтдыла – оруслуланы ханы, уллу къоркъмай-буюкъмай, алай айтды: «Ол биз жасакъ жыйгъан жерлени халкълары, тайфалары

да Орус ханлыккыны адамларыдыла, ол санда уа ол сиз сагъынган северяне да, вятичле да. Ала бизни халкъладыла, хазарлыла туйюлдиюле», - дегенди ол. Келечилени «Алай эртгеден бери да ала хазарлагъа алым телеп тургъандыла да!» - дегенлерине уа оруслуланы ханы: «Энди уа бизге берип турлукъдула алым! Биз да энди сизге алым бере турлукъ туйюлбюз!» - дегенди.

Алай болгъандан сора Тохтамиш сууну ары жанына ётпюп, ол хатдан атлагъан оруслуланы яшхы сопакълап, хапаргъа кёре, байлыгъы бла ол аты айтылгъан шахарны да тонап чыгъаргъа кёлленди. Кесини аскерлерини тамата батырлары бла келишип, ол сууну ары жанына ётпюп, Куяваны алыргъа умут этгенин айтды да, тамбла окъуна ишни башлайбыз деди. Къылычбий да, башха батырла да иги кесек кюрешдиле быллай иште ашыгъыргъа керек туйюлдию деп, алгъа не, къалай боллугъун тынгылы сагъыш этип, ангыларгъа керекди деп. Андан сора, Тохтамишни сарыуу къайнагъаны сел болгъандан сора, айтып ангылатдыла – сиз келигиз да, шахарны чач-тукъ этип тонагъыз деп, оруслула ауузларын ачып турлукъ болмазла, баям, ала бизни, суудан чыгып, жерге басаргъа окъуна къыймазгъа кюреширле, таякъла бла да тюрле, садакъ окъла бла да атаргъа кюреширле. Андан сора да, къалгъаныбыз, къармашып, суу жагъагъа чыкъсакъ да, бизни юсюбюзге Олег-батырны аскерлери чабарла. Иш алай барса уа, бизден асыры кёп къоранч болмазмы? Алай эте кетип, хорлатып да къояргъа боллукъбуз. Андан эсе, дей эдиле Къылычбий да, башха батырла да, сууну жагъасы бла бир кесек ёргерек барып, бир кюнмю дейсе, эки кюнмю, сууну ары жанында жау болмагъан заманда ётерге керекди. Андан сора уа Юзугну ары жанында къалай суйсенг, алай эт. Батырлары бары да алай этсек тап болур деп тохтадыла да, Тохтамиш, суйсе-суймесе да, аланы айтханларына ыразы болду. Андан сора да Къылычбий да, батырла да тюрпе-тюрз болуп къалгъанларын кеси да бек иги ангылай эди.

Алай этдиле. Былайда, Куяваны къаршысында эки минг чакълы бир аругъанланы, къарыусуланы, ала бла бирге уа жюк ташыгъан арбаланы да къоюп,- оруслула, хазарлыла алыкъа умут юзмей болурла, бизден жангы «эсли» жууап сакълай болурла деп турсунла! – Тохтамиш онбеш минг аскери бла шыбыртсыз, кече бла суу жагъасы бла ёрге-Чернигов таба тебиреди. Эки кюнден сора, Юзугта башха суу къошулгъан жерде, ол сууну да, энди алай бек терен да болмагъан Юзугну да ары жанына ётдию.

Алай Тохтамиш бу ишни уллу жашырынлыкъда, адам эселеген ташада бардырыргъа кюрешген эсе да, баям, оруслула аны аскери Юзугну бери жанына ётгенин билген болур эдиле, нек дегенде, ала, кёп да бармай, Тохтамишни аллына чыкъгъан эдиле. Алайда не Тохтамиш кеси, не аны батырлары, не аскерчилери абызырамагъан эдиле: быллай къарагъан заманда оруслуланы уллу аскери болгъанча алай кёрюне эди – баям, анда жыйырма бла он мингден аз болмаз эди, - алай Тохтамиш да, Къаншаубий да, Батыр да, башха эсли, сынаулу батырла да бир къарагъанлай окъуна кёрген эдиле ол уллу аскерни асламы бош - тегерекден- башдан жыйылгъан адамла, шахарны, аны тийресини эллеринден жыйылгъан адамла болгъанларын. Олег- батырны аскерчилери – урушда уста батырла – не кёп болса да, бир төрт-беш минг бола болур эдиле. Къалгъанла уа элледен жыйылгъанла сенекле бла, шахарда жашагъанла уа –таякъла бла, бичакъла бла. Къылычлары бла бек аздыла.

Оруслуланы ханы Олег-батыр, баям, къартлыгъына акъылдан шашхан болур – къолунда жаланда беш-алты минг адамы болгъан аскер бла Уллу да, деменгили да Хазария бла урушургъа къоркъмагъан! Ол оруслула хорлап алгъан

славянланы поляне тайфаларыны эллилери - аланы аскергеми санарыкъса? Ала, онг тапханла, олсагъат окъуна ары-бери къачып, къутулургъа кюреширикдиле: кеслерин ыркыфлап тургъанланы - оруслуланы ала нек къорууларгъа къалгъандыла, ала ючюн деп, нек ёлюмге киредиле? Оруслуланы ханы, ол он жыл мындан алдача, тобукъланып, тилерге керек эди – не да этигиз, сиз айтхан болсун деп. Алай бу арт жыллада не Орусха асыры жууукъ келген къангар ханны хорлап, неда тегерекге-башха сугъанакълыкъ этип тургъанны уллу жаратмагъан Черниговну ханы Всеслав- ханны къоркъутама деп, аны тайфасыны иги да кесегин кесине, Куявагъа къошуп, неда Хазар ханлыкъда болгъан славян халкълагъа жортуулла этип, алагъа алым салып, ма алай кюреше кетип, баям, кесини къарыучугъуна базынып, мен энди кимден да нек къоркъургъа къалгъанма деп, алай суна болур Олег-батыр.

Он жыл мындан алда тюз да бююнча болгъан эди. Ол заманда аны къоз къабына Абайланы Джаныбек-батыр жыйгъан эди, ол увахтыда Сары-Къаланы къалабашы. Ол увахтыда, Рум аяусуздан къозутуп, оруслуланы ханы Олег Хазариягъа не тюрлю да аман ишден артха турмай, озуп тебиреген эди. Тюз да ол кезиучокде Олег Хазар ханлыкъны Къарбалыкъ тийрелеринде сатыу-алыу жюрютген шахаргъа, Таматархха, чабыуул этген эди, - Хакъ ханны атындан Хан батырны Уллу Хазар ханлыкъны кюнбатыш жанына оноу этген Гитче ханнга, Арслан-ханнга, оруслуланы кеплерине жыйышдырыргъа керекди деп, тилейди. Аны бла бирге Хан батыр Гитче ханнга, керек эсе, эки-юч минг «арсланланы», ол ахчагъа сатып алыннган, ёлюмден къоркъа билмеген аскерчиледен да берирге айтады. Арслан-хан Унаминге сау бол, Хакъ хан айтхан эсе, биз кесибиз да ол бизни аллыбызгъа салыннган борчну толтураллыкъбыз дейди. Жаланда, дейди ол, Сары-Къаланы къала башчысына ол тийреде жашагъан халкъланы эки жылгъа жасакъ тэлеуден бош этип, аскерчиле къыргъа онг этилсе эди дейди. Хан батыр, ол ишге ыразы болуп, охо дейди. Алай бла, уллу къыйналмай, Джаныбек-батыр аланладан, булгарладан, буртасладан, къангарладан, сабырладан онбеш эки минг адамы болгъан аскер къяды. Жай келгенден сора, кырдык къатхандан сора ол асладан, огъары къангарладан, кюнбатыш буртасладан алты минг аскери бла ол Сары-Къаладан чыгъады да, энишге бара, жолда аскерлерине булгарланы, кюнбатыш аланланы, къангарланы да, башхаланы да къоша барады.

Алай бла, хайт деген аскери бла Къара-Къаладан чыгып, Юзуг таба барады. Юзугну ары жанына ётют, суу жагъасы бла ёрге, Куявагъа атылады.

Оруслуланы ханы Олег-батыр Джанибек-батырны аллына Рось деген сууну къатында тубейди. Ол кезиуде кюн орта бола келе эди да, сууну огъары жанына ётют, тамблагъа дери былайда аскер бир тынгылы солусун, эрттен бла биягъы алгъа къууулурбуз деп, алай умут этип болгъанды Джанибек. Кюн къызыу эди да, Олег-батыр къадар анга берген онгну ычхындырмазгъа кюрешди – Джаныбекни суудан аскери ол сагъатда чыгъа келген эди да, баям, ала шёндюге дери арыгъан-талгъан да болурла, аскерчилерини барысыны да къолларында не хазна сауут-саба болсун деп, аны аскери уа эрттенликден бери да, бир жары да бармай, хазарла къачан келедиле деп, агъач къыйырда бугъуп, сакълап тургъандыла. Алай ол бир затха тийишлисича магъана бермегенди – аны аскеринде урушха уста, сынаулу адамлары аз эдиле, орусула-варягла, аны кесини энчи аскерчилери. Ала уа юч мингден кёп туйюл эдиле. Аскерини къалгъанлары бош адамла: смердле – сюрюучюле бла сабанчыла, - неда шахарда ишлеген темирчиле, агъач устала, сатыу-алыу этген адамла. Ала, бош тюз адамла, уруш этерге уллу устала туйюлдюле.

Джанибекни аскерини адамлары уа сабийликлеринден бери да садакъ бла, уллу бичакъ бла, кюреш-тутуш бла бирге ёсюп келгендиле. Жортууулгъа баргъан, уруш этген аланы сюйген ишлериди. Андан сора Олег-батырны аскери Джанибек-батырны аскеринден кёп туйюлдю, аз туйюл эсе. Да ол къаутгъаны эки-юч кюнню ичинде андан кёп халкъ жыялгъан болмаз эди. Ма аны себепли уруш къызгъанлай окъуна белгили болду – оруслуланы бу жол насыплары тутмагъанды. Артда Олег-батырны кесини ёз аскерчилери – оруслула алыкъа да къанкъазауат этип кюреше эдиле, славянла уа – смердле, бош адамла, къырылмай, сау къалгъанла, къачып, агъачха ташайып, къалай къутулургъа кюрешедиле. Бир кесекден, аны кёрюп, Олег батыр да, аны оруслу нёгерлери да акъыртын-акъыртын ыхтырыла башладыла. Джанибек аланы уллу къуууп кюрешмедиле. Аскерине бир кюн соллуу берди да, биягъы Куява таба тебиреди. Ол ашыкъмай эди – оруслула да эс тапсынла, акъылларын башларына жыйсынла, андан сора уа, ким биледи, хорландыкъ деп, жууаш болсала, сора ол заманда Куяваны да алама деп, халкъны нек къырдырама деген акъылда.

Тюз да алай болгъан эди. Джанибек-батыр Куявагъа жете келгенлей, аны аллына шахарны эсли къартларыны атындан келечиле тубедиле.

Ол келечилени таматалары бир мазаллы киши, оруслу батыр. Келечилени Джанибек-батырдан тилеклери ол болду:

– Куяваны алама деп кюрешме, халкъны да къырма, тийишли чакълы бир алым сал да, андан сора мындан ары арабыз тап болсун, бир бирге хата-палах сюрмейик, мамырлыкъда жашайыкъ,- деп. Джанибек алай жууап этди

– мамырлыкъда жашайыкъ, арабыз тап болсун деп алгъаракъдан кюреширге-тилерге керек эди, бизге къылыч кётюрден алгъа, энди уа, биз сизни хорлагъан къадарда, бизге не керек эсе да, аны алыргъа керекбиз – мындан ары урушмай-туйюшмей жашаргъа керекди деген келишим бла бирге алым да алыргъа керекбиз. Энди биз бир бирибиз бла тап жашайыкъ деген келишимни да, алым алгъанны да шахаргъа кирмей биз къалай этейик?

Келечилени таматасы кеси тилинде иги кесек сёлешди, къоллары бла да бир затла кёргозтдю. Тынгылап турду Джанибек тилманч аны сёзюн хазар тилге кёчюрюп бошагъынчы.

- Шахарны тюз халкъыны бу иште терслиги жокъду, - дей эди къартланы келечилерини таматасы, ол тапсыз ишлени бар да Хан батырны Олег этгенди, ол а нёгерлери бла бирге шахардан къачып кетгенди. Шахарда жашагъанла къолларындан келген алымны да берирге хазырдыла, адамланы жесирликге сюрмегиз ансы деп тилейдиле.

- Бек ашхы, - деди Джанибек –батыр, - мени адамларыма хар бирине онушар алтын ахча, ёлгенлериме уа - жыйырмашар алтын ахча. Ол заманда биз шахаргъа кирлик туйюлбюз.

Келечиле ах-тух болдула.

–Биз аллай бир алтын ахчаны къайдан табарыкъбыз, бизни шахар алтын туппурада туйюл ушайды да, бош туппура юслеринде орналыпды!

Алай Джанибек айтханындан таймады да, ол сагъат окъуна шахарны тегерегин ккуршалап, андан бир инсанны да тышына иймезге буйрукъ берди. Эки кюнден айтылгъан ахча тапдырылмаса, биз шахаргъа кирликбиз да кесибиз аллыкъбыз, деди. Ол айтылгъан болжалгъа шахарны келечилери табылгъан ахчаны келтирдиле – эки жыйырмагъа минге жете алтын ахча, сора эки кюбюрчек бла багъалы затланы: алтын, кюнюш, алтын суу ичирилген аякъла, чёмючле, табакъла, сыргъала, билезикле, минчакъла.

Быладан сора сизге керекли бир зат кьалмагъанды, дедице келечиле. Сора ол заманда Джанибек-батыр айтды дейдиле

—Эки кюнню ичинде Олег-батыр кесини нёгерлери бла келсин да, мамыр келишимге кьол салсын, - деп. Келди эки кюнден Олег-батыр да, Уллу Хазар ханлыкь бла мындан ары урушмай-тойюшмей жашайыкь деген магъанада келишимге кьол салды. Ол, айхай да, хорлагъанла хорланганланы алларына не борчла салгъаныны юсюнден келишим эди. Ол келишимге кёре, Орус Уллу Хазариягъа он жылны ичинде жыл сайын он минг алтын ахча берирге керекди. Ол ахчаны асламысы, деген эди Джанибек-батыр, ма мында, Орусда ёлгенлени юйюрлерине болушургъа барлыкьды. Мындан Орус Уллу Хазаргъа бир тюрлю хыянат этмезге ант этеди, кеси да эртгеден бери да Хазар ханлыкьда болгъан, анга жасакь тёлеп тургъан славян тайфаланы кесине кьошаргъа кюрешмесин. Андан сора биз керти да мамырлыкьда жашаргъа сюебиз деген магъанада Олег-батыр кеси бла болгъан, Джанибек-батырны бла аскерине кьажуа уруш этген аскерчилени кьылычларын хазарлагъа берирге керекди – мингден аз болмай. Ол ишни Олег-батыр не бек соймесе да, этерге тоюшдо – этмей да бир кёр!..

Хапаргъа кёре, он жыл мындан алда болгъан иш алай эди. Он жыл дегенинг – ол иги кесек заманды да, баям, Олег-батыр бир затланы унутхан болур. Бютюнда бюгюн, - алгъындан кьайда кьарыулу болгъанда. Юч жыл мындан алда ол, Орусну тёбен жанына жортуулгъа барып, анда Уллу Хазарияны шуёхларына саналгъан кюнбатыш жанында кьангар тайфаны да, уличи эмда тиверцы деген славян тайфаланы да хорлап, Орусха бойсундургъанды. Эдил-Къалада уа аны юсюнден хапар эшитмегенча этип кьойгъандыла. Андан сора уа, бир жыл озгунчу да, ол северяне эм родимичи деген славян тайфаланы жерлерине барып, сиз энди «Орусха кьарарыкьсыз» деп, аладан жасакь жыйгъанды. Андан сора не болгъанды? Бир зат да угъай, Эдил-Къаладан бир чуу эшитилген жокьду, ол «хыйлачыны» кьоз кьабына жьярча аскерле иймеди. Алайды да, керти окьуна да, ол Царьградда хар не ишлени да иги билгенле айтханнга кёре, Уллу, дуня сейирлик Хазария, анда оноу чюйютлю саудюгерчилени «кьачакь сыфатлы» кьауумуна тоюшгенли бери, ханлыкь, кьайгы-палахдан кьутулмай, тозурагъанды, кьарыусуз болгъанды. Ол энди ол алгъыннгы Хазария тойюлдю, дуняны алып келген арапыланы тойюп айланган – шёндю ол ёле тургъан кьарт бёрюге ушайды: алгъынча, халкь андан кьоркьуп турады, ол кеси уа аллына келген кьойну да хазна тутсун. Олег-батыр ийнады греклилени ариу тиллерине, ол кеси да кьарт бёрюге ушаш болуп тургъанлай: ол да жаланда «кьойлань» хорлап тургъанды да – бир-бир кьангар бийлени, агъачлада, батхакьлада жашагъан северяне, родимичи деген тайфаларыны бир кьауумларын, тиверчи, уличи деген тайфаланы уа алыкьа кереклисича бойсундуралмагъанды. Хазария, Рум дегенча кючлю кьыраллагъа уа кьатылгъаны сайын бек тийишли жууап табады – аланы жерлерине бардыргъан жортуулларыннан сора ол бедиллик болуп кьайтады. Бу ахыр жыллада уа, Джанибек-батыр бери келип кетгенден сора, ол, Орус кеси да, Уллу Хазариягъа алым тёлеп турады.

Алайды да, ол узакьгъа созулгъан он жыл да кетди, ол биягьы, хар нени да унутуп, Царьграддан келгенлени хапарларына тынгълай кетип, таукел болду: Хазария, керти окьуна да, кьарт бёрю кибик кьарыусуз эсе, ол Уллу ханлыкь кёп бармай оюлдукь эсе, сора кьачан эсе да бирде ол ханлыкь кесине кьошхан «бучхакьларын», башхаладан алгъа болуп, Танаисни, Таматархны, Пантикапейни, не да этип, кьолгъа жьяргъа керекди. Юзуг,

Бузан суула тенгизге кьошулгъан жерлени да алып, дуняда сатыу-алыу

иште тийишли жерни алыргъа керекди. Таматархха былтыргъы чабыуул да аны ючюн этилген эди – андан сора не этерле Эдил-Къаланы оноучулары деп. Тынгылап къалсала, сора ол заманда греклиле тюз айтадыла – «къарт бѣрю», баям, керти окъуна да аллай бир онгсуз болгъанды, кеси аллында къойну ашаргъа къарыуу окъуна жетмеген.

Утгай, бу жол тынгылауу ийип къоймагъанды, аскерле ийгенди. Ол а бир шартны белгиси эди – Уллу Хазар ханлыкъ къарыусуз къарт бѣрю тойюлдю, хайт деген заманы жетген, кѣпню кѣрген сынаулу бѣрюдю, ол бѣрю бла аулакда тюбеген алай хычыуун иш болмаз. Алай а къарт Олег-батыр анга бир да ийнанмай эди...

Бу жол да Тохтамиш-батыр тюзледе жашагъан халкъланы уруш сынауларындан кѣп ъмюрледен бери да кесини жараулугъун кѣргюзтюп келген мадарны хайырынданды: арлакда, ташаракъ жерде юч минг аскерчисин къоюп, кеси уа къалгъан аскери бла оруслуаны алларына чыкъды да, сермешге киришди. Хар заманда этиучюлерича, хазарла бир ауукъ къысха заманны ичинде аяусыздан сермешдиле да, белги берилгенден сора, аз-аздан артха ыхтырылдыла да, къачып башладыла. Атлада болгъан орусула-варягла эдиле, Олег-батырны ѳз кесини аскерлери, къачып къутулургъа кюрешген хазарланы ызларындан мухшутул къуууддула. Оруслуаны башха аскерчилери- элледен келген смердле, шахарда ишлегенле кеслерини жаралы нѣгерлерине къарайдыла, аны бла бирге уа, онг бар эсе, бир ырысхы къоллу болайыкъ деп, ѳлген жауланы мюлклерин къыяргъа – уллу бичакъларын, садакъланы, ат иерлени жыйып кюрешедиле, иесиз атланы тутадыла.

Алай а ала ол хычыуун иш бла кѣпге кюрешмедиле – арлакда аяусыздан къачып келген орусула, аланы къуууп келген хазарлыла да кѣрюндюле. Олсагъат окъуна болгъан къара къатыш болду – орусула-варягла, къалай эсе да, къачып къутулдула, аланы къуууп келген хазарла уа, не этерге билмей, биягъы кеслерине сенеклерине узалгъан смердле бла къатыш болдула. Аланы, сенеклери бла жауну хорларгъа умут этген смердлени хазарла, жазыкъсынмай, къарып бара эдиле, агъачха къачханла къутулдула, къалгъанланы уа, бир жерге жокку этип, жесирге алдыла. Санадыла, ала, бир кесек жетмей, беш минг болдула. Тана-шахаргъа сюрюп, хазарла ол жесирлени грекли, араблы, фарс саудюгерчилеге бек иги да файда тюшнорюп сатарыкъдыла. Алыкъа уа ол узакъ жортууулгъа айланган аскерге бек аз файда боллукъ эди. Алай къайгырмаз, Куява алда ушайды да, ма анда аллыкъды аскер алаллыгъыны асламын. Тохтамиш бир кесек къаргысузуракъ, къартыракъ аскерлени юч мингин айырды да, алагъа алай буйрукъ этди – жаралыланы да, жесирлени да Юзугну ары жанында тургъан къауумгъа къошаргъа. Биз а, деди ол къалгъан аскерчилерине, терк окъуна Куявагъа барайыкъ, Уллу Тейри онг берсе, андан биз къууанырча ахча да, ырысхы да алып келирге керекбиз. Сиз, бу узакъ жортууулгъа келгенигиз къадар, андан къууанып къайтыргъа керексиз. Биз а, сизни бери алып келгенле, аскер башчыла къадарыбызда, сиз ыразы болурча не зат да этерикбиз. Сау-саламат кюрешейик!

Къалгъан аскери бла Тохтамиш Куява таба тебиреди.

Алай а Куява, хазарланы асламы сунганча, Тохтамиш кеси да сунганча, уллу шахар тойюл эди. Андан сора да анда халкъ асламы къачып эди. Бютюнда уа саудюгерчиле, тюкенчиле, ѳзге жумушла бла кюрешген бай адамла, ырысхылары болгъанла. Шахарда ишчиле, жарлы халкъ болмаса, киши да жокъду деген хапар жайылады. Ол иш узакъ жортууулгъа келген хазарланы мудах этди, сора биз журтларыбызгъа хазна элтмейми барлыкъбыз деп. Алай а,

аскер шахарга киргенден сора, болум аллай бир тапсыз тыйюл эди, нек дегенде, ол адамла, не бек кюрешселе да, битеу ырысхыларын бир кюнню ичинде жыйып кеталлык тыйюл эдиле неда тынгылы букьдуруп, аны себепли юйлеринде иги кесек керекли затла табылган эдиле: тюлкю, кьундуз тонла, Фарс, Багдадден келген кюйюзле, Румдан омакь адырла, дуня сейирлик уллу бичакьла, кьамала. Алай бла, шахардан кьачхан байланы юйлеринден окьуна иги кесек ырысхы жыйылган эди.

Тохтамиш бош алай – Куяваны тонап, кетип кьаллык тыйюл эди, нек дегенде, ол бек алгьа Олег-батырны хорлап, бойсундуруп, андан сора уа ол Уллу Хазар ханлыкьга ант этерге керекди – мындан ары мен Уллу Хазариягьа не аз да хата этерик тыйюлме деп. Алай а Олег-батырны табып келигиз деп жиберилген келечиле келмей эдиле. Эки кюн болады. Ючюнчю кюн келдиле келечиле. Алай а ала Олег-батырны алмай келген эдиле. Алай а, келечилени хапарларына кьере, энди ол Тохтамишге не хазна керек болсун. Хапаргьа кьере, энди мындан ары орусуланы ханы Ингвар битеу да хан ишлени кеси этерикди энди. Олег-батыр не Хан батыры тыйюлдо, не башха оноугьа кьатышырык тыйюлдо. Алайды да, дедиле келечиле, бизни керти да ханыбыз - биринчи ханыбыз Рюрюкню жашы – Ингваргьа бериледи Орусда оноу. Атасыны тукьум кьарындашы Олег-батыр, сабийликден бери да Ингваргьа агалыкь этип келген, бу арт жыллада кьартлыгьындан акьылындан шашып тебирегени бла байламлы, тамата кьартланы кенгеши аны оноугьа чьртда кьоймазгьа деп келишгенди. Алай бла уа оноу тийишли адамгьа - Рюрюк-ханны жашы Ингвар-ханнга бериледи. Алайды да, мындан ары Орусну керти да ханы Ингвар-ханды.

Тохтамишни танышдырдыла аны бла да - Орусну керти да ханы Ингвар-хан бла. Ол бир жыйырма бла он жыллыгьына келе келген жаш адам эди, иги да ёсюмлю, сары шинли, кёккёз жаш.

Иш былай бла башланганы Тохтамишни кьууандырды – Уллу Хазар ханлыкь бла Орус мындан ары кьалай жашаргьа боллугьуну юсюнден мамыр келишимни керекли мурдорда кьураллыгьына сынауу кёпню кьрген Олег-батырдан эсе да бу жашны ийнандырган кьайда тынч боллукьду. Орусну жаш ханы бла Тохтамиш, онг болгьаны кьадар, адепли сёлеширге кюрешеди: аны кесине да, аны нёгерлерине да акь аякьла бла айран берди, сыйлагьан да этди, андан сора уа аланы юйлерине дери ашырып барырча аскерчиле да берди. Тынглы солугьуз, болуп кетген ишлени юслеринден сагьыш этигиз да, тамбла уа, ашыкьмай, тап сёлеширбиз, деди Тохтамиш ала бла айырыла туруп.

Оруслуула, саппа-сау да кьалып, жесирликге окьуна тюшмегенлерине, баям, аллай бир ыразы болган болур эдиле, нек дегенде, ала кьайгьысыз солуп, экинчи кюн Тохтамишге, бу уллу тойгьа келгенча, бет жарыкьлы келдиле. Тохтамишни дайым да эсинде тура эди Хан батырны – не да эте, оруслуула Хазар тенгизни тьбен жанына чабыуул этсинле дегени. Нек дегенде, Хазар тенгизни тьбен жанын шийит бийле, ханла алып, халкьла аралы сатыу-алыуну тохтатып кьойгьандыла, аны хатасындан а, алгьынча, сатыу-алыу керуанла Багдадха, Фарсха, Румгьа баралмайдыла. Огьары жанындан келселе Багдадха бара туруп, тьбентин келе болсала да Фарс, Багдад жанындан, ала бары Эдил -Кьалада тохтаучу эдиле, анда уа алымгьа деп, Уллу Хазар ханлыкькны хазнасына иги кесек ахча, ырысхы бериучю эдиле. Алай бу ахыр жыллада, Дейлемни бийлери, ханлары шийит жанына таргып, Багдадха жау болуп тохтагьандыла. Аны бла кьалмай, энди Хазар тенгизни тьбен жаны аманлыкь, кьачакь кьауумладан топпа толуп болуп тохтагьанды. Аны хатасындан а керуанла бла сатыу-алыу

жюриомей къалгъанды. Алай бла уа Уллу Хазар ханлыкъны хазнасына да алтын алгъынча къуюлмай тохтагъанды. Энди алан-арсланла да, Гургандан да келгенле, Дейлем бла уруш этерге суймедиле, нек дегенде, ала да, ала да мусульманладыла. Ма ол заманда келгенди ол Хан батырны эсине аман акъыл – Дейлемни аманлыкъчыларына оруслу аманлыкъчыланы къозутуп, аланы бир бирлери бла талашдырып нек кёрмейбиз деп? Ала да башкесле, тонаучула, была да алай, да сора сойсунла бир бирлерин, тонасынла! Анда, Хазар тенгизни тѳбен жанында, аны ким да иги биледи, тонар зат кѳпдо: алтын-кюмошмио дейсе, парча-дарийми дейсе, накъут-налмасмы дейсе, кюйозле-къагталламы дейсе. Хан батырны Тохтамишни дайым да Олег-батырны аман ишлерине биз мындан ары тѳзюп тураллыкъ тюйюлбюз, нек дегенде, ала, Уллу Хазар ханлыкъны даражасын бош алай тюшюрюп къоймай, ханлыкъда халкъланы, бир бирлерине къозутуп, Уллу Хазар ханлыкъны жашау тамырларын - халкъланы жарашып, шуѳх халда жашауларын бузады деп, ол затха бек ийнандырып кюрешди. Кюрешди эсе да, алай а Унамин оруслуланы къозутуп, ала Дейлем жанына жортууул этселе бек иги боллукъ эди дегенинлей, ангылады Тохтамиш Унаминни къайгъысы Уллу Хазар ханлыкъны даражасы тюйюл эди. Аны къайгъысы Хазар тенгизни тѳбен жанында халкъла арасында сагыу-алыуну керуанла бла жюрютюнуно тыйгъан, бир тюрлю низам жюрютмеген, аман ишлени сюрюп айланган ханла, бийле, аланы хаталарындан а къачакъ- тонау ишлени сюрген къауумла асыры кѳп болгъан эмиратла эмда ала туудургъан къайгъыла эдиле. Ол къайгъыла уа бир эдиле – керуанла бла сагыу-алыу жюрюсюнле, Батдахда, Румгъа, Кордовагъа дери да, андан а - Булгариягъа, Огъары жерлеге дери да жюрюсюнле келиуанла, къуя берсинле саудюгерчиле Уллу Хазар ханлыкъны хазнасына алтынны-кюмошмио да. Ол эди Хан батырны Унаминни къайгъысы да, мураты да – Хазар тенгизни тѳбен жанында Багдадда суннит халифге жау бет бла къарагъан шийитле оноу этген ууакъ-тюек ханлыкъланы, бийликлени халек этип, аланы орунларына Гурган, Харезм жанында суннитле келип, низам салып, алай бла уа келиуанлагъа Багдадха жол ачылсын деп. Ангылагъан эди Хан батырны муратын Тохтамиш, алай аны юсюнден ушакъ нѳгерине бир затны да сездиреди, ол угъай эсенг, Хан батыр айтханча, оруслуланы хатдан озуп, Уллу Хазар ханлыкъны даражасына къатылгъанларына ол да ачыуланганча этди, ызы бла уа, ол аман оруслуланы къоз къапарына жыярча, Куявагъа, узакъ болжалгъа салмай, жортууул этерге керекди деди. Ол, айхай да, бек иги биле эди Хан батырны Куявагъа жортууулну анга, Тохтамишден сора бир адамгъа да буюрмазын, нек дегенде, ол шѳндю Уллу Хазар ханлыкъда бек белгили аскер башчыды, андан сора ол жортууулгъа Гитче ханны ишлерин этип айланган адам болмаса ким боллукъды? Артда уа, иш кеси аллына бара барса, кимге не жетеригин Уллу Тейри кеси кѳргюзтюр деп сагъыш эте эди Тохтамиш...

Хорлагъанла хар заманда да хорланганланы терслеп башлаучудула да – Тохтамишни да терс ишлерин санай кетди да, мындан ары Олег-батыр тѳгерекде-башда болгъан тайфаланы, халкъланы хорлай ушайды да, да сора мен дуня сейирлик батырма да деп, алай сагъыш этмесин, терс ишлерин тохтатын деп, Уллу Хазар ханлыкъ къылычха узалгъанды. Уруш болгъанды, мингле бла адамла къырылгъандыла, мингле бла сабийле ѳксюзлей къалгъандыла, ѳлгенлени аналары, къатынлары жилядыла. Биз аман ишлени сюрюп айланган къачакъла, тонаучула тюйюлбюз, биз Уллу Хазарияны аскерчилерибиз, ма аны себепли биз сизни юйлеригизни кюйдюрмейбиз, не сизни кесигизни, не сизни сабийлеригизни жесирликге сюрмейбиз. Тамбла – бирси кюн дегенлей

кетерикбиз. Алай биз толу ышаныргъа керекбиз - мындан ары Орус бизге хата этмез деп. Андан сора бир зат да угъай. Керек заманда уа болушургъа да болур. Биз сизге аманлыкъ этмезге айтабыз, ол угъай эсенг- керек эсе, болушурбуз. Ма ол халда жашаргъа сую эсек, тынгылы келишим этерге керекди деди Тохтамиш. Сора ол келишимде не затлагъа энчи эс бурулургъа кереклисини юсюнден айтды.

Айхайдамы дейсе, деди Тохтамиш, биринчиден – Орус Юзугну сол жанында Уллу Хазар ханлыкъны оноуна къарагъан халкылагъа, тайфалагъа мындан ары сугъанакълыкъ этилмесин, Къырым, Къарбалыкъ тийрелеринде сатыу- алыу этген шахарлагъа мындан ары чабыуул этиуню тыйсын, ол шахарла, халкыла аралы сатыу-алыу жюрютген жерле, бары да халкылагъа файдалыдыла, аны себепли къайгъысыз жашаргъа керекдиле. Экинчиден, Орус Уллу Хазар ханлыкъгъа бу урушну хатасындан тышген заранны бир кесегин окъуна ахча бла тёлерге керекди – 120 минг алтын ахча.

Алымны ёлчемин эшитген орусуланы, асыры сейир этгенден, ауузлары ачылып квалды. Аллай бир ахчаны кёргенми дейсе, аны къайда болгъанын билген окъуна кыйын эди. Аллай бир алтын ахча, баям, Царьградда табаргъа боллукъду, алай орусула ары барсала да, ким кыорыккъды аланы ол алтын ахчала сакъланып тургъан кюбюрлеге?..

Орусуланы ол халда сагъыш-сейир этгенлерин сезип тургъанча, Тохтамиш:

- Аллай бир ахчаны уа къайдан табарыккъбызмы дейсиз? – деп, сора, аланы жууапларына да тынгылай турмай: - Мен билеме - Персияда, Дейлемде. Кертиди, ол жерле жууукъда тыйюлдюле, алай, а сиз, сыйсегиз, Румгъа дери бараласыз. Алайды да, сыйсегиз – Персиягъа дери да, Дейлемге дери да бараллыкъсыз. Биз а сизге онг болгъаныча болушурбуз. Анга уа не дейсиз?

Орусула бир бирлерине къарашдыла, - башха онг жокъду, хорлагъанны айтханын этерге керекди, ол – жашау жоругъуду. Ала, кеслери да кёп кере хорланганла, хорлагъанла да, бир кишиге да жазыккъсынмагъандыла, кёп сермешледе чыныккъганла, шёндю аланы насыплары тутханын бек иги биледиле – да не, аланы, хорлагъанланы, туурам-туурам этип, кесип атмагъан эселе, неда, жесирликге сюрюп, къул этип сатмагъан эселе, артда уа аяклары, къоллары темир сынжырла бла байланып греклени сюрюп айланган къулла тыйюл эсе, - да сора кеслери да сау-саламат, эркинликде тура эселе – да сора ол насып тыйюлмюдю! Ол бек уллу насыпды! Жашау дегенинг – андан багъалы бир зат да жокъду. Биреуге алыммы тёлейсе, хорланнганынгы бедилшиги да – ала бары да бош затладыла, заман бара баргъаны сайын аланы да унутурла, эсен кетерле. Мурат, ахшы мурат – ма олду жашау тутуругъу: ол ахшы муратны кёз аллындан кетермей, алгъа бара бер – ма ол заманда хар не тап болур. Орусула, жигер адамла, къадарларында кёпню кёрген батыр халкъ, аны бек иги биледиле. Ма аны себепли:

- Охо, этербиз аны, ыразыбыз, - деди, таматала бла да кёп да сёлешмей Ингвар –хан. – Жаланда бир затны билирге сую эдик – биз не этерге керекбиз, сорасиз бизге не зат бла болушургъа боллукъсуз?

- Сиз Хазар тенгизни тёбен жанында Дейлемге, башха тюрлю ууакъ-тоек ханлыкъланы тонагъыз, алада да багъалы затла кёпдюле, сыйсегиз а Персиягъа дери барыгъыз. Ол жортууудан келтиргенигиз барысы да кесигизникиди. Жалан да андан бизге берирге борчугъузну берликсиз. Андан сора уа, башха саудюгерчиле этгенлей, сиз да, Эдил- Къаладан кете туруп, Уллу Хазар ханлыкъны хазнасына алым тёлеп кетерге керексиз. Андан сора болду. Башыгъызгъа эркинсиз.

- Сиз а бизге не бла болушурга боллукьсуз?
- Бизни жаныбыздан сизге бир тюрлю чырмау этмей- аны бла. Ол а азымды да?

-Ашхы. Биз ол ишге ыразыбыз.

- Къачан башларга боллукьбуз бу ишни?

Оруслула бир кесек кенгешдиле да, биягы Ингвар-хан селешди:

- Эки жылдан сора. Бу ишни башы-къайыкыладыла. Аланы кереклиси чаклы бир ишлерге тюшерикди. Ол эки жылны ичинде бошайлырбыз къайыкыларын ишлеп, сауут-сабаны да хазырлап. Алайды да, эки жылдан сора биз жортуулуга чыггарбыз, жаз башы кетип, жылыу келгенден сора. Алайды да, бизге биреуленле чырмау болмаз ючюн мадар этигиз, маржа. Булгарияны жанында къангарла да, буртасла да, гузла да, хапарга кере, урламай-тырмамай кишини иймейдиле.

- Биз аланы сизге тиймезча этербиз.

- Биз а ол сиз тилеген загланы тынгылы этерге кюреширбиз.

- Сора хар не да тап болур, - деди да Тохтамиш, къонакъланы сыйларга буюрду.

Хорланган къонакъланы сыйлаган төре – ол аланы къонакъбайланы къарындашларынча хурметли кёргенлерини белгиси эди. Кертиди – кеслерини гитче къарындашларынча. Башха тюрлю айтханда уа – асакъчыланьгча. Алай ол ишни магъанасыны юсюнден оруслуланы къайгылары не аз да жокъ эди. Ала сау-саламат къалдыла, кеслери да эркин – ма ол эди уллу да, гитче да магъана. Андан сора хар не да къолундан келген сыйлы Один аланы не къыйынлыкьдан да къутхарыр. Ала анга толу ийнана эдиле.

9

Эртген бла окьуна Тохтамиш Куявадан кетди. Ол, этген ишине бек ыразы эди, нек дегенде, ол Хан батырны буюрган жумушун бек тап толтургъанды – ол кеслерин тыйдырмаган оруслуланы къоз къапларына жыйгъанды, аны бла да къоймай, эки жылдан артха къалмай Хазар тенгизни төбен жанына къайыкыла бла чабыуул къурасынла деп, ала бла келишим этилгенди. Ол чабыууллукьну кезиуонде оруслула бек алга Дейлемни жерине тюшерге керек эдиле, мурат этилгенча, Фарсха барабыз деселе. Фарсха дери ала не хазна жетсинле, алай Дейлемни, Табаристанны чач-тюк эталса окьуна, анда кеслерине керекли ырысхыны табаллыкьдыла – нек дегенде, тенгизни төбен жанында Табаристанда, Дейлемде, Гурганда, Шимал жанындан – Хазардан, Булгардан, Уллу Перьмден Багдадха, Мисирге, Румга кеп башха жерлеге да саудиогерчиле бара туруп, анда, Табаристанда, Гурганны, Дейлемни тенгиз жагъаларында шахарлада солуйдула. Төбен жанындан Хазарга, Булгарга, шимал жанында башха жерлеге да келе-келип, биягы Дейлемде Табаристанда, Гурганда солуйдула. Хар къайдача, мында да ол солугъан жерни хазнасына саудиогерчиле алым бередила. Алай бла уа анда дунья бла бир ырысхы жыйылады. Оруслула, чабыуул этип, Табаристанны, Гурганны, Дейлемни къара халек этселе, анда оноуда, баям, шийитле къаллыкь туйюлдуле. Аланы орнуна оноугъа суннитле, Исмаил Самани жанлыла келирге боллукьдула. Алай бла уа бу ахыр жылланы ичинде шийитле оноу этгенли бери, къыралда уруш-тойюш тохтамай, хал тынчлыкьсыз болуп, алай бла уа халкъла аралы сагыу-алыуу бу жолу тыйылган эди. Келир эки жылдан кюз табалага, оруслула Хазар тенгизни төбен жанына чабыуул этселе, ары оноугъа суннитле келселе, алайтын биягы саудиогерчиле жюрюп башларла. Хар замандача,

биягы Шимал жанындан керуанла Багдадха, Дамаскга кьундуз тюлкю териле, бал, кендир кьумачла кьулла ташылып башларла, тѳбентин а Шимал жанына - кюйюзле, дарийле, парча, башха тюрлю кьумачла, накьут-налмас затла, дуня сейирлик адырла, уллу бичакьла, кьамалабиягы Эдил-Кьаланы хазнасына алтын-кюмюш кьуюлуп башланьр.

Ол затны барын да Тохтамиш бек тынгылы ангылайды, аны себепли Хан батырны бек магьаналы эки да ишин тынгылы этгенине кеси кесине ыразы болду - оруслунаны жууашдыргьанды, аланы келир жыл Дейлем жанына чабарча этгенди. Айхай да, Хан батыр Тохтамиш буюргьан жумушну тамамлагьанына бек ыразы болмай амалы жокьду, алай бла уа, баям, ханлыкьны кюн батыш жанында оноуну кьалай тап кѳре эсенг да, суйгенинглеи эт дегенча, Гитче ханнга, тюзюн айтханнга уа, Тохтамишге, аллай эркинлик бермезми? Ары жанына уа, Аланияны кесинден сора да Булгария, кьангар тюзле, Асия, сора андан ѳргесинде северияне, родимичи деген славян тайфа киредиле. Не айтыу барды – Асия аламат ариу жерди, алай Озгьан-хан асыры ѳхтемди, дѳрденлиди, аны бир кесек жууаш этерге керек эди, алай, кьалай бла ансы. Аны юсюнден тынгылы сагыш этерге керекди. Ол санга бош, сени аузунга кьарагьан бий туююлду да, ол угьай эсенг, сен хан болуп, ол а санга кьарагьан тайфа хан да туююлду, ол сау халкьны ханыды. Анга тырман этерге, урушургьа да эркинди, жаланда бир адам - Уллу Хазарияны Хакь ханы. Сени кьолунга кьарагьан халкьгьа тюз оноу этмейсе деп. Алай Хакь хан окьуна, тырман кибик этсе да, бош, магьанасыз сылтаула бла халкьны ханын хан тахтадан тюшюрюрге эркин туююлду. Хакь хан ол, неда бу халкьны ханын тахтадан тюшюрюрге боллукьду, жаланда бир кезиуде – ол Хакь ханнга, неда Уллу Хазар ханлыкьгьа кьажау сюеле эсе. Неда башха тюрлю айтханда, ол Хакь ханнга, Уллу Хазар ханлыкьгьа ачыкь уруш этип, кьажау сауут кѳтюре эсе. Аллай затны юсюнден а хапар жокьду. Алай эсе уа, сора анга тырман этерча туююлду. . .

Жортуулгьа кьошулгьан жигитлени жолгьа чакьыргьанла, омакь сѳзле айтып, жортуулдан бай болуп кьайтырыкьсыз деп, алдап ийгенлерин эслерине тюшюрюп, биз энди юйлерибизге бир эски-бусху быстырла бла кьалай кьайтырыкьбыз деп, ыразы болмай сѳлешгенлерин Тохтамиш биледи. Ол да ангылайды жигитлени жортуулдан тюшген ырысхьдан юлюшлери аз болгьанын. Жортуууну башлай туруп, таматала аллай хапар жайгьан эдиле – Юзугню эки да жагьасында ырысхьдан толгьан кѳп уллу шахарла бардыла деп. Алада алтын-кюмюшмю дейсе, кьундуз, тюлкю терилеми дейсе, дарий - кьумачламы дейсе, накьут-налмас жюзюкледен, билезикледен толгьан кюбюрчюклемиде дейсе – хар не да барды деп. Кертиси бла уа ол дуня сейирлик Куява дегенлери окьуна да тѳрт-беш туппургьа кьармашыргьа кюрешген юйлери болгьан бир гитче шахарчыкь эди. Эдил-Кьалада болгьанланы хапарларына кѳре, Куявада Хан-батырны, Эдил-Кьаланы Эдил –сууну сол жагьасында кюнчыгьышдан келген саудюгерчилени тохтагьан, сатыу-алыу этген жеринден эсе да он кере гитче эди. Уруш башланганлай окьуна анда болгьан саудюгерчиле, бай адамла шахардан кьачхан эдиле, биргелерине ырысхьларын да алып. Асламын а букьдургьан эдиле. Кьалгьан жарлы халкьдан а не аллыкь эдинг?..

Керти окьуна да, Тохтамиш аз затны юсюнден сагыш этмейди, алай а анда, узакьда, кѳк бла жер бирге кьошулгьан жерде ол ариу, жаш кьызны – Балкьызны кѳрюп турады, ол булгар кьызны, Озгьан-ханны керексиз дѳрденчигин кѳпдюрюп айлангандан сора иши болмагьан кьызбай жашына барлыкь. . .

Юзуг-суудан ётгенден сора, Тохтамиш, киши да сунмай турганлай, дагыда ол кюлакь сайдан да ётерге керек болуп турганлай, аскерлени тохтатып, алагъа солургъа онг берип, бюгече былайда къалайыкъ деди. Ингирде уа кесини нёгерлерин – аскер башчыларын ушхуургъа чакъырып, Чернигов шахаргъа чабыуул ётерге керекди деп айтды.

Къылычбий сезе эди – ол кеси айтханча, Тохтамиш, Черниговха чабып, андан тюшген молкню аскерлерине юлешип, кюруда аланы ыразы ётер ючюн угъай да, аны бла бирге уа ол Озган-ханны жууукъларына жортууул этип, анга дерт жетдирирге кюрешгенин ол, аны бла, Тохтамиш бла, асыры оспар сёлешгени ючюн. Сезе эди, алай а ол былай болур деп, шарт айталлыкь туйюл эди да, аны себепли уа ол да, башха батырлача, жукь да айтмады, тынгылауну ийип турду, ол да башхала бла бирге - да не тамата аскер башчы болмаса, кимди да халкыны юсюнден къайгырылыкь деп сунганча.

Ким биледи, Къылычбий тюз окъуна болур эди Озган-ханны кесини асыры эркин тутханын, сёлешгенин да. Тохтамиш улу жаратымагъаны да, ма аны ючюн ол Озган-ханнга дерт жетдирирге кюрешгени да, алай а ол кюруда алаймы болур? Ол затны юсюнден Тохтамиш кеси да билмей эди не айтыргъа – Озган-ханны асыры ёхтемлиги ючюн, асыры базынып сёлешгени ючюнмю дерт жетдирирге кюрешеди ол анга, огъесе дагыда башха – андан да магъаналы зат ючюнмю? Ол затны юсюнден да Тохтамиш, жюрегини теренинде бир зат сезсе да, аны ачыкъ айтыргъа болмай эди. Ол билген бир зат эди – не да эт, Озган хан суймеген, аны кёзюне ушамагъан затны этип тур ансы деп. Ол аны бла ачыкъ даулашыргъа да суймеди – анга, халкъ намысын кёрген Арслан-ханны жашына, къарындаш ас халкъны ханына къажу сюелсе тийишли болмаз. Ол андан эсе кюн сайын да аз-аздан аны намысын тюшюре барырга мадарла ётерге керекди, ахырында уа, онг болса, ол керексиз махтанчакьны, Озган ханны, артына олтуртурча ётерге. Тохтамиш толу ийнаныпды – аллай кюн келирге боллукьду, келмей да къаллыкь туйюлдю. Аны ючюн а ол, тюзюн айтханда, Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханы, не да ётер. Ол айтылган кюн жууукь болур ючюн, Чернигов шахаргъа чабыууллукь этип, аны тонап, кюйдюрюп окъуна ийсе боллукьду. Ол иш, айхай да, Озган-ханнга бек ачыу тиер, жаягына урганча. Бош, жаягына урганча. Артда уа, онг болса, ёрге къопмазча жетдирирге керекди деп, ол акъыл келгенлей, биягы Тохтамишни кёз аллына Балкызыны сыфаты кёрюнюп тохтады...

Алай, бу алыкьын да иги бишмеген балличикге ушаш кызчыкьны асыры терк-терк эсеме тюшюре болурмамы деп келди Тохтамишни кёлуне. Алай а аны ышаргъаны, аны, бир сейир ишге чакъырганча, адамны алдагъан кёз къарамы...

- Узакь жортууулгъа жетишимли барып къайтхандан сора, адам сау-саламат къалды эсе, ол иги да ырысхылы къоллу болургъа керекди, - деди, сёзюн андан ары бардыра, Тохтамиш. – Жортууулда болган хар жигитге ол керекли ырысхыны биз тепдырыргъа борчлубуз, аланы жюрютген башчылары. Юзуг-суу боюну бла мындан тёбентин биз табарыкъ жокьду, мен ангылагъандан, кюнбатыш жанында къангарладан сора, алай а аланы кыйыры-чеги болмагъан тюзледе излеп бир кёр, болаллыкь эсенг. Алай бла, суйсек-суймесек да, Черниговха барыргъа керекбиз. Хапаргъа кёре, ол да бек уллу шахарды, анда да бардыла саудюгерчиле, сатыу-альу жюрюйдю, алай эсе уа анда да табылмай къаллыкь туйюлдю алтын да, кюмюш да. Былайда табылган ырысхыны-молкню да, эки-юч минг аскерчини да къююп, къалгъаныбыз а тамбла эрттен

бла жолгъа тышебиз. Беш-алты кюнден сора къайтып келлик болурбуз, баям.

Черниговну ханы шахаргъа хазар аскерлени келе тургъанларын, баям, алгъаракъдан окъуна билген болур эди, нек дегенде, хазарла шахаргъа жете келгенлей, аскерлени алларына шахарны ханыны атындан, таматаланы атларындан да келечиле чыкыгъан эдиле. Аланы айтханларына кёре, шахар урушха толу хазырланганды, алай а, хан да, тукъум таматала да, онг бар эсе, урушмай, халкъын кырмай, шахарны да отха алдырмай сакълар мурат бла келгендиле, келишим этип, хар не ишни да ариулюк бла бошаргъа суйюп. Дагъыда билдиргендиле келечиле – шахарны халкъы табылынган ырысхычыкъларын, ахчаларын, алтын-кюмош адырларын жыйып, сизге хазырланганды. Кесибизни хорланганнга санап, кесигизге тийишли алымгъа санай эсегиз, ол мюлк сизниди. Угъай, угъай, ол бизге азлык этеди десегиз – урушмай-тойюшмей болмайбыз, биз андан эсе кёп ырысхы жыяргъа умут этебиз дей эсегиз – ол да кесигизни ишигизди. Ол заманда, айып этмегиз, биз да къолубуздан келгенича кюреширикбиз.

- Сиз бизге не берирге айтасыз, аны кёрюрге боллукъмуду? – деди Тохтамиш.

- Шахарда. Кел да кесинг къара, - деди келечиле.

- Мингбашладан бирерин ийигиз да, къарасынла, ала ыразы болсала, биз да ыразы болурбуз, - деди Тохтамиш кесини батырларына. - Кесигиз да багъалы затладан ангылагъан адамланы жиберигиз .

Алайды да, келечиле бла бирге беш хазарлы батыр шахаргъа кетдиле. Кёп да турмай, батырла артха къайтдыла.

- Тохтамиш-батыр, биз ала хазырлагъан затлагъа къарадык да, алай акъыл этгенбиз - бергенлерин алайык да, нёгерлерибизден да къоратмай, кете барсакъ иги боллукъ эди, - деди келечиле. - Нек дегенде, шахар да бек кыты бегингенди, аны аскерчилери да алай аз тойюлдоле. Айхай да, сую эсек – биз алалыкбыз шахарны. Алай андан не магъана боллукъду ансы? Биз, шахарны тегерегинден алып, уруш этсек, адамла болгъан багъалы затчыкъланы, уруш къаугъа бошалгынчы, букъдурмай амаллары жокъду. Алай бла уа бизге, ол шёндю ала берирге айтханларыча, аллай бир да тышерик тойюлдо. Биз алай акъыл этгенбиз, сен а къалай суйсенг – алай эт.

- Аскерлери кёпмюдоле, сиз эслегеннге кёре? – деп сорду Тохтамиш.

- Минг чакълы болурла. Алай, биз шахарны алабыз десек, халкъны эсли адамлары бары да аскерлеге къошулмай къайры барлыкдыла, сора ол заманда тёрт-беш минг бола кетерле. Ол биз умут этгенни жартысын бере эселе да ала – сора не этебиз да урушуп, тойюшюп да?

Айтханларыча, оноуну да алай этдиле – шахар берген алымны тийишли кёрюп, жарашдыла. Экинчи кюн окъуна Тохтамиш Юзуг жагъасында къалгъан аскерини тохтагъан жерине тебиреди. . .

Юзугну сол бутагъы болгъан сууну жагъасында къалгъан аскерчиле къайгы этип башлагъан эдиле – да не, айтылгъан заман ётсе, Черниговха кетген нёгерлерини юслеринден чыртда хапар келмесе, къайгы этмей къалай туурса? Ма аны себебли аскер тургъан жерден арлакъда къараууллукъ этгенле Черниговха кетген нёгерлерини алда келген къауумун кёргенлей окъуна, къалгъанлагъа къуанчлы хапарны билдирирге адам ийген эдиле. Олсагъат окъуна, ол ишге таматала не айтырыкъларын сакълап турмай, жигитле къурманлыкыгъа ууаныкла сойдула – махтау болсун Сыйлы Кёкге эмда Уллу Тейриге бизни нёгерлерибиз сау-саламат къайыгдыла эсе, эмда иги да ырысхы къоллу болуп деп! Ол кюн ингирде кечге дери халкъ къууанып, жырлап, ойнап,

кюлюп турду.

Тышында къууанчлы дауур, кюлкю эшитиле тургъан заманда уа Тохтамишни чатырында тамага батырланы артха къайсы жол бла къайтайыкъ деп, ол ишге аталып, тынгылы хапар бара эди. Бирлери айта эдиле: келгенибизча, артха да алай къайтайыкъ – Асия бла, андан а Сары-къалагъа чыгъайыкъ деп. Башхалары уа аны унамай эдиле, андан эсе Юзугну жагъасы бла энишге тюше барайыкъ да, Танаис шахаргъа чыгъарбыз деп. Биринчиле дагъыда айта эдиле: «Биз Асияны ичи бла ётгенбиз, аны жолларын да, аны онгларын да билебиз, эллери да, сюрюучюлю журтлары да терк-терк тюбейдиле, аш-суу керек болуп квалса да», дегенча. Экинчиле анга былай жууап этедиле: «Биз жортууулну кимге къажар бардыргъанбыз? Орусча, Куявагъа, анда тургъан бузукъчулагъа, тонаучулагъа, тегерекде халкълагъа тынчыкъ бермей тургъан аманлыкъчулагъа. Алай туйюлмюдо? Биз кесибизни ишибизни тынгылы этдик. Энди биз къалай суйсек да, алай къайтыргъа боллукъбуз. Юзугсууну жагъасы бла бара барсакъ, ким биледи, ол биягъы оруслула жашап тургъан шахаргъа, неда кюнбатыш къангарлагъа тюбеп къалсагъ а – ала да бизни жауларыбиздыла, ала Румлула бла шуёхдула. Тюбесек алагъа да – аладан да бир туюк тюшюрюбюз. Былайтын, не десенг да, ол жол бизни тюз да Танагъа элтеди. Биз жесирге сюрюп баргъан оруслуланы кимге сатарыкъбыз, Тана шахарда айланган саудюгерчилеге сатмай Асияда, Сары-Къалада кишиге да керек туйюлдюле сени жесирлеринг. Сагъыш этигиз».

Тохтамиш-батыр селешгенлени барысына да тынгылап турду, кеси даулашха уллу къошулмай. Батыр бла Къылычбий, къайта туруп, Юзугну жагъасы бла барып, Тана шахаргъа чыгып къалайыкъ деп, аяусыздан къаты кюреше эдиле. «Къайта туруп, биягъы Асияны ичи бла ётсек, халкъ ыразы боллукъ туйюлдю, нек дегенде, биз бери келе туруп да бек иги къыйнагъанбыз, аны ахыр къыстырыкъчыгъын сыйырып. Энди уа не этерикбиз – ахыр къапчыкънымы, ахыр бишлягъынмы аллыкъбыз? – дей эдиле ала. «Да сора къургъакъ къангар тюзлени биз къалай ётерикбиз, не аш-суу болмай не, бир кишиден бир болушлукъ болмай?» – дей эдиле бирсиле. «Охо! Сора, сиз айтыудан, къангар тюзледе бир киши да жашамайды – айланмайды? Да сора къайда жашайдыла мингле бла саналгъан къангар журтла, аланы саны болмагъан къой сюрюулери, маллары, атлары?»

Тохтамиш-батыр тынгылай эди нёгерлерини даулашханларына, сёзлерин да эшитгенликге, аланы барына да бир кибик эс бурмай эди. Ол жанында бир жангы оюмгъа, жангы ишге жол салгъан сёзлеге эс бура эди. Батырланы селешген кезиулеринде дайым да кёз аллына суратла кёрюнюп тура эдиле, ол иш къалай бла барлыгъыны юсюнден. Ма Тохтамишни аскерлери Асияны букъу жоллары бла бир бу элге, ызы бла башха элге киредиле. Ала кирген жерде уа дыгалас-хахай, тишируулары, ахыр къачыкъ къуутну, неда чыккырда къышха хазырлагъан бишлякъланы берирге суймеген къычырыкълары. Ас эр кишилени, бир зат да этмей, ол бола тургъан ишге мудах къарагъанлары. Ол кезиуде уа, Тохтамишни аскерини бу былхымсыз ишлерине ачууланып, къаны къартыкъгъа сыйынмагъан Озгъан-ханны сыфаты кёрюндю да, ол бу суратны кёз аллындан кетермей иги кесек мычыды. Ма Асияны тайфа ханлары, бийлери Озгъан-ханны тегерегине хахай-тухай этип айланадыла, кесини жууукълары да... Арлакъда уа аны ол къызбай жашы ол къызы – Балкъызы жапсарыргъа кюрешеди. Балкъыз а, нек эсе да, тюзюнлей аны, Тохтамишни, кёзлерине къарап турады. Аны къарамында – тырман да, сейир этгени да бирден эсленеди: сен а ма былай

кёреме да дегенча - кишиге да жазыксынмагъан, кишиге да жан аурутмагъан. Сора ол мени бла тепсеген, адепли адам сенмисе? Керти окъуна да, ол сураг – Балкъыз, аны уллу чырча кёзлери, сейир да, тырман да этгени – Тохтамишни кёз аллында бир кесек мычыды да, кетди. Кетди, Тохтамиш анга – угъай, мен аллай бир аман адам туйюлме, мен да бек огъурлу, жандаурлу адамма, алай а мен да сюерик эдим башхала да мени суйселе эди. Сен да деп къошаргъа да сую эди, алай а айтыргъа намысына тийишли кёрмедиди ансы. . .

Ма ол сагъатда, нек эсе да, кёзюне атасы кёрюндю. Алгъа ол ангыламады – шёндю атасы аны кёз аллына нек келди? Атасыны къайгъы басхан бетине тюрслеп къарады – нек кёрюндюнг манга, не иш бла байламлы экен деп. Сагъыш этди да, эследи – атасы аны жашыны, Озгъан-ханны юсюнден сагъыш эте тургъан заманда кёрюнгенди. Алайды, алай – ол, Тохтамиш, аны жашы, не Асияны ханы Озгъан-хан бла, не Кылычбий бла, тюзде жашагъан, не да Кавказда жашагъанла башха ханла бла, бийле бла жарашып жашамагъаны ючюн жүреги къыйнала болур. Ма шёндю ол, баям, сезген болур, Тохтамиш, жашы, бир магъаналы ишни юсюнден оноу этерге керек болгъанын да, ол тап оноу этерик болурму деп, тангысызды. . .

Ол атасыны къайгъылы бетине къарады да, къоркъма сен, агам, сени мудах этмем деди. . .

Даулаша тургъан батырланы сёлешгенлерини тап кезиуюн сайлап, Тохтамиш:

- Юзугну жагъасы бла эниште тюше барып, къангар тюзле бла тюзюнлей Тана шахаргъа чыгып къаллыкъбыз, - деди да, сора, бир кесек тынгылап, къошду: - Кылычбий бла Батыр бек тюз айтадыла: Асияны халкъын дагъыда экинчи кере къыйнаргъа жарамаз. Керти окъуна да, биз жортууулну тегерекде-башда халкълагъа тынчлыкъ бермеген, аланы ырысхыларын тонап, малларын суюроп айланган аманлыкъчы оруслулагъа къажаруу кырагъан ушайбыз да. Биз кесибизни ишибизни этдик, оруслуланы къоз къапларына жыйдыкъ, энди биз къалай суйсек да, алай къайтыргъа боллукъбуз. Бизни аскерчилерибизге жесирге тюшген оруслуланы жаланда Тана шахарда сатаргъа онг бар эсе, да сора не даулашыргъа кереги барды – барырбыз Тананы юсю бла.

Тохтамиш аскерлерине дагъыда бир кюн солуу берди да (узакъ жолгъа хар ким да тынгылы хазырланыр ючюн), Юзугну бутагъы болгъан черекни тёбен жанына ётдю да, тюзюнлей Юзугну жагъасы бла эниште тебиреди. Бир ыйыкъдан, къууутубуз алай кёп къалмагъанды, ол къангар журтла башлангынчы бошалмагъы эди деген къоркъуу эслегенде, къангарлы батырла Тохтамишден тилеп башладыла – келигиз, тюзюнлей кюнчыгъыш жанына бурулуп барайыкъ деп. Юзуг тийресинде, чек жерлеге не славянла, не къангарла артыкъ сугъулмагъан жерлеге, мында адам тапхан къыйынды дей эдиле ала. Юзугдан кюнчыгъыш жолну бир кесек кетсек, къангар журтла тюбеп башларыкъдыла дей эдиле ала. Анда, алада уа, аш-суу да табаргъа боллукъ эди.

Къангарлы ханла, бийле, Уллу Хазар ханлыкъда жашагъанлары себепли, аланы жерлери бла къыралны аскерлери ётоп бара эселе, алагъа хар не жаны бла да болушургъа керекдиле, ол санда уа аш-суу бла да. Болушургъа керекдиле, алагъа ол борчну Хакъ хан кеси салгъанды. Алай а ханла да, бийле да кеслерини ол сыйлы борчларын алай бек да суйюп толтурмай эдиле, нек дегенде, Хакъ ханны буйругъуна кёре, халкъ хан аскерлеге къоратханын, къырал халкъгъа къайтарыргъа керек эди – не ахча бла, не да халкъдан жыйгъан алымланы аз этип. Алай а Эдил-Къалада оноу этген къуллукъчула къарап, ол халкъгъа берирге

борчлу ахчаны тюрлю-тюрлю сылтаула бла кьолларындан ычхындырыргъа суймей эдиле, неда хадкъдан жыйылгъан алымланы аз этмей эдиле. Къалай алай болса да, тюзде къангарлы журтла тубеселе, Тохтамиш аладан кесини жигитлерине не керек эсе да, аны аллыкъды. Ариулукъ бла болмаса – кюч бла. Аны алай этерге Тохтамишни эркинлиги барды. Ол Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы болгъаны себепли да, аны бла бирге да Хакъ ханны атындан Хан батыры аны Орусха жортууул этген аскерни башчысы болгъаны бла да. . .

Ушхуурну кезиуонде Тохтамишни чатырында тамата батырла ол биягъы нек эсе да кёрюнмеген къангар журтланы энди къайда излейик деп, даулашха киришдиле. Биз Юзуг-сайдан кюнчыгъыш жанына барсакъ, эки-юч кюнден артха къалмай, журтла тубеп къаллыкъдыла дей эдиле къангар батырла.

- Биз бюгюн Юзугну ары жанында бутагъындан ётгенбиз – ол Рось черегида, - деди Къылычбий - ол черек чекни белгилейди. Анга дери – Орусну жерлеридиле. Аны тёбен жаны – къангар тюзледиле, Юзугну ары, бери жаны да. Ары жанында – бизни жауларыбыз, Румну, Орусну, Хунгарияны шухлары. Бери жанында уа бизни къарындашларыбыз, Уллу Хазар ханлыкъда жашагъан къангар халкъ. Алайды да, къангарлы батырла айтханча, кюнчыгъыш жанына айланып, Юзугну къатындан эки-юч кюн кетмей, къаугъалы жерле бошалмай, къангар журтла боллукъ туююлдюле. Алгъынча, Юзуг сууну жагъасы бла барып турсакъ да, башха туююлдю – эки-юч кюнден алгъа къангар журтла не хазна кёрюнюрле. Алай, алай да – алыкъынчы эки кюн бармай амалыбыз жокъду.

Къылычбийни айтханын къангар батырла да тюзге санадыла, аскер алгъынча Юзуг-сууну жагъасы бла бара берди.

Керти окъуна да, экинчи кюн окъуна ингир алагъа Тохтамишни аскери Юзугну бутагъы болгъан бир черекге жетди да, алайда, ол черекни тегерегинде, тёрт да улуу журт орналып эди. Олсагъат окъуна ол тёрт да къарындашны журтлары болгъанын билдиле.

Тохтамишни аскери ол журтлагъа кенгирекде тохтады, ким биледи, бир алайыракъ аскерчи журтлада жашагъанла бла тарт-соз болмасын деп. Агъаз тукъумну бийини журту да быллайдан алай узакъ туююл кёре эдим. Тохтамиш бийни журтуна аны быллайда къошладан бир сюрюочюню, жол негерге алып, келечи ийди. Бу хапарны эшитгенлей, сен, Агъаз тукъумну бийи Бердибек, сени бийлигинги жерине кирген хан аскерни башчысы Аланлы Тохтамиш-батыргъа терк кел деп, келечиге алай айтылгъан эди. Ол, керти окъуна, узакъ болмаз эди – бек терк жетди.

Бийни хапарына кёре, Ортабай-ханны журтлары да узакъда туююлдюле – эки-юч кюнден алагъа да жетерге боллукъду. Къангарлы батырла бийге хапар айтдыла – биз тегерекде халкълагъа тынчлыкъ бермеген Орусха жортууулгъа баргъанбыз, энди уа артха къайтып келебиз, деп. Ма энди аскер аш-суу бла бир кесек къыйналыргъа тюшгенди, аны себепли сен да, журтланы таматарлары да бизге болушлукъ этеригизни тилейбиз деп.

- Да биз а быллай бир халкъны аш-суу бла къалай жалчытайыкъ?! – деди керти да кёлю бла бий. – Биз, кесибизге бир бурхучукъну кюймай берип ийсек да, жалаңда бир жюз – эки жюз адамгъа бир ашарыкъ боллукъду! Сиз а къаллай бир минг боласыз! Сиз кесибизникелесиз, алай эсе бизни жауларыбыз туююлсюз. Алай эсе, сора биз да ачдан ёлмезча, бир зат, баям, къояргъа боллукъсуз.

-Айхайдамы дейсе! – деди Тохтамиш. - Биз сизни жауларыгъыз – орусла сизни малларыгъызгъа, жылкъыгъызгъа кьол жетдирмесинле деп, сизни журтларыгъызны тонамасынла деп, аны ючюн кюрешип келебиз.

- Аны сиз бек ахшы этгенсиз, - деди бий. – Сау болугъуз! Алай биз не этейик къолубуздан келмезлик затха – сизни барыгъызгъа да жетерча биз аллай бир къууут къайдан табайыкъ?

-Ахшы, - деди Тохтамиш, – къууутну сиз кесигиз къаллай бир бераллыкъ эсегиз да – аллай бир беригиз. Къойларыгъыз а, Уллу Тейриге махтау болсун, иги кесек болгъаннга ушайды. Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханны буйругъуна кёре, кимни жери бла ётоп бара эселе да хан аскерлери, ол жерни халкъы анга аш-суу бла болушургъа борчлу болады, ол да бошунакъгъа угъай, хараджны орунуна – аскер алымны орунуна. Къаллай бир журт барды сени тукъумунда?

- Эки жюз бла жыйырма.

- Къаллай бир къой бересиз хараджны телер ючюн?

- Хар жургдан бешишер къой.

Тейри, сиз, къарайма да, харадждан бек тынч къутуласыз. Алай ол мени ишим тыйюлдо, Хакъ ханны хазнасыны адамлары алай айтхан эсе, алай болсун. Алайды да, сизни тукъум хараджны орунуна бир минг жюз къой берирге керекди. Алаймыды?

- Тюздю, алайды, батыр.

- Уллу Хазар ханлыкъны Хакъ ханны буйругъуна кёре, мен сизни тукъумдан бир минг жюз къой алама. Къууутну уа, аллын айтханымча, кесигиз къаллай бир бераллыкъ эсегиз, аллай бир беригиз. Хар журт сайын бир къапчыкъ бераллыкъмысыз? Анга ыразы болурмусуз? Не дейсе?

- Анга, айхайда, ыразыбыз, батыр! Хакъ ханны айтханын этген – бизге барыбызгъа да сыйлы борчду!

«Айхайдамы дейсе, Хакъ ханны айтханы – бизге барыбызгъа да сыйлы борч болмай къайры барлыкъды! – деди кёлюнден Тохтамиш. – Биз да бек иги билебиз кимни айтханы сыйлы борч болгъанын! Кючлюню, къарыууну айтханы – ма олду кимни да сыйлы борчу! Шёндю мени биргеме быллай бир аскерим болмаса эди, сыйлы борчха да, Хакъ ханнга да уллу намыс эталлыкъ тыйюл эдигиз!»

- Сора игиди! – деди Тохтамиш – батыр. - Тамбла ингир алагъа ол биз келишген затланы, къармашып, бизге тапдырыгъа керекди.

- Хар не тап болур, батыр!

- Сора игиди! Хайт де, маржа!

Экинчи кюн тыш алагъа аскер тургъан жерге андан-мындан да къойла, къапчыкъла бла къууут келтирип башладыла. Аскерчиле дегенинг – ала бек алгъа къой, неда тууар малланы сюрючюлери, неда жылкычыла – ала бары да къойланы сояргъамы дейсе, этин къайсы кесегин неге жаратыргъа боллугъуна бек устадыла. Алайды да, бир кесекден жигитле къой терилени юслерин этден, айырып, къалау-къалаула этдиле – была къакъ этерге жарарыкъдыла, быланы – шёндю окъуна биширирге керекди, была да мычмай къазаннга барыргъа керекдиле: ёпке-бауурла, быдырла, чегиле... Жигитлени бир къауумлары къойланы сойгъан жашла айыргъан этлени бирлерин къазанлагъа саладыла. Башхалары отланы тегереклерине къакъ этерча мадарла этип кюрешедиле.

Адамла ашап-ичип, бир кесек эс тапсынла. Кюнню узуну аякъ юсюнде айланган адамгъа кёпмю керекди – ол, башы тынчайгъанлай, жукълап башлайды. Жаланда кече ортасы болгъандан сора, аскерчиле, хар замандача, иерлерин жастыкъ этип, юслерине бир быстыр кибик атып, жукълайдыла. Мингбашла бла аладан да тамата батырла кеслерини нёгерлери бла чатырлада къаладыла. Тохтамиш кесини чатырында къуру кеси къалады. Жортууулну кезиуонде ол не Батыр бла, не Къылычбий бла тынгылы шуёх болалмагъанды,

аланы, бир да болмагъандан ары, ушхуургъа чакъыра турурча.

Ма аллай дыгаласлыкъда кюн да ётдю, ингир кеч да болду. Жаланда кече ортасы болгъандан сора тамбла къалып, бирси кюн тебирерге керекбиз.

Кертиди, аланы да чакъырып тургъанды ушхуургъа, ол заманда къалгъан тамата батырла бла бирге кенгеширге тюшген заманда. Кеслери аллары бла уа – угъай...

Кеслери умут этгенча, Тохтамиш кесини аскери бла ючюнчю кюн ингир алагъа Юзугну экинчи бутагъы болгъан черекни жагъасында Ортабайны журтларындан бирине жетди. Хапаргъа кёре, хан кесини журту бла сууну жагъасы бла бир кесек ёргерекде эди.

Аны чакъырып келирге он къангарлы атлыны ийдиле. Кече ортасына ала артха къайтдыла, ханны келтирмей. Ол барып келгенле алай билдирдиле – хан кечегиде жолгъа тюшерге сыймеучюдо, ырыслагъан этеди. Тамбла уа эрттенликде эртте туруп барырма деп, алай айтханды.

Тохтамиш эшик къатында карауулну чакъырды.

- Къушатар терк окъуна бери жетсин!

Алан жигитлени биринчи мингбашы Къушатар-батыр ол сагъат окъуна Тохтамишни чатырына кирди, ол ары дери эшик къатында сакълап тургъанча.

- Ол къангарлы эшек Ортабай, мени атымы эшитгенлей окъуна учуп бери жетмегенин сен кёрмеймисе?! Кесинги жигитлерингден бир жашырмасын ал да, аны мычымай аллыма тапдыр!

- Хо! – деп, Къушатар къысха жууап этди.

Тейри, ол сыйлы къонакъ ким эсе да, анга барыр заман бола келеди деп, эрттенликде Ортабай алай акъыл этерик заман жетгенде, ол Тохтамишни чатырыны аллында сюеле эди, сёз да айтмай, къайгъылы бет алып.

Къангар ханны былай къоркъгъанын кёрюп, - баям, Къушатар жол узуну муну ахын алырдан къоймагъанды! – Тохтамиш, алай сунуп, мындан алгъа анга къалай ачулланганын унутуп, табыракъ сёлеширге кюрешди. Алай а, не бек адепли сёлеширге кюрешсе да, ол болалмады, тюртдюм этди:

- Сыйлы хан, бизни заман аллай заманды, сүйсенг-сүймесенг да, керек эсе, жолгъа тюшерге керекди!

Хан, башын энишге этип, тынгылап тура эди.

- Мен Тохтамиш-батырма, Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы эмда Аланияны ханы Арслан-ханны жашы. Уллу Хазарияны Хакъ ханы эмда Хан батырны буйрукълары бла мен аман ишле этип айланган оруслуланы жууаш этип келеме. Шёндю уа мен Эдил-Къалагъа къайтып барама. Хакъ ханны буйругъуна кёре, хан аскери ёноп баргъан заманда ол жерни халкъы анга хар не жаны бла да болушургъа борчлуду, ол санда уа аш-суу бла да. Шёндю мени аскерлерим аш-суу бла бир кесек къытлыкъ сынайдыла. Сыйлы Хакъ ханны буйругъуна кёре, сен бизге аш-суу бла болушургъа керексе. Сен бизге этген болушлукъ эсге алынырыкъды эм быйыл харадж алынмай къаллыкъды. Ангыладынгмы?

- Ангыладым.

- Сора айт – сени тайфангда къаллай бир тукъум барды, битеу да къаллай бир журт болургъа боллукъду?

- Онеки тукъум бийлик барды. Тукъумла аз тюрлю болмайдыла – жюзге жетмеген, жюзден да артыкъла, бир-бирле уа жюз бла жарым да боладыла.

- Эки жюзге жетгенле уа боламыдыла?

- Бир-бирле анга да жетдиле.

- Андан да артыкыла уа?
- Тейри, аллайланы уа эслемегенме.
- Бердибек-бий аны тукьумунда эки жюз бла жыйырма журт барды дегенди.
- Ол айтхан эсе – болур алай. Алай а аллай уллу тукьумла бизни тайфада не хазна болурла.

- Ахшы. Сора, орта эсеп бла хар тукьумда жюз бла эки жыйырма бла он болады. Алай санасакь ол тюз боллукьмуду?

- Болур, болур.
- Алайды да, сени тайфангда битеу да бир минг сегиз жюз журт болургъа керекди. Алайды да?

- Алай болургъа керекди.
- Сени кесинги бийлигингде ненча журт барды?
- Битеу да бизни тукьумда эки жюз жыйырма журт барды.
- Ахшы. Аллай бирге санайыкъ.
- Бердибек – бий да аны тукьумунда эки жюз жыйырма журт болгъанын айтханды. Ол хар журтда беш кьой бла бир кьапчыкъ кьууут бергенди. Мен алай сунама – тайфа хан кесини кьолуна кьарагъан бийден эсе Хакь ханны намысын кем кьорюрге амалы жокьду. Сен не дейсе ансы?

- Бек тюз айтаса, батыр!
- Тюз айта эсем, сора Хакь ханны аскерине сени бийлигингден бир минг жюз кьой эм жюз жыйырма кьапчыкъ кьууут берирге керекди. Ангыладынгмы?
- Ангыламай а! Хар нени да ангылагъанма, сыйлы батыр!
- Бек ахшы. Сора ишни башлайыкъ.

- Хан, ингирге дери ол экибиз келишген затланы бизге тапдырыгъа керекди. Биз сизни тайфаны жери бла ётпюп баргъан заманда мени аскерчилерим бла сизни журтларыгъызда жашагъан халкъ бла хар не да тап, адепли болургъа керекди. Алай а бир-бир бийле, неда журтланы таматалары, кеслерини Уллу Хазар ханлыкьны аллында борчларын иги ангыламагъанларыны хатасындан даулашла, ол угъай эсенг да, тарт-созла болургъа боллукьдула. Ма аны себепли, сен, Ортабай-хан, биз сени тайфангы жерин ётпюнчю, кесинги чатырынгы мени чатырымы кьатына сал да, керекли чакьлы бир сени айтханынгы этип айланган адамланы кьой. Ала, биз баргъынчы, сен айтхан бийлеге хан аскер келе турады, анга тийишлисича тюберге керекдиле деп, хапар билдирип турургъа керекдиле. Къалай тийишли тюберге керек болгъанын а, сен, сыйлы хан, бек иги билесе. Билесе да?

- Билмей а, сыйлы батыр!
- Сора болду. Ишни кьолгъа алайыкъ. Хайт дегиз!
- Кюрешейик, сыйлы батыр!

Биягъы аскер тургъан жер, кьумурчха уя киби, дыгалас-мухшутул болду – бирле отунлагъа жайылдыла, башхалары кьазанланы жуууп кюрешедиле, кьой сойюуну уа усталары бичакьлары, жоулгючлени билейдиле. . .

Ингир алагъа кьойла да, ат арбала бла кьууутдан толуп кьапчыкыла да келе башладыла. Андан ары уа иш кьызадан кьыза бара эди – кьой сойгъан жигитле бир кесекден терилени юслерин тууралгъан этледен къалау-къалау этдиле, бирси жигитле аланы бирлерин кьазанлагъа саладыла, дагьыда бирлери уа шаугют этлени кьакьларгъа хазырлайдыла.

Кече оргасына дыгалас-халабатлыкь бир кесек сел болду, аскерчилени бетлерин бир-бирде жерде отла бла чууакь кёкде ай бла жулдузла жарытадыла. Ма ол заманда аланы арыгъанлары кёзге артыкыда бек кьорюнеди. . .

Бузан-суу Къарбалыкъыга къошулган жерде орналган Тана-шахарга Тохтамишни аскери тюшден сора жетген эди. Ол аскерин шахарга жетмейирек жерде тохтатды. Аскерчиле, сую эселе, шахарны базарларына къыйналмай барыр ючюн, неда шахарны алакат юйлерин, тюкенлерин кёрю ючюн.

Тамата батырла, сёз ючюн, Кылычбийчала, батырлала, Уллу Хазар ханлыкны кёп да жерлеринде болгандыла, ол санда уа мында, бир минг жылдан артыкъ алда греклиле ишлеген шахарны. Ол заманда бу шахарны мурдорун салган адамла саудюгерчиле эдиле, тюкенле эдиле, сауут-саба этгенле, алтын-кюмюш жюрютген адамла болган эсе, бюгюн да анда жашаганла аладыла. Бурун заманда шахарда аны сыйлы адамлары оную этип келгендиле, ма бюгюн да алады.

Белгилисича, Тананы ас халкы жеринде Иониядан келгенле ишлегендиле, ма аны себепли кеслери юйренгенча, шахарга тюз да Иониядача, алай оную этип болгандыла. Ол а ма алай: шахарга аны бек сыйлы адамларыны къаууму оную этди, башчылары да тиран болуп.

Хау, ол замандан бери хазна зат тюрленмегенди, жаланда адамла тюрленгендиле ансы. Аланы, бурун заманда, шахарда асламында греклиле бла асла жашап болгандыла, грекле – хар неге устала, асла уа аланы ишчилери, болушлукчулары. Андан бери дунияны төрт да жанындан тюрлениулени къаты жели уруп, турганы себепли, шахарга дайым да жангы адамланы келтирип, төгюп турганды, эрттегилени уа тохтаусуз алып кетип болганды. Ма энди ол уллу шахарда греклилени сёзлери эшитилмейди, анда-санда Кунстандиядан бир саудюгерчиле келмеселе. Аланы сөлешгенлери да бир кесек тюрленгенди, нек дегенде, аланы жангы къоншуларыны - халкъланы сёзлерин ала туруп. Хау, асланы жангы къоншулары, ала, кертисин айтханда, бурун заманда кюнчыгыш жанына кетген асладыла, алай энди, бери артха къайтхан замандан бери, ала тюрлю-тюрлю тайфа аталып, башха тюрлю халкыла болгандыла: булгарла, къангарла, буртасла, хазарла, сабырла, къыпчакыла, огъузла, тюркменле...

Юч кюнден сора, бир тайфадан келген жигитлени тамата батырлары жесирге тюшгенлени сатып, эмда жортуулдан тюшген ырысхыны юлешип башлагандан сора, Тохтамиш –батыр кесини нёгерлерин – тамата батырланы кесини чатырына ушхуурга чакырды.

Тохтамиш кесини батыр нёгерлерине, ала сермешледе жигитлик этгенлери ючюн, жортуулну кезиунде бир-бир кезиуледе аш да, суу да къыт болган заманда уллу тёзюмлюк кёргюзтгенлери ючюн уллу ыразы болганын билдирди да, аланы барына да ыспас этди.

- Тамбла, - деди ол, - сиз кесигизни жигитлеригизни журтларына элтириксиз. Энди мындан ары Уллу Хазарияны жаулары болмасынла, болсала да ала аллай бир ууакыла, къарыусузла болсунла, биз аланы тюкте да кёрмегенча болайыкъ!

- Болсун! – дедиле къангарлы батырла.

- Хо! – дедиле аланлы батырла.

- Макьул! – дедиле буртаслын батырла. . .

Экинчи кюн жортуулга барганла бир бирлери бла саламлашып айырылдыла. Тамата батырла кеслерини нёгерлерин, хар ким тайфаларыны журтлары болган жерлеге ал буруп, жолга тебиредиле. Батыр булгарлы жигитлени Кавказ таба, төбен жанына айланып кетди. Къангарлы батырла төрт къауум болуп, тюрлю-тюрлю жанларына кетдиле – бирлери огъары – кюнчыгыш жанына, бирлери да огъары кюнбатыш жанына, бирлери уа

шахардан онг жанына, бирлери да – сол жанына.

Тохтамиш аланлы жигитлени асламы бла дагыда бир кюн мычыргъа тшошген эди да, Къылычбий да жол кёллю болду. Нек дегенде, Тохтамиш Алания таба, Къылычбий а огъары жанына – Сары-Къала жанына барлыкдыла, сора аны сакълап не табарыкъды? Бютюнда Тохтамиш кеси тилемесе - Сары-Къалада хал къалай болганындан бир хапар да айтырса, не тынчылыгынг-жарсыуунг барды – аны юсюнден да селешейик демесе?

Алайды да, Къылычбий тебиреди. Тохтамиш аны бла башха батырла блача саламлашды – сау бол деди, ахшы жолгъа бар деди да, къолун узатды.

«Ой, хомух а, алан жигит ушайса да! – деди ичинден Къылычбий. - Сау эки ай чаклы бир жортуулда болганбыз, бирча сермешлеге киргенбиз – сен а алгынча эришкёген болганлай къалганса! Не аз да арабыз тап болурун суймейсе. Сора не алан батырса сен - кёкюрегингде ас жорегинг урмаса, жанынг ас адамны жаны болмаса!!»

Къылычбий атха минди да, Тохтамиш таба мудах къарады да, тебиреди, жукъ да айтмай.

- Ахшы жолгъа! – деди, аны ызындан къарай, Тохтамиш, къолу бла силдеген кирик этип. . .

Эки ыйыкъдан сора Тохтамиш Мингас-Къалагъа юйюне жетди. Мында аны къуанчлы хапар сакълап тура эди – юч кере да къызла тапхандан сора аны къатыны улан тапды. Арслан-хан туудугъуна Мурат деп атаганды.

10

Кесини къайыны, Черниговда славянланы северяне тайфасыны ханы Всеславны къонакъгъа келгени, айхай да, къуанчлы иш эди, алай а ол уллу узакъгъа бармады: Всеслав Тохтамишни Черниговха чабыуул этип, анда жашаган халкъны, уллу алым салып, тонап кетгенини юсюнден жарсыулу хапар айтды.

- Адамланы болган къысдырыкъчыкларыны сибирип алып кетгенди, - деди Всеслав. – Алтын-кюмошмю дейсе, билезикле, сыргаламы дейсе – къолгъа аллыкъ бир багъалы затлары къалмаганды халкъны. . .

Да ол къуруда Олег-батыргъа дерт жетдирирге айтхан эди да! – деди сейирге къалып, Озган-хан. – Санга чабыуулдукъ этгени – ол адам ангыламазча терс ишди: нек десенг, сен варяг болмаганынгы, славянлы-северянин болганынгы да, кесинг да Олег-батыр бла алай уллу жарашып жашамаганынгы да бек иги биледи. Ким да биледи, сен Олег-батырны дайымда къоншула бла уруш-туйюш этип айланнганын суймегенинг. Кесинг да Хазар ханлыкны жерлерине бир заманда да сугъанакылыкъ этмегенсе. Да сора не сылтау бла чапханды ол Черниговха?

- Мен аны къайдан билейим. Ким биледи, биз да энди Орусха къошулганыбыз ючюн болур. Къуруда Новгородну, Киевни адамлары бла бирге сиз да, северяне, сакъ болугъуз деп, энди сиз да тышындан келген оруслаулагъа –варяглагъа къошулган эсегиз деп.

- Ол тюз туйюлдо! Къылыкъсызлыкъ эте эселе оруслаула – алагъа уруш, аланы туй, къоз къапларына жый, тынч-ырахат жашап турган къоншугъа уа нек чабаса? Ол кеси уруш-туйюш этип айланнган аман къачакъ туйюл ушайды да, Олег-батыргъа ушаш, Уллу Хазар ханлыкны Гитче ханыды да! Алай эсе уа,

ол, бир тюрлю сылтаусуз, башха шахаргъа чабыуул этип, аны халкыын тонаргъа эркин тыйюлдю! – Озгъан –хан Тохтамишни бу кылыкъсыз ишине кыны бузулгъаны бла сейир да эте эди: ол нек этген болур алай – Уллу ханлыккыны оноучуларындан бирича угъай, къачакъ жыйынны башчысыча? Аны юсюнден да, бир тюрлю сылтау табалмай, дагъыда:

- Сен оруслу болмагъанынгы, северянин-славянин болгъанынгы ол биледи, хазарлы жерлеге да жортууулгъа бармайса, да сора ол нек чапханды санга? – дей эди.

- Ким биледи, мен оруслу болмагъанымы билмей эсе уа, мен бу жерли болгъанымы, северянин-славянлы болгъанымы билмей эсе уа?

- Билмей а! Ким да биледи сени северяне тайфаны ханы болгъанынгы, тышындан келмеген адам болгъанынгы! Олег-батыр бла уллу жарашмагъанынгы да!

- Да сора мен да ангыламайма аны этгенин, - деди мудах ауаз бла Всеслав. – Хо, не этейик да, болду –кетди. Жашай барайыкъ –хар не да тап болур, жергешине келир.

Алай бла тубешген заманда кысха хапар бошалды да, Озгъан-хан сыйлы кьонакъланы юйге чакъырды – солугъан да этигиз ауусланган да этигиз, артда тынгылы хапар айтырбыз деп. Ол кезиуде уа жигитле Всеславны келгенине кьурманлыкъ мажарып тебиредиле.

Ингирде, кечирек, кьонакъла тынгылы олтургъан да этгенден сора, Озгъан-хан бла Всеслав хан кьаланы онг жанында келген кьонакъла туруучу отоуларында тубешдиле. Юйню бу жанында кьонакъгъа келген тайфа ханны неда бийни, ала бла келген нёгерлерин да кечиндирича юч отоу эм уллукенгеш отоу барды, от жагъасы бла да. Ол отоуладан биринде не тайфа хан, неда бий тохтайдыла. Башха эки отоуда уа – аладан бирини нёгерлери. Кенгеш отоуда уа Озгъан-хан келген кьонакъла бла кенгешиючюдо.

Черниговну ханы Всеслав Озгъан-ханны бек сыйлы кьонагъыды дерге боллукъду, нек дегенде, ала бир бирге жууукъ жетгени бла кьалмай, антлы шуёхла эдиле. Эрттеден бери, Озгъан бла Всеслав жашчыкыла болгъан замандан бери да, аланы аталары огъурлу кьоншулача жашап тургъандыла, шуёхлукъ жюрютгендиле, бир бирде кьонакъда да терк-терк болгъандыла. Ол да, ол да, кьонакъгъа бара туруп, биргелерине жашчыкыларын да ала болгъандыла. Алай бла ала эрттеден бери да шуёх эдиле. Артдаракъ, жашчыкыла ёсюп, ала хайт деген жигитле болгъандан сора, Озгъанны жюреги Черниговха кьуруда шуёхуна сиймеклик бла бирге, аны эгешчигине сиймеклик да тартдыргъаны баям болады. Ол заманда анга, Всеславны эгешчигине, оналты жыл толгъан эди. Не этерик эдиле - той этдиле. Светлана, Дада- Къалагъа келгенден сора, бир кесекден Алтынчач болду да кьалды. Бал бетли, алтын бетли чачы ючюн. Ата юйюне барсала да, кьубултуп, атын тюрлендирип, аслача, Алтынчач дейдиле, алай кеслерине славян тилде – Златовласка деп. Андан бери Алтынчачны алты сабийи ёсюп келедиле, аланы уллусу уа Олегди. Славянлыла оруслуланы башчылары Хельгу- батыргъа Олег деп атагъандыла. Хельгу-батыр ол кезиуде, огъарыдан келип, Куяваны алып, тёгерекде халкъланы хорлап, айтхылыкъ батыргъа саналгъан эди. Ма аны себепли Алтынчач кесини уланьына Олег деп, алай атаргъа тилегенди, - ол, уллу болса, ол Буз тенгиз жанындан келген батырча, аллай жигит болсун деп. Кеси да ма ол заманчыкъда Всеслав, огъары жанындан кьуюлуп келген варягланы - оруслуланы хорлар онгу болмай, ала бла уруш этип, тайфаны халкыын кьырдыргъан эсе, алагъа жыл сайын алым берип турургъа

айтып, алагъа бойсунган эди. Андан сора Хельгу –батыр Всеславны, алгынча, тайфа ханны кьуллугъунда кьояды, алай а, айтылгъаныча, жыл сайын мал бла, мирзеу бла алым берип турады. Алай Хельгу-батыр бир заманда да тынч-ырахат жашаргъа юйренмегени себепли, ол дайым да кьоншу халкъла бла урушмай-тойюшмей бир жыл жашамагъанды – бир жыл шимал-кюнбатыш жанында агъач ичлеринде жашагъанла бла тьойюшпор, экинчи жыл тѣбен жанында кьангарланы журлларына, жортуул этип, малларын, жылкыларын сюрюп кетер, кьамамаса уа – не Кьарбалыкъ таба, не Кьырым таба, узакъ жортуул кьурап, андан кѣп ырысхы тонап келир. Алай кѣп да кезиуледе ол баргъан жерлеринден тьойюлоп кьайтып да тургъанды, болсада дайым да сау-саламагъ кьайтыучуду. Всеслав хар жол да бир сылтау бла - шѣндю не жаз башы ишле бла кьыстауду дей, бир халкъ тирлик жыйып кьорешди дей - аны биргесине жортууулагъа бармагъанды, не анга жигитлерин бермегенди. Алай бла, экисини аралары да сууукъдан-сууукъ бола, тапсызгъа айлангандыла. Энди Хельгу-батыр Всеслав бир жары да чакьырмайды, аны бла бирге уа жыл сайын Черниговну халкъына салгъан алымны кѣпден-кѣп эте барады.

Алай бла жашау бара кетип, кьайдан чыкъды эсе да, Тохтамиш келди да, арт жылларында кьартлыкъдан акьылдан тайып башлагъан Гельгу кьайры эсе да бумп болду. Куявада хан тахтада энди оруслуланы жангы ханы – Ингвар-хан олтурады. Ол огъары – Новгородда биринчи варяг ханны, Рюрикни, Орус ханлыкъны кьурагъан ханны жашыды. Хан

Алышынды эсе, айхай да, аны тѣгерегинде айлангъанла да алышынадыла. Ингварь-ханны нѣгерлери – тенглері жаш адамла, Хельгу-батырны ууахтысында уллу кѣзге кѣрюнмеген жигитле, батырла энди ал сатыргъа чыкъгъандыла – ханны кенгешчилери да ала, ханны аскерчилерини башчылары да ала, халкъдан да, саудюгерчиледен, сатыу-алыу этген байладан алымланы жыйычулары да ала. Хар не жаны бла да тюрлениуле уллудула.

- Бизде, Черниговда да бек уллу тюрлениуле бардыла, - деди да Всеслав, бир тюрлю ышарып, Озгъан-хан, кьайын жигит бош алай келмегенин, ол бир уллу ишни юсюнден кенгеширге сойюп келгенин сезди.

- Сизде да не затла тюрленнгендиле? – деп, ашыгышлы сорду Озгъан-хан.

- Бизни тайфаны да энди жангы ханы барды – Харальд деп, аты алайды.

Ол хапардан сора, тили тутулуп, Озгъан-хан иги кесекни турду, ауузу ачалмай, алай арддаракъ, бир кесек эсин жыйгъандан сора да:

- Сора шѣндю сен кимсе? – деп, тели соруу этди.

- Хоральд-ханны халкъдан жыйылгъан аскерини башчысы.

- Къарамай да, оруслула сизни чюйютлюле бизни кьысхандан эсе кьатыракъ кьысарыкъ болурла – сен энди тайфа ханны тахтасындан кьыстагъанса, мен а алыкъа Асияны ханы болгъанлай кьалама, эки аягъыма да кишен салынса да.

- Да не этериксе да, кьарындашым, - деди Всеслав, - сора не сюерик эдинг да – тышындан келген адамла не этерик эдиле санга? Кеслерине тап болсун ансы, болгъан тьоп-баш да болсун!

Ненча адамынг барды сени аскерингде?

- Бир да угъай.

- Къалай – бир да угъай? Аскерингде бир адамынг да жокьмуду?

- Жокьду. Халкъ аскер не уруш болса, не да хан жортууулгъа атланса, ол заманда жыйылады. Ма ол заманда мен ол халкъдан жыйылгъан аскерге башчы болама. Башха заманда уа мен бош адамма. Бары бла да тенг. Харальдны кесини энчи аскери, хан жигитлери бардыла. Ала юч кьюз боладыла - варягла, хайт деген

уста аскерчиле. Харальд – ол кеси уллу сынауу болгъан, кѣп да сермешлеге кирген адамды, аны жигитлери уа асламысында жууукълары, жерлешлеридиле. Алайды да, мен да энди кесинг киби, тышындан келгенлени кѣолларына кѣулкѣарауаш болуп тюшгенме. Алай сени болумунг менден эсе кѣайда онглуракъды – сен, не десенг да, ханса, мен а – не хан тѣойюлме, не зат тѣойюлме.

- Хан болуб а – мени не ханлыгъым барды, - деди Озгъан-хан, Всеславны кѣлон кѣтюрюр ючюн бир затла айта, - Хан батыры деген биреуню оноуу болмай, халкыма керек ишни мен эталмай эсем, неда тышындан келген жауну тѣяр ючюн керекли аскерни тутаргъа эркинлик болмай. Мен этген – халкъдан алым жѣйгъанды – сора мени не ханлыгъым барды?

- Сен терссе, Озгъан! – деди Всеслав. – Сен керти да иги ханса! Кесинги халкъынга кѣолдан не ахшы затны да аямайса. Анда, узакъда, Эдил-Къалада, сенден сора да дагъыда бир хан барды деп, мен акъыл этгеннге кѣре, - ол сени алай уллу сагъышха кѣалдырмайды. Алымланы жѣйып, аланы Эдил-къалагъа ашыргъандан сора санга Уллу хан башха дау айтмайды да?

- Андан сора уа ол дагъыда манга не дау этерге кѣаллыкъ эди? Ол азымыды да – мен ѣхтем, алай а ыркыфланып тургъан халкыма кишен салып, анга ары-бери бир атлам этдирмей турсам, аузуна аузулукъ кысып, аны бир чуу этдирмей турсам, бир тюрлю кѣаугъа, кѣайгъы этмей? Сен аны алай тынч сунма!

Угъай, аппаны жаны, ол алай тынч тѣойюлдю - ачыуланнган халкъны кѣоз кѣабына жѣйып тургъан! Кеси да бош алай ачыуланнган болмай, керти да ачыуланнган халкъны, мындан ары ѣлоу, не кѣалыу деген чекге жете тургъан халкъны. Аны энди сен кесинг да кѣп бармай сезерсе, энди Черниговну халкъы тѣюзюнлей оруслула тѣобюне тѣошген эсе!

- Бир да кѣоркъма – кѣп да бармай сезгенме! – деди, ачыу кѣолуо дегенча, алай ышарып.

- Кет, юйюнге! Энди уа не болгъанды?

- Да ол юч жюз кишини бир жерлеге тохташдырыргъа керек эди да. Юйлеге юлешдик бир ауукъгъа. Эркинирек юйлеге. Адамла уа аланы кѣояргъа унамайдыла. Кѣычырыкъ, хахай. Ала кеслери да алыкъа бизнича сѣлешмейдиле, кеслерича бир затла шыбырдайдыла. Ма алайды иш. Кѣышха алагъа юйле ишлеп бошаргъа айтадыла. Кѣюрюбюз. Алагъа аш-суу да табылыргъа керек. Кѣысхасы – сен сукъяларыча зат айтхан кѣыйынды.

- Всеслав! – деди Озгъан-хан, ауазында онг болгъаны кѣадар жюрек жѣлыуу эшитилирча. – Жашауда, кѣарындашым, аз зат болмайды. Тейри, ханланы кѣулла болуп да кѣюрюсе! Биз а, Уллу Тейриге махтау болсун, эркин жашагъан адамлабыз. Аны бла кѣой да, бирибиз ханнга саналабыз, бирсибиз да - хан жигитлени башчысына! Алайды да – кѣлонгю алаша этме, хайт де! Жашай баргъан кѣадарда хар не да тап болур.

Аны сен кесинг да кѣюрюсе! Биз сау-саламатбыз, кеслерибиз да кѣулла тѣойюлбюз – кѣалгъаны уа бошду!

- Хау, кѣулла тѣойюлбюз, алай тышындан келгенлени чурукъ тѣоплерине тѣошгенбиз. Биз да, сиз да. Сора аны не игилиги барды?

- Жокъду аны игилиги. Алай а, баям, артда болур аны да игилиги!

- Не дейсе сен? – деди, сейир этип, Всеслав.

-- Шѣндю, дейме, аны бир игилиги жокъду, алай, заман бара-бара кетсе, игилик да болур дейме. Сора хар не да тап болур.

- Заман бара-бара кетип! Кѣачаннга дери барып турлукъду ол заман?

- Ашыкъдырсакъ-теркирек барыр.

Всеслав кесини кенгеш нёгерине тюрслеп къарады – неден болур аны ушакъны элбер жолуна тарта баргъаны? Ол не айтыргъа кюрешеди?

- Къалай бла ашыкъдырыргъа боллукъду аны? Къамичи бла? Чыбыкъ бла? Заман дегенинг, ол не – атмыды, огъесе ёгюзмюдо?

- Ол ат да, ёгюздады. Атныча, заманны да ашыкъдырыргъа болады.

- Къамичи бла?

- Къылыч бла, садакъ окъла бла!

Всеслав абызырап къалды. Ол, айхайдамы дейсе, хар нени да бек тюз ангылагъан эди, алай Озгъан-хан былай ачыкъ айтып иер деп сунмай эди ансы.

- Болаллыкъ тюйюлбюз, жокъду бизни къарыуубуз, - деди Всеслав мудах ауаз бла. – Оруслула – батыр аскерчиледиле, кеслери да кёпдюле. Сени ханынгы уа дуня бла бир аскери барды. Угъай, биз аланы хорлаяллыкъ тюйюлбюз! Андан сора да Киев Хазар тенгиз таба узакъ жортуулгъа хазырлана турады да, биз, Черниговну халкъы, анга минг жигит берирге керекбиз. Сора бизде, сауут алырча, бек аз адам къаллыкъды.

- Къалай? Ким берликди алагъа эркинлик хазар тенгизни тийрелеринде суйгенлерича айланьыргъа?

- Ма аны юсюнден варягланы башчысы Игорь бла сени Тохтамишинг келишгендиле.

- Сейир, аламат!

- Аны бир тюрлю сейирлиги жокъду. Киев Тохтамиш салгъан алымны бералмагъанды да, ол Хазар тенгизни тебен жанына чабыуул этигиз да, андан тюшген хайырыгъыздан алымыгъызны саулай телерсиз деп, алай айтханды. Анда, хапаргъа кёре, хар не да ырысхыдан топпа-толуду - алтын-кюмюшмю дейсе, накъут-налмасмы дейсе, кюйюзле-къумачламы дейсе, омакъ адырла-сауутламы дейсе. Андан сора да анда Уллу Хазарияны Хакъ ханыны жаулары жашайдыла. Алайды да, аны бир тюрлю сейирлиги жокъду. Ол угъай эсенг, хазарла оруслулагъа, ала жетер жерлерине жетгинчи, болушуп турлукъдула – алагъа жолда бир тюрлю чырмау болмазча. Итиль, Бузан тийрени халкъланы ханларына келечиле барлыкъдыла – быллагъа бир тюрлю хата этмегиз деп. Къачакъла дегенча, аллай адамланы да тыйыгъыз деп.

- Тейри, ол бек сейирди! Да сора ол сен Игорь деген хан ненча адам жыяллыкъ болур ол жортуулгъа? Юч, тёрт, беш минг адам?

- Мен аны къайдан билейим? Чернигов минг адам берсе, башхала нелляй бир берирле – мен къайдан билейим. Новгород, Псков, Смоленск, Полоцк, Переяславль, Галич, Ростов, Туров, – была барысы да оруслуланы къолларындадыла. Дагъыда ууакъ шахарчыкъла. Бир – жыйырма минг адамны къыйналмай жыяллыкъдыла.

- Сора сиз, славянла, оруслуланы кеслеринден эсе иги да кёп болургъа керексиз. Алайды да?

- Болур алай, алай ала да алай аз боллукъ тюйюлдюле.

- Хар оруслу бий, князь, бир да болмагъандан ары, юч жюзюшер адам берсе – ол окъуна юч-тёрт мингден артыкъ болады.

- Бери тынгълачы, Всеслав, - биз мында бир ишни юсюнден умут этебиз да, ким биледи, сен да бизге иш къошулмазмыса, а? – деди да Озгъан-хан, сора хазар ханлыкъны кюнбатыш жанында ханла, келишип, ол тышындан келгенлени зулумлугъундан къутулургъа умут этгенлеринден айтды.

- Чернигов Хазар ханны къолунда тюйюл ушайды да – сора мен ол ишге нек къошулургъа къалгъанма? – деп, сейир этди Всеслав. – Сиз – Хазария, биз – Орус.

Сиз ючюн, сиз кѣтюрюлсегиз, эркин болсагъыз, алгъынча Хакъ ханнга оноуну къайтарасыз, андан а манга не? Сени Хакъ ханынг манга эркинлик бераллыкъ туйюл ушайды да – мен Хазарияда туйюлме – мен Орусдама!

- Да сени Орусунг да тышындан келген зулмучуланы табан тюплеринде ушайды да! Сѣз, славянлыла, бизге эркинликге чыгъаргъа болушугъуз, артда биз сизге болушурбуз – варягланы-оруслуланы къыстаргъа. Нек жарамайды алай?

- Не билейим да, Озгъан, - ол иш асыры къоркъуулу ишди.

Всеслав оруслула бла урушха кирмегенликге, аланы аскер жаны бла усталыкълары да, батырлыклары да, кюйсюз къылыксызлары да иги биле эди – ол огъары жерледен къачып, Черниговха келгенлери бла ол кѣп кере да ушакъ этгенди. Огъары жанында уа – Новгород, Псков, Смоленск тийреледе славянла варягла бла артыкъда бек кюрешгендиле, алай ала да болалмагъандыла ансы. Кертисин айтханда, Всеслав не уруш-туйюшню, гыр-мырны, бош адамланы бир бирлери бла туйюшгенни да бюсюремегенди. Бютюнда уа урушну – анда адамла ѳледиле, къан тѳюледди да ма аны ючюн. Анга оруслула келгенде да, ол ала бла урушмагъанды, нек дегенде, ол ууахтыда бек иги биле эди огъары жерледе славянлыланы кюрешгенлери не бла бошалгъанын. Ол бош алай, акъыллы не этерге керек эди эсе – аны этгенди: хайыры чыкъмазын биллип, уруш этмей, халкъны къырдырмай, ол келгенлеге бой салгъан эди.

Ма шѣндю да – ол уллу ийнанмайды Озгъан -хан бла аны нѳгерлери ол тышындан келгенлени азабындан къутулурла деп. Нек десенг, ала, ол Эдил-Къалада оноуну къолгъа этгенлени уллу аскер кючлери да барды, андан сора да ханланы, бийлени асламысы ала жанлы болуп чыгъаргъа боллукъдула. Не ючюн десенг – хар замандача, бу жол да, халкъны асламысы (ханла, бийле дейик) хан, бий болгъан жанына тартадыла. Бюгюн а хан да, бий да аладыла – Эдил-Къалада ханлыкны оноун этгенле. Башха тюрлю айтханда – чюйютлю саудюгерчиле. Ол да бошду. Шѣндю битеу орус алгъан шахарланы халкълары да бирикдирип, бирден кѣтюрюп кюрешсенг да – ол да бошду. Ма-а, Новгородда халкъ башын кѣтюрюп кюрешди да, не тапды – оруслула башларын тайдырдыла да къойдула¹.

Магъанасыз ишни неге керекди башларгъа, дуня бла бир халкъ къырыллыкъ эсе, черекле бла къан тѳюллукъ эсе?

-Угъай, мен хайыры чыкъмазлыкъ ишге халкъны кѣтюреме десем, ѳтюрюк айтырыкъма, Озгъан, - деди таукел Всеслав. – Сизни ишигиз – ол

Вадим храбрыйни башчылыкы бла славянланы варяглагъа къажав къозгъалыуларыны юсюнден барады.

башха ишди. Сизни оноучуларыгъыз – ала – бош, бир жыйын саудюгерчиле, аскерлери да сатылып алыннган аскер. Бизде уа – арталлыда башха тюрлюдю: варягламы дейсе, орусламы дейсе – ала дуня бла бир боладыла. Хар шахарда князь, хар князьда – кесини энчи аскери. Аскерчилери бары да - кеслеринден, оруслула. Угъай, бизни оруслуланы сен алай терк хорлаяллыкъ туйюлсе. Сизни саудюгерчилени – хорларгъа боллукъду, аланы ѳз аскерлери болмагъаны себепли, алай ала да алай тынч хорланып къаллыкъ туйюлдоле: аланы ахчалары кѣпдю да андан. Ахча уа, кесинг аны бек иги билесе, - не суйсенг да, аны сатып алыргъа боллукъса. Ол санда уа аскерчилени да, сауут-сабаны да. Сиз элледен, журтладан сюрюучюлени, сабанчыланы жыйып, аланы аскер усталыкылагъа юйретип айланырыкъсыз, ала уа, Эдил-Къаланы саудюгерчилери, алтын ахчагъа хазыр, сынаулу аскерчилени сатып аллыкъдыла. Сора кесинг сагъыш эт - сюрюучюню, сабанчымы, огъесе сынаулу аскерчими хорлар? Аскерчи хорларыкъ болур.

- Бизде жигитле кѣп болсала уа, - деди Озгъан-хан, - аланы сынаулу

аскерчигине бизден төртеулен-бешеулен атылсала уа?

- Не билейим да. Сен кесинг бек иги билесе – кьюру да хайт деген сынаулу аскерчи тогъуз-он жигитни хорлап кетерге боллугъун.

- Алай окъуна болсун, алай а мындан ары халкъ кьул болуп жашаргъа суймесе уа...

- Керти да алай эсе, сора ол халкъ кеси кетюрюлсюн, ансы мен аны къамичи бла кетюраллыкъ туйюлме. Ол ишни мен эталлыкъ туйюлме. Мен аны магъанасын да ангыламайма.

- Да алайса да сен хар заманда да - бош адам бла да урушургъа суймейсе!

- Да аны бла уа мен нек урушургъа къалгъанма? Ол, айтдырмай кьоймай эсенг, бизни барыбызны кечиндирген къара жерни атасы да, анасы да ушайды да. Сора уа аны бла урушургъа жарамайды, аны махтаргъа керекди. Ёмюрюню ичинде арымай-талмай ишлеп тургъаны ючюн. Анга арталлыда урушургъа жарамайды.

- Ма-а, айтама да! Орусула келдиле да, санга хан-бий болуп тохтадыла. Ала бла даулашыргъа суймейсе да, тынч-ырахат жашаргъа сюесе да, ала бла табан тюплеринде болсанг окъуна да. Да сора не затха деп жияйса?

- Мен а жиямайма! Санга да асыры хатдан озма дейме. Ол сиз Хан батырны Унамин дегенигиз, сиз умут этгенча аллай бир тели туйюлдю, аны себепли уа, сиз сунганча, былай юсюгюзню-башларыгъызны эркин силдегенлей, ол сизни желкегизден тенгереп кетерик туйюлдю. Къарап туругъуз алай!

- Хо-хо! Аны да кюрюбюз! – деди таукел ауаз бла Озгъан-хан. - Кет юйюнге эмина кирмесин - кьойчу бу магъанасыз хапарланы! Алчы, Всеслав, бу алапат чагъырдан бир тартайыкъ! Дунияда бола тургъан ишлеге таукел къара!

- Болалмайбыз сора уа, Озгъан къарындашым,- деди мудах Всеслав - Болалмайбыз кьюуаныргъа, кюлорге да! Онг жокъду.

- Хар къайда да балах-хатаны излеп айланмасанг болмаймыса? – деди Озгъан-хан, Всеславны имбашындан къагъып. – Андан эсе кьюуаныр ишлени, ахшылыкъланы, насыплыкълны излеп айлансанг а! Излей кетсенг, ким биледи – табып кьойсанг а! Ангылаймыса?

- Аперим санга – сен керти да адам кереме да! – деп, Всеслав ышаргъан окъуна этди. – Керти окъуна да алай айтадыла: не зат излей эсенг да – табарса деп!

- Бек тюз айтаса! Биз кесиби да, бала -чагъала да сау-саламатбыз, кьул-къарауашла туйюлбюз, жесирликде туйюлбюз, бир-бирлеча, - да сора ол кьюуанч туйюлмюдю, ол насып туйюлмюдю?

- Тюз айтаса – ол насыпды, ол кьюуанчды!

- Бек игиди сора. Андан сорагъысындан артда ушакъ этербиз, - деди да Озгъан, Всеславха аякълны узатды.

Ичдиле. Ичдиле да, нек эсе да, сунмай тургъанлай, экиси да мудах болдула.

- Да, Всеслав, биз дёрденчиклерибизни не бек кепдоре эсек да, жашау деген а, къарайма да, шургулу затды: биз суйгенча бир зат да болмайды, - деди Озгъан-хан, кючсюнюп.

- Сен, башха славян тукъум таматала бла келишип, Хазар тенгиз тийреге баргъан заманда, бизге болушуп, ханлыкълны тюз да жюрегине уруп, биз да бир жанындан болуп, Эдил-Къаланы къолгъа этсек деп, алай умут эте эдим. Андан сора уа сизни варягланы да кьюуар эдик, артха къарай къачарча. Ол нечик алапат боллукъ эди!

- Алапат да, арну да! Жомакъ де да кьой! – деди мудах ышаргъанчыкъ

да этип. - Ала бары да – бошдула, жомакъдыла, Озгъан. Жомакъла бла артыкъ кѣп кюрешме – аладан хайыр жокъду. Сабийле жубансынла жомакъла бла. Бизге, абадан адамлагъа, жомакъла артыкъ уллу керек туююлдуле. Жомакъла – ала болмачы умутланы туудурадыла, артда уа, ол болмачы умутлагъа жюрек алданып, бош керексизге къарыуубузну, заманыбызны да зыраф этебиз. Бир-бирде уа - жашауубузну да! Биз, абадан-эсли адамла, жомакълада айтылгъан болмачы умутланы ызларындан къуумагъанлай, керти жашауну ишлери бла кюреширге керекбиз, - деди Всеслав. Андан сора да айтды: - Ма, сѣз ючюн, сен алай айтаса – биз Хазар тенгиз тийрелерине бара баргъанлай, къапланла кибик, секирип, Эдил-Къаланы чач-тюк этип къойсакъ, нечик аламагъ боллукъ эди дейсе. Биринчиден, ким берликди бизге эркинлик Эдил-Къалагъа секирирге? Биз бош, Эдил-Къаланы къаты бла жюзюп барлыкъбыз, ансы бизни кибик аман адамлагъа ким берликди суу жагъагъа тюшерге, бютпюнда тюз да Эдил-Къала къатында? Оруслула да сен сойгенча алай телиле туююлдуле - къайыкъланы барына таматагъа кеслерини адамларын саллыкъдыла да. Биз, славянла, асламында къайыкъны элтгенле боллукъбуз. Оруслула уа – варягла ала хайт деген жигит аскерчиледиле, - ала да хар къайыкъда бизден алай бек аз боллукъ туююлдуле. Сора сен алай умут этесе – биз оруслуланы-варяглыланы да багдырайыкъ, андан сора Хазарны да хорлайыкъ! Алайдамы дейсе? Мен да аны бек сюерик эдим. Алай андан не магъана – алай эталлыкъ туююлбюз.

Эталлыкъ туююл эсек, сора аны юсюнден сѣлешгенден да не хайыр? Ма алайды иш, Озгъан, къарындашым!

Мен тюз туююл эсем, айтчы бир зат дегенча, Всеслав, мудах ышарып, Озгъан-хан таба къарап тохтады. Озгъан-хан тынгылауну басып турду, ол, айхай да, Всеслав айтхан сѣзле бары да тюз болгъанларын биледи, алай а ала бары да тюппе-тюз туююлдуле да! Адамла бары да адамладыла да – мал туююлдуле, атла, ёгюзле туююлдуле. Ала, атла, ёгюзле, ала бир жегилдиле эселе, ёмюрден-ахыргъа дери тарта бередиле. Адамла уа, къадарлары кюйсюз болду эсе да, кюреширге керекдиле. Къул не заманда къуллай къалыр, ол кеси бугъоуладан ычхыныргъа кюрешмесе! Адамны ахшы умуту алдады! Ол хар заманда да жашауу игиден- иги болур ючюн кюреширге керекди. Тюзюн айтханда, иги сагъыш этсенг, ол туююлмюдю да жашауну магъанасы да, адамны алгъа учундургъан да? Жарыкъ умут, чыракъ кибик, сени алгъа чакъырады – бар, не бек къыйнала эсенг да! Ма олду жашау дегенинг! Ансы, сѣз ючюн, сени таш басды эсе, сен, къымылдамай, тынч тур да тур – ол жашау болмайды да! Хар не адамны да аллында жарыкъ чыракъ – ахшы умуту болургъа керекди! Ол кеси ол умутуна, сюркелип окъуна, барыргъа керекди. Ма олду жашау дегенинг.

- Сен бек тюз айтаса, - деди бир заманда Озгъан-хан. – Алай а тюз туююлсе ансы!

- Ол дегенинг?

- Адам, ол адам эсе, арталлыда эталмазлыкъ затланы да этерге керекди.

- Да къалай бла?

- Не билейим да. Алай а, керек эсе, этерге керекди. Ол адамны да, мал туююлду да, не эшек, не ёгюз туююлду да!

- Мен, адам эсем да, бир кишини да ышандыраллыкъ туююлме. Эдил-Къалагъа жете баргъанлай, аны чач-тюк этип иерге деп!

- Мен а сени ышандырама – биз эркин болгъандан сора, сизни оруслуларыгъызны да къыстаргъа болушурбуз! Хар халкъ да кеси кесине ие болургъа керекди, анга тышындан келген хан-бий болмай!

- Да ол бек алапат боллукъ эди! Алай алыкын биреуленле биреуленлеге хан-бий болуп турадыла. Кёремисе сизни Эдил-Къалада тышындан келген оноучула къаллай бир халкъны топлерине малтап турадыла, бизни оруслула ууучлагъандыла, арабыла уа ненча халкъны чач-тук этгендиле – хар жерге да къарыуула къарыусузланы эзедиле, къылыксызла адеплилени малтаидыла. Алайды жашау дегенинг, да аны бла не сен, не мен зат да эталлыкъ туйюлбюз.

- Биз зат да эталлыкъ туйюлбюз, бир зат да этмесек. Бир зат этерге керекди да!

- Мен не зат этерге билмейме. Биле эсенг – эт бир зат!

- Ахшы. Заман жетсе- этербиз!

- Ахшы. Этерсе. Сен нек сормайса, нек келгенсе, бир ишингми барды, огъесе бош алаймы келгенсе деп?

- Бир юйреналмай къалдынг бизни төребизге – бизде юч кюнден алгъа къонакъгъа не жюрюйсе, не жумуш бла келгенсе деген затланы сорургъа жарамайды. Нек дегенде, къонакъ была мени, бир гитче тилекчигими тамамлагъан кибик этип, теркирек юйден ашырыргъа кюрешедиле деп, кёлкъалды этерге боллукъду. Мен а сен къаллай бир кёп турсанг, манга ол игиди. Ма аны себепли, мен сенден бир зат да сормайма.

- Сау юч кюнню не билейим, бир кюнню уа турурма, тамбла къалып, бирси кюн а, угъай демесенг, кете барырма, - деди да Всеслав, сора, ишим а буду, - деп, Всеслав, бир кесек мычып, айтды:

- Бизде ол халабот-къатышла бир кесек ёчюлгончо, мени юйюрюм сенде турса сюерик эдим. Сизге ол къыйын боллукъ туйюл эсе...

- Не тукъумла селешесе сен, къарындашым?! Не къыйынлыкъды бу?! Билмеймисе сен бизни битеу юйюбюзге нечик къууанчды ол сени юйюрюнг мында турлугъу! Эгечинг да башымы суугъа атарыкъ этип айланады не замандан бери, сизге бир-эки ыйыкъгъа барып келейик деп. Олег да, къызла да аз къууанмазла! – деди да, сора эсине бир зат тюшдю да, эшитемисе, сен а къуру кесинг анда не этериксе, юйюрюнг бла кесинг да келип къалсанг не боллукъду? Бир да болмай эсе, ауукъ заманнга - бир жылгъа эки жылгъа?

- Хо бир да! Мюлк а, мюлк? – деди Всеслав. – Андан сора да ол князь деген Харальд жиберип къоярмы дейсе – кёпдю да иш: юйле ишлерге керек князьны кесине да, аскерчилерине да, жортууулгъа хазырланыргъа керек – къайыкъла ишлерге, сауут-саба хазырларгъа керек.

- Харальд эсе да, талау эсе да, ол князь дегенинг кюрешсин ол ишлени бары бла да, сени уа не ишинг барды?..

- Мен халкъ аскерни таматасы ушайма да, кесими жигитлерими жортууулгъа хазырларгъа керекме, андан сора бизни халкъ бла ишлери князь къалай бардырыргъа кереклисини юсюнден мен аны болушлукъчусума. Адамла, бир ишлери болсала да, алгъынча манга келип кюрешедиле. Сора не этериксе – аланы ишлери бла да кюрешеме. Барама да, талау эсе, князь эсе да, анга ангылатыргъа кюрешеме – бизде быллай адет барды, бу иште быллай этилсе тап болур деп юйретеме. Угъай, манга кетерге жарарыкъ туйюлджо. Юйюр а кетерге керекди.

- Анда сен кесинг сюймеген бир затмы барды? Тапсыз ишми барды?

- Хау, бир-бир затланы мен артыкъ бек жаратмайма, - деди Всеслав. – Билесе – мени эки къызым жетип келедиле, ол оруслула уа, асламысы, жаш жашла, къагын алмагъанла. Абаданла, сынаулула – ала къагынлары бла, юйюрлери бла келгендиле. Жашла уа, ол жашайыракъ адамланы не эгечлеринден, не

къарындашларындан туугъанла, неда къоншуларыны сабийлери – ала къатын алмагъан жашладыла. Ала, хапаргъа кёре, кёбюсюнде мында окъуна, къатын алып, жашап тебирейдиле, бизни къызланы алып. Қъатын аламыдыла, алмаймыдыла, алай бизни жаш келинчиклеге, къызлагъа къарамай болмайдыла. Кесинг билесе – жашауда аз тюрлю болмайды. Мен сыймейме, тапсыз затны болдурмаз ючюн алгъадан окъуна мадар бола тургъанлай, ол болуп кетсе. Алайды да, бизде ол дыгалас-халабот заман ётюп кетгинчи, мени юйюрюм сизде тура турсун. Алай тап болур.

- Аны не хапарлыгъы барды! Айтама да – бизде бары да бек къууанырыкъдыла! – деди Озгъан-хан.

Всеславха хычыуун эди аллай ариу сёзлени эшитирге, ол угъай эсенг, кесини халкъыны, юйюрюню юсюнден жорегинден тынгысызлыгъы кетгенча болуп, эркин солуду. Алай а ол тынгысызлыкъ кёзге кёрюнмезча жорегини теренине кетип, анда, шинжи кибик, аз-аз ачыгъа эди: да не, не этериксе – энди ол кесини да, юйюрюню да, сыйген халкъыны да къадарлары тышындан келген адамланы къолларына тюшген эдиле. Алай болса да, бир кюнден сора ол, бир кесек эс табып бети жарып, кетген эди.

11

Аланияны ханы Арслан-хан, кесини тамата жашы Тохтамишни узакъ жоргуулгъа – Куявагъа барып, сау-саламат къайтханына бла жашына улан туугъанына атап, уллу той этди.

Ол жашындан туугъаннга атын кеси атагъан эди – Мурат деп. Ол кесини халкъыны бек ахшы муратларын толтургъан жигит болсун деп. Аны юсюнден бир киши бир сёз да айтмагъанлыкъгъа, алай а ол халкъны ахшы муратлары деп, Арслан-хан нени юсюнден айтханын адамла бек иги биле эдиле – ол тышындан келген зулмучулары кишенлеринден ычхынып, халкъ алгъынча сыйгенинлей эркин жашасын деп, ол эди аны битеу да ахшы мураты: хар ким да биле эди Арслан-хан, Эдил-Къалада бегинип, ханлыкъда битеу оноуну къолгъа алып тохтагъан башха жерден келген зулмучулары кёрюп болмагъанын. Андан сора да халкъ биле эди аны тамата жашы кеси сыйгенича хан болалмазлыгъын, нек дегенде, ол Хан-батыры Унамин бла шуёхлукъда жюрюй эди, ол а, Хан батыры Унамин, Уллу Хазар ханлыкъда оноуну алгъан тышындан келген зулмучулары башчысыды. Да ма аны себепли, энди Арслан-ханны битеу ахшы умутлары жашындан туугъан бла – Мурат бла байламлыдыла. Да не, аны атасы, Тохтамиш, башын басып тургъан дуня бла бир ишден ычхынып, заман табып, жашы бла не хазна кюрешсин – ол асламысында не Эдил-Къалада, не Гитче ханны къолуна къарагъан жерледе айланып турлукъду. Ол жерле уа алай аз тойюлдюле – Уллу Хазар ханлыкъны кюнбатыш жаны: ала уа Алания, Булгария, Асия, Къангар тюзле, Танаис, Сары-Къала, Къара-Къала, Таматарха, башха жерле да. Алайды да, Уллу Тейри онг берсин ансы, Муратны ёсдюрген да, юйретген да кеси Арслан-хан боллукъду. Аны себепли уа, къалай-алай болса да, ол аны, Муратны, жорегинде кесини халкъына, туугъан жерине сыймекликни ёмюрде да ёчулмезлик отун тиргизирге къолундан келликди. Сора, ууахты жетсе, ол кесини халкъыны керти да ханы боллукъду, ата журтуну намысын да, сыйын да сакълай билген. Алай бла уа ол, Арслан-хан, халкъ аллында кесини терслигин тюзетирикди – кесини тамата жашын, Тохтамишни, хан ишлени дыгаласындан къутулалмай, заман тапмай, иги юйреталмай къалгъаны ючюн. Ма аны

хатасындан ол тышындан келген зулмучуну жалчысы болуп кьалгьанды.

Арслан-хан бек иги биледи – Хан батыры Обадия Хакь-ханны бир жанына тюртюп, Уллу Хазар ханлыкьда оноуну кьолгьа алгьандан сора, анга бойсунургьа унамагьан батырланы кьырып, Кьара тенгизден Хазар тенгизге дери ёзенлени аланы кьызыл кьанларына боялгьандан сора, андан бери сау ёмюр ёттенден сора да, бюгон да ханланы, бийлени ол заманда кьоркыгьанлары алыкьын да кетмей турады. Ма аны себепли уа ала толу ийнаныпдыла – зулмучуланы хорлар кюч жокьду, ала бла кюрешген – ол бош магьанасыз ишди, ол жангы хага-палахдан сора заг да берлик туююлдо деп. Ма аны ючюн, онг болгьаны кьадар, жашау ышыгына кеслерин жарашдырып кюрешедиле, тёзген тёш ашайды деп, тёзедиле, Эдил-Кьалада оноучула жылдан-жылгьа алымланы кёпден-кёп этип баргьанларына да тёзедиле, халкь факьыралыкь жьыргьа жете келген эсе да.

Жашауну ышыгына жарашьу дегенинг а – ол тышындан келген зулмучуланы жалчысы бол деген магьананы тутады: халкьдан алымланы жьый, кесинги ханлыгынгда, бийлигингде хар неда тынч-ырахат болсун – бир киши да чуу этмей, кьуйругьун кьысып турсун, оноу этгенлеге махтагьандан сора, алагьа чюйре келген бир сёз да эшитилмесин деп. Ма ол халда ханланы, бийлени асламысы, ма ол халда жашау этерге юйренгендиле – алымланы жьыядыла, тёзюп турадыла, чуу этгенлени ауузларын жабадыла. Ала керти окьуна да ол тышындан келгенлени жалчылары болгьандыла, кеслери уа ханлагьа, бийлеге саналгьанлыкьгьа. Тохтамиш да аладан бириди, ол Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханына санала эсе да. Ол, тюзюп айтханда, алымланы жьыйучуланы таматасыды. Андан сора да ол Уллу Хазар ханлыкьны кюнбатыш жанында кесине кьарагьан жерледе жюрютген сагыу-алыу керуанланы тонаучу кьачакь жьыйыладан сакьлайды. Ол загланы Арслан-хан бек иги биледи. Алай а Тохтамиш ол загланы билмейди. Ол толу ийнаныпды – ол Гитче хан кьадарында Уллу Хазар ханлыкьны жарымындан да уллу кесегинде хан-бий сунуп турады, даражасы-намысы бла да Хан батырындан алай уллу алаша болмагьанча. Тохтамишни ол да Уллу Хазар ханлыкьны оноучуларындан бири болгьанына ийнандыргьан асламында акьылы да, хьйилалыкьны да устасы Хан батыры Унамин кеси болады. Кьалай бла дегенде, ол Тохтамиш бла, бош, кёзбаугьа, битеу да ханлыкьгьа уллу магьанасы болгьан ишлени юсюнден келишген кибик этип, кеси уа не этеригини юсюнден эртте окьуна шарт белгилеп, Унаминни ол хьййла кьылыгыын Арслан-хан бек иги биле эди. Тохтамиш а билмейди. Ол керти окьуна Хан батыры аны бла кенгешген сунады, ханлыкьда ол неда бу ишни кьалай этсек тап болур деп. Алай туююлдо, ол сени алдагьан этеди, ол кенгеш-менгеш дегенлиги да бошду, кёзбаугьа этиледиде деп, Арслан-хан кёп кере да сёлешген эди жашы бла, алай айтханына ийнандыралмагьанды ансы. Аны ийнандыргьан кьыйын эди. Нек дегенде, ол Эдил-Кьалада кёп жылланы жашап тургьанды, анда Хакь ханны аскерине Алания жиберген минг жигитни башчысы болуп. Ол жылланы ичине Тохтамиш - батыр Хан-батыры бла шуюё болады. Бир кесекден а халкь: «Сора бу ол аты айтылгьан Тохтамиш-батырмыды, Унаминни шуюёху?» – деп башлайдыла. Алай бла Тохтамиш Аланияны ханы, Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханы Арслан-ханны тамата жашы, Унаминни сюйген батыры болады. Бир-бирле уа алай окьуна айта башлайдыла – Хан батыры уллу магьаналары болгьан ишлени юсюнден Арслан-хан бла угьай, аны жашы Тохтамиш-батыр бла сёлешеди-кенгешеди деп. Артда уа, Арслан-хан, мен ауругьанма да, кьыйын хан ишлени эталмайма, аны себепли уа Аланияны ханы этерик ишлени да, Уллу Хазар ханлыкьны Гитче ханы этерик ишлени да энди мени тамата жашым

Тохтамиш этерикди деп, ачыкъ айтхандан сора Тохтамишни даражасы - намысы андан уллугъа кетди. Да не, ол энди Хан батырны шуёху болгаыны бла бирге энди аны нёгериди да: ала экиси да Уллу Хазар ханлыккыны оноучуларыдыла, ол Хан батырны ышангылы адамыды, аны къатында сюелген! Халкъ, айхайда, алай суна эди, Хакъ ханны, Хан батырны тегерегинде жюрюген къуллукъчула да алай суна эдиле, Тохтамиш-батыр да алай суна эди. Керти болушну уа Арслан-хан бек иги биле эди. Ма аны себепли Тохтамишден Арслан-ханны кёлю чыкыгъан эди, ол керти да хан боллукъду деп. Мурат – энди олду Арслан-ханны бар да ахшы муратлары да, ышаннганы да келир заманда халкъгъа агача къайгыргъан ханы болсун Аланияны деп. Ол – битеу да халкъны, ханланы, бийлени да ахшы муратларыды. Арслан-хан Тохтамишни алай эт, былай эт деп, уллу эрикдирмей эди, жалан да керти да уллу магъанасы болгъан ишни юсюнден айтханда, ма былай эт деп, кесине шарт айтыучу эди ансы. Ма шёндю да Тохтамиш Куявагъа жортуулугъа къалай барып келгенини юсюнден хапар айтхан заманда, Арслан-хан Тохтамишни бла Озгъан-ханны араларында халла тапсызыракъ болгъанын сезип, жюреги къыйналды. Аланы аралары тапсызыракъ болгъаны бла къалмай, ала бир береге жау бетден къарап башлагъан окъуна болурла. Жюреги къыйналмай а – асла бла аланла, туугъан къарындашлача, бир къандан, бир жандан жаратылгъандыла. Ол угъай эсенг, ас халкъы – тамата, мурдор тайфадан жаратылгъандыла, аланла уа – аланы тамырларындан ёсгеннге ушайдыла, ас халкъланы бек гитчелей тайфаларындан жаратылгъандыла. Таматаланы сыйлы кёрюрге керекди, алагъа намыс этерге керекди. Ол – битеу да ас халкълада ол тёреди, алан халкъда да Хау. Бюгюн аланла асладан эсе къарыулуракъдыла, жашауда аз тюрлю болмайды. Аны ючюн а таматаны сыйын кёрмей, аны тюртдюм этип, ыспассыз этип ким кёргенди? Жыйырма бла онжыллыкъ жаш кесини атасындан, айхай да, къарыулуду, алай а ол, къарыулума деп, атасын ыспассыз этип, аны кёлоне тиерге жарамайды.

Ол затланы юсюнден Арслан-хан кесини жашы бла тынгылы сёлеширге умут этип турду, алай тегерекде той, къууанч болгъан заманда, халкъ ойнай-кюле айланнган заманда къалай эсе да болалмады ансы. Энди той да бошалды, жашау алгъыннгы мардасына тюше барады, Тохтамиш да жолгъа хазырлана башлагъанды – ол, барып, Эдил-Къалада Хан батыргъа жортуул къалай бла бошалгъанын юсюнден хапар айтырыкъды. Жашы кетерден алгъа Арслан-хан, бир сёз айттайым деп, аны кесини отоууна чакъырды.

Тохтамиш алай суна эди - атасы аны, жашыны, кетерден алгъа, хар замандача, жолда алгъа сакъ бол; Хан-батыр бла сёлешгенде сакъ бол; бош зат ючюн адамланы кёллерине тие турма, бизни, халкъ аллында жюрюген адамланы, алайсыз да кёпдюле суймегенле, аны себепли уа кесинги тап жюрют дегенча, алай айтырыкъ болур деп... Алай Арслан-хан сёзню башха тюрлю башлады.

- Биз сени Орусха жортуулунг къалай болгъаныны юсюнден тынгылы сёлешалмадыкъ, андан сора да сен Асияны ханы Озгъан-хан бла кесинг суйгенча келишалмагъанынгы юсюнден да бир зат сагъыннган эдинг, ол санга аскерчиле бермегенини юсюнден да. Сора къалай болдугъуз? Мен алай сунама - ол бек тюз акъыллы, эсли жашды, алай сёлешгенде бир кесек оздурупму ие болур дерча алайды. Ол да аны ачыкъ жюреклигинден, кёлю ачыкъдан сунама ансы, ол биреуню ыспассыз этип, аны намысын сындырмайды. Алайды да, ол сени бла нек келишалмагъаны сейирди. Ким биледи, сен аны кёлонеми иш тийгенсе?

- Угъай, атам, - мен аны кёлоне тиерча бир зат да айтмагъанма, ол а мени кёлоне тиерча затла этгенди. Мен Дада - Къалагъа жетген заманда, аны бла

да сѐлешейим, аскер да бир кесек солусун деп, алай умут этген эдим. Ол а ол заманда мени аллыма окъуна чыгъалмагъанды.

- Сора не этдинг да? Сен анга къонакъгъа келгенча алайды да, алай эсе, сен кесинг бар аллына, сѐлеш, кесинге не керек эсе да, айт!

- Мен анга къонакъ тюйюлме, ата, сени ишлеринги эте эсем, сора мен Уллу Хазар ханлыкъны да Гитче ханыма, алай эсе сора ол кесинден тамата къуллукъчуну аллына чыгъаргъа керекди. Алай тюйюлмюдю адет да, тѐре да - сени жеринге уллу къуллукъда болгъан сыйлы къонакъ келе эсе аны аллына чыгъаргъа керекди. Алай тюйюлмюдю, айт?

- Хау, алайды, алай алыкъын сен Гитче хан тюйюлсе, бош аны ишлерин этип айланаса, андан сора да ол сенден таматаракъды, сен кесинг да аны жерине келгенсе. Алай эсе – сора бар да, аны бла тынч-ырахат сѐлеш, не керек эсе да, болушлукъ тиле. Аны не айыплыгъы барды?

- Мен да алай этген эдим, алай ол манга болушургъа унамай къойгъан эди. Мен биреуле суймеген ючюн кесими къоншум бла уруш этерик тюйюлме деп.

- Сен а айтханмы эдинг – ол Хакъ ханны буйругъун толтурама деп?

- Мен ол Хан батырны айтханын этеме дегенем.

- Да аны не башхалыгъы барды. Сора не деди да ол заманда?

- Мен Хакъ хандан сора башха адамгъа жууаплы тюйюлме, деди да къойду.

Ол угъай эсенг, манга да тырман этип, сен Гитче ханны ишлерин эте эсенг, сора Хан батырны айтханын нек этерге къалгъанса деп.

- Кет, юйюнге?! Да сора ол иги биле болмаз бизни ханлыкъда бола тургъан ишлени, алай айтсанг, а ким ийнанырыкъды ансы! Тели болгъан болур! Тейри, тели болургъа уа ушамайды ансы. Тейри, нек эсе да, ол асыры батырчыкъ болгъанды. Не зат ючюн? Ол, баям, бош ёхтемлик тюйюлдю. Сора ол не затды да?

- Мен аны къайдан билейим, ата! Сен айтханлай, ол, бош, акъылдан шашхан окъуна болур. Ол, айхай да, мен, сени жашынг, аны тапсыз сѐлешгенин бармакъгъа чѐргеп айланырыкъ тюйюлме, аны юсюнден да Хан батыргъа тил этерик тюйюлме да, - андан батырчыкъ болады. Алай жарамайды да алай этерге – биреуленни адамлыгъына ышанып, суйгенинлей не да айтып турургъа. Мени къагымда аны ол тапсыз сѐзлерини юсюнден биреулен Хан батыргъа билдирселе уа а? Сора мен анга не деп кѐрюнюрокме? Сора ол мени юсюмден не зат сагъыш этерге боллукъду – мен аны не жауума, не бир зат да ангыламагъан телиме?..

- Бир да! Кимди аны билдирлик? Кимле бар эдиле сен аны бла сѐлешгенде?

- Биргеме бар эдиле Айдаболланы Къылычбий, Сары-Къаланы къалабашы, сора Батыр, Булгарияны ханы Тенгизни уллу жашы.

- Ол жашла тил этерик жашла тюйюлдоле, бир да къоркъма. Бош, Хан-батыр бла сѐлешгенинде Ас-ханны юсюнден уллу хапар айтып кюрешме. Ангылаймыса, жашы, биз, аланла бла асла, туугъан къарындашлара, бош алай угъай, къан жууукълабыз. Асла – битеу да ас халкъланы арасында тамата тайфагъа саналадыла. Аны себепли биз барыбыз да алагъа энчи бет этерге керекбиз. Сени Озгъан-хан бла жарашалмагъанынг мен суймеген иш болгъанды. Хау, аны юсюнден не сѐз барды, - ол да, баям, хар заманда да тюз болмаз, бир тапсыз сѐз да айта болур, сѐлешгенде, даулаш болса, къызгъан окъуна эте болур, алай а ол Асияны ханыды, башха ас халкъланы ханлары аны сыйлы кѐрюрге керек эди. Къалай алай да болсун, аны бла ёрелеширге керек тюйюл эди, аны бла ачыкъ сѐлешип, ма былай этсек боллукъду деп, ангылатып, сора андан не болушлукъ керек эсе да, аны айтыргъа керекди, деп. Ким биледи, сизни арагъызда ол халда

сѣз баргъан болмаз эди – сен да, ол да ѳхтемле, тынгылы сѣлешалгъан болмаз эдигиз.

- Ким биледи алай эсе ол. Алай ол таматады да – ушакъны тюз жолгъа да ол бурургъа керек эди да...

- Алай а сен, баям, бир затны юсюнден кесинги акъылынгы асыры кесгин айтхан болурса да, ол аны кѣлоне тийген болур. Къысхасы – Хан багыр бла сѣлешгенде, аны юсюнден сагъынмазгъа кюреш. Сора айтмадынг – ол санга бир зат бла да болушмагъанмыды?

- Болушханды, аш-суу бла. Андан сора бир зат бла да угъай.

- Ол да игиди. Унутма, Озгъан-хан – бизни тамата къарындашыбыз, ас халкыны ханыды. Не жаны бла да биз анга, хага этмей, жакъ басаргъа керекбиз...

- Ол а дайымда бизге хага этип турса, сора ол заманда уа биз не этерге керекбиз, ата?

- Сен алай окъуна суна болурса, алай ол санга хага этмейди. Кертиси бла уа сен, аны кеси кибик, тынгылы алан-ас жигит болурунгу сюеди. Сен ол тышындан келген зулмучуну жумушчусу болмай, Уллу Хазар ханлыкъны ѳхтем Гитче ханы болурунгу сюеди...

- Ата, аны юсюнден энди къаллай бир кере айтыргъа боллукъду – эртте бошалгъандыла ол заманла, ол Уллу Хазар ханлыкъны оноучулары айтхылы тюрк ханланы туудукълары сюелген заманла, ала келе келген жауланы артха къарай къачарча этиучю заманлары да. Кесинг бек иги билесе, ол тышындан келгенлени оноудан кетерир ючюн къаллай бир кюрешгенди халкъ, да, баям, бизни къылычларыбыздан эсе аланы ахчалары къарыулуракъ болгъандыла. Алай бла, ала хорлагъандыла. Энди уа оноу да алада, ахча да алада. Сора не этериксе – оноу да аланы къолунда болса, ахча да алада болса – андан, андан да къарыулу не зат табарыкъса? Бир зат да угъай! Алай эсе уа, алагъа къаршы сюелген – ол чиппе-чий телиликди. Сени Озгъан-ханынг да телиди. Мен тюз тийюлмеми?

- Хау, сен тюз айтаса, жашым.- Алай а...

- Сора уа «алай а» дегенинг – ол неди? Айт!

- Жашау – ол жашауду. Адамла уа кѣп затланы магъаналарына тюшоналмайдыла, алагъа юйреналмайдыла. Сѣз ючюн, ала суймейдиле тышындан келгенле аланы кеслерини жерлеринде хан-бий болуп турсала. Суймейдиле – сора анга не этериксе? Бир зат да угъай. Сора ол заманда биз, жашым, ол тышындан келген зулмучуланы суймегенле бла биз дау этерге керек тийюлбюз, нек дегенде, ала кеслерини туугъан жерлерини, кеслерини халкъланы намысы-сыйы ючюн кюрешедиле. Ала бла дау этерге угъай да, алагъа болушургъа керекбиз, хар не бла да. Бир да болмай эсе, болушалмай эсек да, болушургъа суймей эсек да, хага этмезге керекбиз. Ол мен айтханны ангыладынгмы?

- Ангылагъан а этгенме, ата. Алай...

- Къой, «алай» деп кюрешме. Болуш, къолунгдан келе эсе, ол зат къолунгдан келмей эсе – хага этме. Хар эсли адам алай этерге керекди. Башхала да – ала башхаладыла, сеникиле – кесингикиледиле.

- Алай, ата, ол биреу дейик, бир тюрлю низамгъа сыйынмай, хатдан озуп тебиресе уа не этерге боллукъду? Хар ким да биледи, Хан батыры - ол Хакъ хан ол кесиди, Уллу Хазар ханлыкъны оноучусу да, башчысы да олду. Да сора анга къаршы сюелгенле телиле тийюлмюдюле? Бек иги билесе – хазна, ол хазнаны ахчадан толтургъан сагыу-алыу этген саудиогерчи керуанла – аны жашаудула.

Ол хазнагъа, ол керуанлагъа жау – аны ёз жаууду, ол аланы барын да чач-тюк этип атарыкъды.

- Хау, жашым, ол алайды. Озгъан-хан да, анга къаршы сюелген, - ол да телиди. Алай а унутма – дуняда бек акъыллыла кимледиле деп сора кетсенг – ала бары да телиле болуп чыгъадыла. Тюз адамла дуняны къалтыратхан зулмучугъа къаршы чыгъаллыкъмыдала? Угъай, бир заманда да угъай! Ол ишге къуруда телиле базадыла! Алай ала, ол кёкге окъуна ёрлерге хазыр телиле болмагъанлай, дуняда бир къала да алынырыкъ туююл эди! Аладан болмагъан жашау а - ол жашау туююлду!

- Сен не дейсе, ата? Сен айтханнга кёре, телиле – ала адам улуну жашау тутурукларыдыла. Аны къалай ангыларгъа боллукъду?

- Алай ангыла да къой, жашым. Къарачы бир - къумурчхала бек акъыллы да затладыла, хар нени да тюз этедиле, тап этедиле. Алада телиле жокъдула. Бизде уа, адамлада, телиле алай аз туююлдуле, сора ала уа ишни кереклисича тюз этмедиле, терс этедиле неда башха тюрлю этедиле. Ма аны хатасынданмы, не аны себебинденми, къалай-алай да болсун, адам улу бир болумда къалып къалмагъанды, къумурчхала кибик, ёседи, айныйды. Аллын къошлада, къая, жар дорбунлада жашап тургъандыла, шёндю уа адамла уллу шахарла, аламаат юйле, къалала ишлейдиле. Аллын къуруда кийик жаныуарланы эти бла, агъач кертмелени, алмаланы, мант башланы, ёсген мирзеуню ашап жашагъандыла. Шёндю да биз кесибиз малланы ёсдюребиз, жаябыз, мирзеуню да, жемишлени да кесибиз ёсдюребиз, игисин да, ариуун да. Ма ол затланы, адам улуну айнытхан ишлени барын да аллындан эсе башха тюрлю этгенле, башха сёз бла айтханда – терс этгенле. Терсни уа не телиле, не «алайыракъла» этедиле. Алайды да, жаным, - телиле, «алайыракъла» - ала адам улуну алгъа элтген кючдуле, адам улуну чархларыдыла де да къой. Керти да телиле угъай – акъыллы телиле, жашауда кеслери бардыргъан ниетни алдаусуз, къаты тутхан, кеслерини намысларын-сыйларын бийик даражада жюрютген, ёхтем адамла. Билемисе, ала, ол адамла, эркинлик ючюн, тюзлюк ючюн жашауларын да аярыкъ туююлдуле. Аллай адамланы сыйлы кёрюрге керекди. Бир да болмай эсенг – алагъа хата этме.

- Ала, телиле, ол тели умутла бла тюз ниетли адамланы жашауларына чырмау бола эсе уа – сора ол заманда не этерге боллукъду? Ма мен, мен – тели туююлме, бош, тюз ниетли адамма, мен Эдил-Къалада оноучуладан бириме. Сора мен не этейим, Озгъан-хан, тели болуп, бюгюнню дунясын унутуп, башха дуняда жашау этерге суйсе, озуп кетген дуняда, кесини сёзю бла, ишлери бла мени хыликкя эте эсе, мени ишиме чырмау бола эсе, манга хата эте эсе? Сора мен не этейим, ата, ол заманда? Ол тели, кесини болмачы умутларына итинеди, мен а аны тели умутлары ючюн нек къан къазауат этерге керекме, аны къоруулай, аны сакълай, Хакъ ханны Хан батырны аллында да? Эдил-Къалада башха адамла да бардыла халкъда жюрюген сёзлени эшитген. Мен суймейме биреуленлени телилик ишлери ючюн бир кишини да аллында жууашлы болургъа!

- Ма былайда сен кесинг, жашым, ол биреуленле ючюн къан къазауат эте тураса! Кесинг айтхан эдинг да – Хан-батыры ол шимал жанында бир-эки тайфадан жарлы халкъдан алым алгъанды деп угъай, оруслуланы Хазар тенгизни тюп жанында жауларына къозутур муратда къурагъанды Орусха жоргууул деп...

- Ата, - ол арталлыда башха тюрлю ишди да! Мен битеу да Уллу Хазар

ханлыкъ ючюн кюрешеме, къуру биреуле ючюн угъай. Ол а, Озгъан-хан...

- Озгъан-хан а, мен акъыл этгенге кёре, ёз халкъыны сейири ючюн да, битеу да Хазар ханлыкъны халкълары ючюн да кюрешеди. Алайды да, Озгъан-хан – Хазар ханлыкъны халкъларыны сейирлери ючюн кюрешеди, сен а – Хазар ханлыкъны хазнасы толу болсун деп кюрешесе. Ол хазна уа кимге керек болганын – сен кесинг бек иги билесе.

- Ата!..

- Ахшы. Болду, жашым. Не ишинги да сыйгенинглай эт, угъай демейме. Тилегеним бир загды – сен кесинг аланы сыймей эсенг да, Хазар ханлыкъда бурун замандан бери жашап тургъан халкъланы ханлары, бийлери бла жау болма. Булгарияны, Асияны ханлары, бийлери бла уа – бютюн да иги бол. Ала бизни бек къаршы жууукъларыбыздыла.

- Ата, кесинг билесе, къарындашла да бир кирик болмайдыла. Къыйынлыкъгъа тюшгенде къарындаш жетди эсе санга болушургъа – ол къарындашды, ансы, сен бата тургъанда окъуна санга къол узатмай къойгъан эсе – сора ол къарындаш тыйюлдю. Мен жортуулгъа тебиреген сагъатда Озгъан-хан манга болушлукъ эталмагъанды. Ким биледи, ол манга бермей къойгъан эки-юч минг адам керекли болуп, оруслула бла сермешгенде мен хорланып, не ёлюр эдим, не жесирге тюшер эдим. Сора ол заманда да ол манга къарындашмы боллукъду? Угъай, ата, ол мени къарындашым эсе, сора манга не заманда да къарындашлай къалсын: ол кесине керек заманда угъай – не заманда да! Манга керекде – кери туруп, кесине керекде уа – чабып жетген, ол къарындаш манга къарындаш тыйюлдю.

- Кесинг айтхан эдинг, ол санга аш-суу бла болушханды деп. Ол а азмыды?

- Азды, ата, азды! Къангарла, булгарла, сабарла аскерчиле бердиле, ол а, манга бек жууукъ къарындаш, бир адам да бермегенди! Керекмиди манга ол къарындаш!

- Бош алай сунаса сен, жашым. Сен керти да къыйынлыкъгъа тюшген сагъатда, ол – бир да арсарлы болма! – санга болушур!

- Мен анга уллу ийнанмайма... Ахшы, къой ол хапарны, ата. Кёрюрбюз жашай баргъан дуняда.

- Ахшы, къояйыкъ, жашым. Алай а ол мен айтхан загланы унутмазгъа кюреш...

Ма алай бла бошалгъан эди ол ингирде Арслан-ханны Тохтамиш бла сёлешгенлери. Ол да, ол да алай ыразы болмай. Да, хар заманда да алайды Арслан-хан жашы бла Хан батырны юсюнден бир тынгылы сёлешмейим деп кюрешсе да – болалмайды...

Аланияда Тохтамишге кёп турургъа жарамай эди – Эдил-Къалада аны Хан-батыры ашыгъып сакълай эди, къачан келеди да, Куявагъа жортуул къалай барганын, не бла бошалганыны юсюнден хапар айтырын. Да ма аны себебли ол бир ыйыкъдан Мингас-Къаладан чыкыгъан эди, биргесине ол минг адамы болгъан аскерин алып. Ала, хар замандача, Хакъ ханны аскеринде къуллукъ этерикдиле, келир кюз артына дери.

Биягъы Уллу Хазар ханлыкъны халкъларын зарауатлыкъда жашагъанларыны юсюнден, тышындан зулмучула аланы эркинликлери сыйырып, намыс-сыйларын аякъ-тюп этип, жашауларын алгъанларыны юсюнден атасы дагъыда

бир кере хапарны башлагъанда, къаны бузулуп, Тохтамиш кеси кесин кючден тыйгъан эди, агасыны кёлоне тиерча хыны сёлешмей. Энди бюгюн не эркинликни, не ёхтемликни, намыс-сыйны, тюзлюкню юсюнден хапар болургъа керекди, дей эди Тохтамиш, керек заманда ханла, бийле да, халкъла кеслери да ол тышыннан келген начасланы арталлыда оноугъа къоймай къыстар онлары бола тургъанлай, аланы оноугъа ычхындыргъан эселе? Бир киши да билмей тургъанлай, ала, хоп деп, бир сагъатны ичинде оноуну къолгъа алып къоймагъан ушайдыла да! Кёп жылланы ичинде этип кюрешгендиле ол тышыннан келген саудюгерчиле да, андан-мындан къачып келгенле да Уллу Хазар ханлыкъны оноучуларын – ханларын, бийлерин, къуллукъчуларын – туз аякъгъа тюшюрюч ючюн ауну. Ол ауну халылары уа не затдан ийирилген болур эди десенг- ол ханланы, бийлени, къуллукъчуланы къызгъанчлыкъларындан эшилген эди. Бир тюрлю гитче къуллукъчудан башлап Хакъ ханнга дери! Ол тышыннан келген бай адамла – саудюгерчиле, сатыу-алыу ишлени жюрютгенле – ол ханлагъа, бийлеге, къуллукъчулагъа не керек эсе да, аланы табып тургъандыла: ахчамы дейсе, алтын-кюмошюмо дейсе, дарий-парчамы дейсе...

Бир гитче къуллукъчугъа, сёз ючюн, Эдил-Къалагъа келген кериуанла ырысхыны аз кёргозгенлери ючюн улутхагъа бир-эки динар берирге тюше эсе, Ханбалыкъгъа² кюн чыкъгъан жанындан келген кериуанла къаллай бир ырысхы келтиредиле дегеннге къарагъан эм анда хан хазнагъа алымгъа не берирге кереклисин тохташдыргъан къуллукъгъа салыныр ючюн а Хакъ ханны ышангылы адамына да, Хакъны кесине да (аны бир киши да эшитмесин ансы!) жыйырма-эки жыйырма минг динар окъуна керек болур эди. Ма алай бла, кёп жылланы ичинде, ол ау бекден-бек бола кетип, Хакъ ханынг да, аны къатында жууукълары да, къуллукъчулары да ол ауну тузагъына тюшюп къалгъандыла. Бирлери, дуняа бла бир ёнкюч алып, къайтаралмай, бирлерини ауузлары улутхала бла бегитилип, бирлери къатынларына, къызларына асыры кёп саугъала – дарий, парча, алтын сыргъала, билезикле алып. Аны бла бирге уа – махтау, кёзбаулукъ, алдау. Энди уа не – Уллу Хазар ханлыкъ саулай да ол келгенлени къолларына тюшгенден сора не этериксе? Энди мен, Тохтамиш, жюз жыл мындан алда, кеслерини терсликлерин бир кесек ангылай башлагъан ханланы, бийлени, батырланы ол тышыннан келгенле къырып чыкъгъанларына не этейим? Тышыннан келгенле алтынланы, дарийлени, жаухарланы алларына тёлгенде, аланы жутуп бармай, бир кесек сагъыш эте эдиле. Сора энди аланы телликлери ючюн мен къан къазауатмы этерге керекме? Угъай, аппаны жан дуккулу! Бир кишини да аман ишлери ючюн мен къазауат этерге борчлу туйюлма! Уллу Тейриге махтау болсун, Аланияны ханлыгъы барды, Уллу Хазар ханлыкъ да барды. Анда да, анда да Арслан-ханны бек иги биледиле, сыйын да кёредиле. Аны жашы Тохтамишни да биледиле. Биз не улутхала ючюн, не саугъала ючюн бир затны да сатмагъанбыз, бермегенбиз. Ата магъанасыз хапарлагъа тынгылай кетгенди да ол тышыннан келген хыйлачыланы юслеринден, бир кесек къаны бузулгъанды ансы. Къанын бузуп, бок кюрешеди. Кеси да жюрек ауруулу болду, манга да тынчылыкъ бермейди. Юйю кюрусун билген, не этерге боллукъду аны ийнандырыр ючюн – бош жаша да тур деп, озгъан заманлагъа тартынып кюрешмей, бюгоннюгю кюн бла жаша деп. Не бек кюрешсенг да, озгъан заман артха къайтырыкъ туйюлдю. Бир киши да жаш болургъа кюрешмейди да, ол болмазлыкъ ишди да – андан. Аны кирик, озгъан заманны да, озгъан ишлени да, артха къайтарыргъа онг жокъду. Болгъанды Уллу Хазар ханлыкъны аллай заманы – аны битеу да адамларыны жашау ниетлерини ёзеге – жигитлик, алгъа

учунуп болгъанды, ол заманда адамла араблыла бла, башха жаула бла да хазарла жигер сермешгендиле. Энди уа Уллу Хазар ханлыкъны башха заманы келгенди, бюгюн адамланы жашау ниетлерини ёзеге тюрленгенди – ол тынч, ырахат жашауду, малланы жайып, сюрюулени кютюп, сабанланы сюрюп, тирликни жыйыуду. Жаула бла уа энди, керек болса, хан аскерле уруш этедиле, ала да асламысы ахчагъа сатып алынадыла. Халкъ кеси – тынч-ырахат жашайды, оноучула – оноу этедиле, аскерчиле – ханлыкъны жауладан къоруулайдыла. Алайды да, анда не хата барды? ..

«Озгъан-хан – ол сени къарындашынгды. Ол кеси да тамата тайфадан-халкъданды». Бек сейирди ол – мен аны не заг ючюн сыйлы кёрюрге керекме, ол мени сыйлы кёрмей эсе? Бек ахшы, ата айтханлай, ол таматады да, мен аны аллына бардым. Сора не эди да? Тынгыладынгмы, къулакъ салып, мен айтханга? Болушдуму? Бир адамны да бермегенди манга болушлукъгъа. «Биреулен суймейди деп, мен къоншум бла уруш эталлыкъ тыйюлме». Андан сора сени къарындашынгдан эсе къоншунг сыйлы болуп чыгъады да! Алай тыйюлмюдю? Алайды. . . Ийсагъан, ол оруслула Дада-Къалагъа чапсала, анда кёрюр эдим сора мен анга болушханымы! Хан-батыр болушама десе да, унамаз эдим, кесини къарыуу жетерикди деп. Андан сора кёрюр эдим къарыууну жетгени бла къалгъанын. Алай ол аман оруслула Асиягъа не хазна чапсынла – ол Уллу Хазар ханлыкъ бла уруш этеме дегенге тенг болады да, анга уа ким базынырыкъды? Бютюнда мен аланы сопакълагъандан сора Уллу Хазар бла ойнагъан алай хычыуун кёрюнемез.

Былайда Тохтамиш Куяваны эсине тюшпюрдю да, варягланы жаш ханы кёзюне кёрюндю, аны, Тохтамишни, айтханын толтурургъа суйюп, къаст этгенди. Жортууулда этген ишлери ючюн кеси кесине ыразы болуп, Тохтамиш къамичисин силпеди – агы, юсюнде адам, сагъышха кетип, аны унутуп къойгъан суннган болур эди да, элгенип, алгъа атылды. . .

Хан батыры Унамин, хар замандача, Тохтамишге жарыкъ тюбеди, къучакълагъан окъуна этди, сора, жортууулну юсюнден тынгылы сёлеширден алгъа, алан адетге кёре, атасы Арслан- ханны, анасы ханбийче Аслижанны, къарындашланы, эгечлерини саулу къыларыны юсюнден хапар сорду, къой сюрюуле, тууар малла, жылкъы тап турамыдыла деп окъуна сорду. . .

-Игиди сора – атанг-ананг, жууу къыларынг сау-саламат эсе, - деди Унамин, ыразы болуп, ышарып. Аны уллу талгъыр кёзлери Тохтамишге суйюнюп къарай эдиле:

– Бек игиси уа – сен кесинг ол жортууулдан сау-эсен къыйыгъханынгды! Энди уа айт хапар – не этдинг, къалай бла?

Адамла Унаминни ариу адамгъа да, акъыллы оноучугъа да санай эдиле. Тейри, ол бийик санлы окъуна болур эди, сыфаты бла да хар кимге да игилик излеп айланган батыргъа ушай эди, алай аны алайлыгъына хазна киши эс бурмай эди, нек дегенде, аны бла ушакъ этген адам, аны кёзлерине бир кере къарагъан андан ары кёзлерин алалмай, бир башха затха къараялмай къала эди. Унаминни ол уллу талгъыр кёзлери кеси бла ушакъ этген адамны тап, ыгхындырмай, тынгылы тутханы кибики, аны тини-жаны да алай тута эдиле: сен аны бла сёлеше тургъанда, аны кёзлери уа сени тининге- жанынга, акъылынга- жорегинге кирип, ала уа не айтадыла дегенча ангылап, анга алгъадан окъуна билдирип тургъанча. Ма шёндю да Хан батыры Унамин бла Тохтамиш бир алаша тешекге олтуруп, ушакъ этедиле, аз-аз да бир затла къаба, урглай. Хан батыры Тохтамишге, суйюнюп, ышарып къарайды. Аны кёз тегереклеринде

кыралдымла бет сыфатын бузгъан угъай эсенг да, анга бир тюрлю асыллыкъ береди: суйсенг-суймесенг да алай сунаса – ма-а, кез аллынгда иги саулугъу болгъан хайт деген ариу киши олтурады, алай ол уллу хан ишлени сагъышын эте, баям, кече жукъламай чыкыгъан болур ансы деп. Ким биледи, алай окъуна болур. Да не – алай тынчды да быллай уллу ханлыкыгъа оноу этген, аллай бир халкълары, тайфалары жашагъан, бютюнда сен кесинг тышындан келген эсенг, халкъ да сени уллу кюсемегенин биле тургъанлай.

Баям, Тохтамиш да алай акъыл этген болур эди, нек дегенде, Хан-батыргъа аны жюреги эриген кибик этди.

Унамин Тохтамишни хапарына бек уллу эс буруп тынгылап тура эди, жалаңда бир затланы юслеринден тынгылыракъ билир ючюн тилей.

- Сен, нек эсе да, Асияны ханы Озгъан-хан санга ненча адам бергенини юсюнден сагъынмай кетгенсе, - деди Унамин, Тохтамишге кюнбатыш жанында къайсы халкъла анга болушлукыгъа ненча адам бергенлерини юсюнден айтханда.

- Ол манга аскерчиле бермегенди, аш-азыкъ бла болушханды ансы, - деди да Тохтамиш, сора, дыркъ деп, атасыны айтханы эсине тюшюрдю да, кьошду, - мен Дада-Къалагъа жетгенде, мени оналты минг адамы болгъан аскерим бар эди. Ала манга ол аман оруслуланы къоз къапларына жыяргъа толу боллукъдула деп, алай санап къойгъан эдим. Ма аны ючюн Озгъан-хандан аскерчиле бер деп тилемеген эдим.

- Кеси уа бизден да ала бар адамла деп айтмагъанмы эди?

- Угъай.

- Сейирди ол, - деди Унамин, алай аны кез къарамы уа Тохтамишни тинин-жанын, акъылын-жюрегин къармай кетип, ол Озгъан-ханны юсюнден толу хапар айтмагъанын билдирди. – Ол аман оруслула къатында жашайды, алай эсе уа, анга да уллу тынчлыкъ бере болмазла. Сора ол санга адамла берейим деп, нек айтмагъанды - кертисин айтханда, сен аны халкъын, ханлыгъын да ол аман орус къачакъладан къоруулар ючюн бара эдинг да ол жортууулгъа? – Унаминни къара къашлары ёрге кетюрлюре – ол аны керти да уллу сейир этгенини белгиси эдиле, аны сейир этгени уа, баям, аны кез къарамы, аны ушакъ негерини сёзлери алай тюз болмагъанлары ючюн эди да, аны сезип, кесин тыялмай, Тохтамиш хапарын тюз да болушунлай айтды.

- Ол да айтмады бизден да ала бар деп, мен да андан тилемедим, нек дегенде, ол мени Куявагъа жортууулгъа тебирегениме алай уллу ыразы туююл эди да, - деди Тохтамиш. – Бирге жашайбыз кюншулукъда, анда-санда чек тийреледе бир гыр-мырла да боладыла, хар къайдача, ансы къалгъан жашауубузну хатасы жокъду – да сора мен кесими кюншум бла нек урушургъа къалгъанма деп. Ол алай айтхан эди.

- Сора ол алай санайды – тегерек-башны халкъларын безитип айланган оруслуланы кесини огъурлу кюншуларына санайды, бизни уа, Уллу Хазар ханлыкъны оноучуларын а – телилеге, нек дегенде, бу тынчырахат жашап тургъан халкъланы жашаргъа къоймайбыз, аланы бир бирлерине къозугабыз, туююшдюребиз. Сора ол керти да алаймы сунады? – Унаминни, къаны бузулуп, кёзлери окъуна жылтырай, къалын чырпа башы бла ол асланнга ушай эди (аны аслан кибик гырылдамагъаны сейир эди!). -

- Сора ол алай суна болур – ма биз, Эдил-Къалада олтургъан телиле,

кече-кюн да тынч-ырахат жашап турган кьоншуларыбызны кылай бла кыйгы-кыауга этейик, кесибизни халкларыбызны да, бир бирлерине кьозутуп, ары-бери чабышып, тынчыклары кылай бла алайык деп. Сора ол керти да бизни телилегеми санайды? Сора Уллу Хазар ханлыкда жаланда олмуду акыллы! Рум да дуня бла бир тасхачыларын, кеслерин да дин кийимлеге кийиндирип, бери жибермейди да, кюн тюшген жанында кыангарлыланы бла оруслуланы бизге кьозутмайды да, анса уа кесибизни халкларыбызны ханларын, бийлерин да бизге бир бирлерине да жау бла кыарарча азым кюрешедиле, неда кюнчыгыш жанында кангарла, буртасла, сакыла, огыула азым бузадыла бизни кыаныбызны? Хар кыйда да – тынчык, ырахатлык! Алай суна болур Озган-хан. Не айтаса анга, шуехум, ы?

- Не айтырга да билмейме. Ол сен айтхан затланы ол билмейди десем, ол этюрюк болур, алай анга не керекди – аны мен да билмейме.

- Аны билген алай кыйын иш туюлду! Ол, бош- бизни туюбюзден чыгарга умут этеди! Биз анга былай эт, алай эт деген эсек, ол а унамай эсе - сора ол кеси аллына хан болурга сюеди, бизни Уллу Хазар ханлыкдан айырып! – Тюз да ол такыйкыада эсине келген акылына сейир этип, бир кесек турду да, ышарганчык да этип, былай кыошду: - Баям, аны акылына бир зат келген болур! Сакы болурга керекди, шуехум!

Былайда Тохтамиш керти да тынгысыз болду – атасы Хан батыры бла селешгенде Озган-ханны, онг болганы кыада, сагынма деген ушай эди да, зулмучу бир тюрлю сылтау бла анга илинмез ючюн. Алайды да, иш кыоркыганынга жолук дегенча, Арслан-хан кыоркыганча болду. Тюзюн айтханда Озган-ханны Уллу Хазар ханлыкдан чыгар умутун Хан батыры да сезип кыйганына Тохтамиш сыйген окына этген эди.

Уллу Хазар ханлыкда хар нени да оноун этген Хан батыры Озган-ханны жауу болуп башлады эсе – сора аны кюнюн кырейим! Тохтамиш да аны сюе ушай эди да. Алай ол зат кеси аллына болса сюе эди Тохтамиш, кеси ол ишге кыошулмай. Атасы аны терслемез ючюн. Айхай да, шенду кыйын эди Хан батырны бююн ачыуланнганы не бла бошаллыгын, алай а ол ариулук бла бошалмазлыгы баям эди. Арслан-хан, эртте-кеч болса да, билмей кыаллык туюлду аны жашы Тохтамиш Хан батыр бла селешгенден сора Унамин Озган-ханны сыймей башлаганын. Алай болса уа, ол аны, Тохтамишни, терслемей кыоярык туюлду. Башына ол акыл келгенден сора Тохтамиш, не да этип, Хан батырны ачыуланнганын чыкдюрю ючюн кюрешди.

- Не билейим, Тейри, тюз да аллай умут эте болмаз Озган-хан. Ол, бош, Черниговну тайфа ханы аны кыйыны болады да, аны бла уруш-туюшмей жашарга сыйюп кюрешген болур эди. Андан сора не билейим.

- Да сен Черниговха бармай эдинг да, жортуулуга Куявага амал ишле этип айланган оруслагы бара эдинг да. Черниговну ханы уа, мен билген хапарга кыре, алай уллу сыймейди, Хельга-батырны.

- Болур алай, алай а мен оруслуланы барын да тегерекни-башны тонап айланган кыачаклагы тенг этеме. Ма аны себепи уа Черниговну ханын да бир кесек кыоркытурга тюшгенди.

- Аны да бек тюз этгенсе! – деди да Хан-батыр, Тохтамиш эркин солуду – ол Куява бла бирге кеси аллына Черниговну да «сопаклаганын» Хан батыры жаратмаз деп, кыоркуп тура эди.

Хан батыр, айхай да, ол сагъат окъуна ангылагъан эди Тохтамиш терс этгенин Черниговха чабыуул этгенин, нек дегенде, Куяваны да, Черниговну да «сопакълап», ол эки да шахарны къадарларын бирге ушаш этип, аланы бир бирге жууукълашдыра эди. Тохтамиш Куяваны «сопакълап», Черниговну уа тынч-ырахат жашама къойса эди, ма ол заманда оруслуаны ол эки да уллу магъаналы болгъан шахарланы араларындан гыр-мырла, чойреликле кѣпден-кѣп болуп, ахырында ала, ол эки шахар жау болуп къалыргъа боллукъ эдиле. Нек дегенде, Куяваны ханы Хельгу Черниговну ханын, сен бизни жауларыбыз бла – хазарла бла шуѣхлукъ жюриотесе деп, терслерге боллукъ эди. Ол а, алай бла, айхай да, Хазариягъа иги эди. Нек дегенде, Хазарияны къатында болгъан ханлыкъла, халкъла къаллай бир къарыусуз болсала, ол заманда Хазария аллай бир къарыулу бола барады. Тохтамишни терслиги уа не эди десенг, Куяваны бла Черниговну бир бирге жууукъ этгенлиги да, алай эсе уа, ала, биригип, алгъындан эсе къарыулу болургъа боллукъдула, сора ол а Хазарияны къарыусуз этеди. Алай а Тохтамиш кибик аллай тели таулугъа ол затланы ангыларча акъыл къайдан келлик эди, деди Унамин ичинден. Алай а Тохтамиш уллу магъаналы хан ишлени хар заманда да тап, тынгылы эталмай эсе да, ол бир тюрлю ишексиз ышаннгылы адамды, алдаулукъ этмей, башха ишлени бек тамамлайды. Ма аны себепли Хан батыры Тохтамишни бу жолну махтагъан окъуна этди, кертиси бла уа – анга урушур орунуна. Ол кесини керти окъуна да Уллу Хазар ханлыкъны Гитче ханы сунсун да турсун, бир уллу оноуну этип айланнган. Сунсун да турсун. Керекли заманлагъа дери.

- Бир тынгылы хапар айтсанг эди – сен къалай унатдынг оруслуаны Дейлемге жортуулгъа барыргъа? – деп сорду Хан батыры. – Ол сени бир да алапат ишинг болгъанды. Мен санга бек ыразы болгъанма.

- Сени аллында тобукъланып тургъан адамны унатхан алай къыйын иш туююлдо, - деди, махтанып, Тохтамиш. – Биз этген келишимге кѣре, ала манга жюз бла жыйырма минг алтын ахча алымгъа берирге керек эдиле, аланы уа ахчалары жокъ эди. Алай бла келишебиз – ала Дейлемге чабыуул этедиле, анда тонап алгъан ырысхыдан бизге алым бередиле деп. Алай бла, ары да, бери да – тап.

- Сора къачан барыргъа айтхандыла?

- Эки жылдан. Сора хазырланыргъа да керек, къайыкъла да ишлерге керек, жетмесе дегендиле.

- Хо, хо, алай болмай а, - деди Хан батыры, ыразы болуп. – Не десенг да, Багдадха жол ачаргъа керекбиз, тенгизни тѣбен жанында бир тюрлю тизгинликни, низамны сакъламагъан ханлыкъланы оюп. Ансы былайлай барып турса, сатыу-алыу керуанла арталлыда жюриомей къаллыкъдыла. Ала уа, не десенг да, халкъны керекли затла бла жалчытхандан сора да, Хакъ ханны хазнасына да аз ахча бермейдиле. Ол а Уллу Хазар ханлыкъны айныууна, кючлюден-кючлю бола барыууна себеплик этеди. Ол а – Хазарияны къарыулу бола барыуу, аны халкъыны къолайлы жашауу, - деди да Хан батыр, сора энчи чертип къошду, - бизни бек биринчи борчубузду. Алай туююлмюдо, шуѣхум, Тохтамиш?

ГУМУЛЖУК ТЁБЕНИ ДА КЪОЗГЪАМА...

Дунияда аллай алапат жерле бардыла, кьуруда кюн тийип, жылы болгъанлай тургъан. Аллай хапарла мени бек сейир этдиредиле. Керти да бардыла аллай жерле, мен кесим да кёргенме аланы. Бизде уа... Жауунла бир жаууп башласала, ийнанырыгъынг да келмейди кьайда эсе да аллай жаннет болгъанына. Эх, аллай бир жылы жерде сюеклеринги бир иги кьыздырыр эди иги сагъан. Жашыракъ болгъанымда, эсима да келмегенди кюнню халына эс бурургъа. Энди уа от жагъа болгъанды мени дарманым. Некди ол алай? Эштада, жаш заманымда кесими ичимде отум болур эди ичимден жылыгып тургъан.

- Асхаб, сен жатханлай тынгыла да тур сени кьарт атанг айтхан хапаргъа. Адам кесини озгъан жашауун билирге керекди. Адамны озуп кетген жашауу не хазна кьайтсын. Тынгыла. Бусагъатдан тап заман боллукъ тьойюлдю – амманг тышында тауукълагъа аш бере, башха мурккула эте айланады. Чырмарыкъ тьойюлдю. Ол келсе уа, хапаргъа хазна баталмабыз. Жукълап болсанг да, кьоймаз: «Ингир ылызмыда жукълагъан ырысды», - дер да турур. Не сен айтханнга, не мени хапарыма жол бермес...

Асхаб, бирде сен соргъан этген эдинг, бизни кьоншуларыбыз нек жокъдула деп... Билемисе, бар эди мени алапат кьоншум. Халалжюрек, алтын адам, адамгъа дайым да игилик излеген. Жоюлгъан да кесини халаллыгъындан этгенди. Жашауда кёп тюрлю адамла тьобейдиле. Бюгюн мен санга ол алапат адамны юсюнден айтыргъа сьоеме.

Ол эртте болгъанды. Тюз бюгонча, ингир ала ылызмы. Кьургъакъ кюз. Чууакъ ингир. Бирде мен, арбазыбызда ындыр кьурап, арпа ууа турама. Алгъын арпаны бусагъатдача уумагъандыла. Алгъа чалгъы бла чалып, ызы бла жыйып, гыстыла этип, юйге ташыгъандыла... Сора гыстыланы жайып, ёгюзлеге малтатып, алай уугъандыла. Бизни да болгъандыла ёгюзлерибиз. Арбазны ортасында базыкъ чьпын уруп, тегерегине гыстыла жайып, ёгюзлени баш бауларын ол чьпыннга байлап, ала ол гыстыланы малатай, тегерек айланып болгъандыла. Иги кесек заманны малтатып уугъандан сора, мирзеуюн алай айыргъанбыз.

Ол мен айтхан ингирде алай болады: кьоншум Зухайра, бизни чалман буруубузгъа таянып, малларын сакълапды. Биз да аны бла хапарлаша тургъанлай, ауаз эшитилди:

– Ассалам алейкум, Зухайра! Кеч кьолай болсун!

Билемисе, жашым, мен элибизде хар кимни ауазындан таниялгъанма. Бусагъатда окьуна кьулагъыма эшитилгенлей турадыла аланы ауазлары. Ма, сёз ючюн, арбазында кирпич бишириучю эки печи болуучу Умха. Ол сёлешсе, ауазы кьуууш ичинде бир заг гьуюлдегенча эшитиледи. Аны кьоншусу Ковра уа – бир сейирлик тынч адам, сёлешгени да – анга кёре. Бага деп да бар эди бир кьоншубуз. Ол а, бир жаншап башласа, он сёзюнден кьатында болгъан, бек болса, бир-эки сёзюн ангылагъанды ансы, кьалгъан сёзлери бурунунда буштукъланып кьалып болгъандыла. Алай болгъанлыкъгъа, ол тогъуз кьатын алгъанды, биргесине уа ючюсю жашагъандыла. Анга эллилерибиз: «Тейри, Бага, сени берю

кьуйругъунг* барды, анча кьатын санга угъай демеген эсе», – деп болгъандыла.

Ол да, абызырамай: «Тиширыугъа керек хар затым да тамамды» деп кьоя болгъанды.

Экинчи кюн а, аны ол сёзлерин бир бирге айтып, кюлюп туруп эдиле.

Заманла оздула, кетдиле. Ол адамладан кьатымда бюгюн бири да жокъ. Не Ковра, не Бага, не Умха... Жангызлай кьалдым мында. Кьоншуларымы журтлары болуучу жерлени кюн сайын да кьыдыра, ауазларын, кьылыкъларын, сьыфатларын кёз аллыма келтиреме.

Кёп болмай Бетарсолта айтады манга...

Асхаб, сен а таныймыса Бетарсолтаны? Шатойда бир-эки жылны финанс бёломде ишлегенни?.. Ол бери кьайтханлы да болады бир он жыл а. Анда ичгини ызындан болуучу хапарын айтадыла. Ызындан болгъан дегенде уа... кьоллары кьалтырап, кьаламны да туталмай эди дейдиле. Аны себебинден ишинден кьысталгъанды. Шёндю уа колхозда эсепчиди. Мен да ишлегенме эсепчи болуп, бизде ТОЗ* кьуралгъанда. Алай аныча кючбюсюреу а болмагъанма бир заманда да.

Аны уа галстуксуз бир да кёрмезсе, кьолпугъунда да кьагъытлары... Алайды да, бирде барама анга кьайгы сёз берирге. Ол а, ат башындан сёлешгенча: «Ол диаклетди»*, - деди да кьойду. «Диаклет» дегенин билсенг а! Бетарсолта кесин ангылатады алайда: «Кьартла кетерге керекдиле, аланы орунларына уа жаш адамла келедиле. Ма олду «диаклет» дегеним...» деди да кьойду. Ол айтханда да болур... Алай кьартла да жашарча бир «диаклет» болса керек эди. Кьарадым да, Бетарсолтаны ол туюнолду кьайгысы. «Диаклет» дегенлей, тынч-ырахат жашай барады. Алай, кезиу аны кесине жетсе, ма анда гузаба этер ол...

Охо, кьайры мырттылагъа кетдим мен болмачы хапарым бла?.. Бусагъат, Асхаб, от кёмюр болсун да, нарпюх кьууурайыкь. Аны, эки этип, баш жартысын санга берейим. Аны ашасанг а, ариу жаш боласа. Угъай, угъай! Баш жанын угъай! тебен жанын, иничке жанын берликме. Аны ашасанг, жигит боласа. Ариулугъ а – эр кишиге ариулукъ неге керекди! Жигитлк керекди эрге.

Ма ол ингирде Зухайра бла саламлаша, аны кьатына биз элли болмагъан бир адам жанлады. Мен да жанладым, кьонакъланы игирек эслерча. Бир абаданыракъ эр киши бла эки жашны кёрдом. Бир кёргенлей да жаратмадым ол адамны. Бегирек да кьарамын – жютоп, огъурсуз. Кьысха айтханда, бетсиз адамда болады аллай кьарам. Бир зат излегенча, тегерегине кьарагъанлай. Кьутургъан итге да ушай эди ол.

Алай, итге барды амал. Ушкок бла ур да, ёлтюр да кьой. Аллай адамгъа уа не этгин? Уруп ёлтюраллыгъын жокъ, кимге керекди аллай гюнях! Аны себепли аллай адамла халкыгъа хата этдиле. Кеслерича бирлеге тюбесле уа, аланы кьолларындан жооладыла.

– Уалейкум салам! Кьолайлы бол!– деди Зухайра, аны саламына жууап бере. – Келигиз, жууукъ болугъуз! Не жумуш бла келгенсиз элибизге?

– Кьыйынлыкъ чыгъаргъанды бизни жолгъа. Мен адам ёлтюргенме да, кьан телеуге тышюп, кьачып айланама... Аны юсюне уа кёп болмай амам да ёлгенди. Энди жашау этерге бир эл излеп айланабыз.

– Хау кьыйынлыкъды ол, уллу кьыйынлыкъ. Аллах кечсин гюняхларын ёлгенлени... Кьайсы элденсиз?

– Хучанчулгиден.

– Эшитген да этмегенме аллай эл барды деп. Кьайсы тайпадансыз?

– Тайпабызны аты да хучанчулги деп алайды..

– Билемисе, Асхаб, жокъду аллай атлы жер да, тукъум да. Адам къапха кирген жин болур эди ол, эштада. Аны аты окъуна ишеклик туудургъа керек эди. Зухайра адамны бир кёргенлей окъуна аны халын сезе билиучю эди, жюрегинде не жарсыуу болгъанын, не заты аругъанын, кюнню халы къалай боллугъун да андан соруп болгъандыла адамла. Битеу эл бек суйгенди Зухайраны. Саусузгъа – дохтур, ёлгенге – молла, болушлукъ кереклиге – нёгер. Хар адамгъа да таба эди кёл этдирир сёзле. Ол элде аны айтханын этмезлик адам болмагъанды.

Бир бирге къама сууурургъа хазыр болгъан къанлы жауланы жарашдырыргъа къолундан келгенди. Ёлет киргенде, адамланы сакълагъанды. Анга кёре, адамла да анга уллу хурмет этгендиле, малларына къараргъа, бахчасын этерге болушуп тургъандыла. Аны къатыны да бар эди Баху деп. Тюз да баш иесича ол да халал, ариу сёзлю эди. Хайт деген жашлары да бар – Керим. . .

Тохта, тохта, тохта. Кюнню бери тартайым. . . Ма, жашым, нарпюхюнг да бишди. Тёбен бёлюмюн береме. Бир кесекчиги кюйгенине къарама, аша. Жигит боллукъса.

Керти айта болурла адамла, къадардан къутулмазса деп. Сейир этгеним неди десенг, аллай акъыллы Зухайра къалай ангылагъан болмаз эди Жахарбекни харамлыгъын? Кесими юсюмден айтхан да этмейме.

Ингир ала барама къоншума. Агъач ундуругъунда таянып, минчакъла санай тура эди. Юйдегиси да аш-суу эте.

- Аллах ыразы болсун, Бауду, – деп, жарыкъ болду манга Зухайра, жатхан жеринден ёрге кётюрюле. – Кел, олтур былай.

Аллай бек алаамат адам эди ол. Сабийге окъуна къобар эди, манга угъай. Аны ундуругъуна олтурургъа тийишлиге санамадым кесими. Ундурукъ аллында алаша шинтикчикге чёкъдом.

Бираздан Баху аллыбызгъа нарпюх гыржын бла къояжапха салды. Юйдегиси аллай ачыкъ болуучу эди аны. Бир да аллай адам хазна тапхыенг! Кеси да Шалиден эди. Жууукълары бла байламлыкъ артыкъ жюрютмегенди. Нек дегенде, ыразы туююл эдиле ала аны Зухайрагъа барырына. Ол а Зухайрагъа суйюп баргъанды. Бу ташлы, къаууралы жерни сайлагъанды жашау этерге. Эллиле анга ал кёргенлеринде окъуна бюсюреген эдиле. Бир да айтып таусмайдыла: Зухайра бла Баху кече жауун жаууп чыкъгъан эрттенде келе болгъандыла. Элли тиширыула малларын сюрюуге къууалап орамгъа жайылгъан заман. Ол экисин кёрюп, сейирге къалдыла: жауундан сора келгенлерине да къарамай, этеклерин не аз да жибитмей келе эди, кюнча жарытып, Баху.

Не дейсе, Асхаб, нарпюхюм сюесе энтта? Тохта бир кесек ушхууур ашарыкъбыз бусагъат. Былайчыкъда кёй териде жат бир кесек. Ма алай, аппангы бёрю балачыгъы*.

Жюрегим тынгысыз болуп кетдим ол кюн къоншуму юйюнден. Эшикке чыкъгъандан сора да, кетмей, бир кесек турдум, терезелерини къатында. Кючюкчюю да юре манга къарап. Уста биле эдим мен ала ол къонакылагъа къалай къарагъанларын, къаллай къонакъбайлыкъ этгенлерин Жахарбекге бла нёгерлерине.

Къыйналып жукъладым ол кече. Бир кезиуде терезе къагъылгъан таууш эшитдим. Чарглап чыкъсам, – Зухайра сюелип.

- Не болгъанды?

- Къонакъларым жашыргын кетип къалгъандыла.

- Аберинги урлагъанмыдыла?

- Угъай. Къарагъанма.

- Да сора, алай окъуна иги болур. Кетсинле. Алай аламаг кьонакылагъа да ушамай эдиле.

- Угъай! – деди Зухайра. – Ол мени юйюме бедипшикди. Кьонагъым кьачып кетсе.

- Охо, - дедим мен. – Сен айтханны этейим.

- Ызларындан жетип, кьайтарыгъа керекди.

Жахарбекни да, нёгерлерини да ызларындан кьууулуп, Аргуннга жете баргъан жерлеринде жетдим. Бара эдиле ючюсю да, бир бири ызларындан тизилип. Аланы озуп, атымы Жахарбекни аллында тохтатдым.

- Кьайтыгъыз!

Манга тюрслеп бир кесек къарап турдула да, сёз да айтмай, артха бурулдула. Айтханымы алай этмеселе да, кьамичим бла жетдирлик эдим. Ол заманда шёндюча туйюл эдим. Бек къарыулу эди сени аппанг.

Биз келгенде, элни акьсакьаллары да Зухайра бла бирге, жыйылып сакьлай. Жахарбек айтды:

- Зухайра, Аллах ыразы болсун санга! Сен бизге бек иги кьонакьбайлыкь этгенсе. Алай мында жашау онгла кьурагъан тынч болмагъанын билеме. Сени да, кесими да керексизге нек кьыйнайма деп, кетерге таукел болдум. Тилейме, кеч мени, Зухайра.

Ол сёзледен сора тегерек шош болду. Сёзню Кьоллагъа – элде бек таматагъа бердиле. Кёзон алмай, иги кесекни Жахарбекге къарап турду да:

– Бизге аллай тилек бла келген сен биринчи адам туйюлсе, – деп башлады ол сёзон, – бизни жерибиз да барды. Анга ие кёзден кьарасагъыз, ол да хайыр берир. Биз а кьачан да ачха, жаланнгачха билеклик эте жашайбыз. Игиликге аманлыкь этмезге сёз берсегиз, жер табылып сизге да...

2.

Асхаб, жукьлапмы кьалдынг? Кьояжапха хазырды. Тур, азыкь ашайыкь. Жилияма, жашым, жукьла, аппанг юлюшонгю кьояр да, эрттенликде ашарса. Кьопханмы этдинг? Ой, иги жашым, аппанга нёгер болдунг. Жаратдынгмы кьояжапханы? Баху да ма быллай татыулу кьояжапха этиучю эди. Ол этген кьояжапхача кьояжапха бир да кёрмегенме. Бийче Къахарма да эталмагъанды аныча кьояжапха. Ол жаны бла элли тиширыулары барындан уста болгъанын Баху ёлгенли да кечмейдиле элни кьарт кьатынлары.

Къалайда бёлгенем хапарымы? Ыхы... Жахарбекге жер да бердиле... Атына бир къара аны – аллай атха Аллах налат бергенди. Анга бахча кьоншуда Сота деп биреу жашагъанды. Ол да бу элге кёчюп келгенледен эди.

Ол а юйдегиси Самартны хатасындан кёчгенди бизни элге. Ариу тиширыу болгъанды, тууушулу. Эр кишилени кёзлерин кьаматхан, эслерин тирилтген. Бизни элге кёчгенли сабырыракь болгъанды. Туугъан эллеринде уа Сотагъа жууукьлары:

– Сен не тукьум эр кишисе, юйдегинги юйюнге кьялмагъан? Болмай эсе, айырыл да, юйюне барма кьой.

– Кьуюгъуз муну, – деп кьояды Сота уа. – Ол юйге кече кьалыргъа келсе да болады манга. Башха заманда уа жашасын суйюгенича.

Аны ол сёзлери кёплени сейир этдиргенди. Къайсы эр киши айталлыкьды алай? Бютюнда ол заманлада. Ол анга бир хыйны этген болур дегенле да бар эдиле. Къалай алай болса да, Сотаны жууукьлары экисин да элден кьыстадыла.

– О-о, сен да келипми кьалдынг, мен а эслеген да этмедим, – деп, хапарын бёле, юйдегисине кьарады Бауди. Чай нек сууукьду? Бусагьатда кьайнагьандымы дейсе? Кесингсе сууукьму дейсе? Болур алай да. Чайникни уа сал отха...

Бир-эки жылны Жахарбек тынч жашап турду. Хар адамгьа намыс бере, жарыкь болуп, бютюнда бег а Зухайрагьа. Бир ауукь замандан кьылыгы, сыфаты да тюрлене башладыла. Мыйыклары ушагысыз ёсюп, кьашларын да туйгенлей, бетин огьурсузлукь алып. Бирде адамгьа кьычырып сёлеширден да артха турмайды. Элни тиширыулары сабийлерин аны бла кьоркьютуп башладыла. Эт да тур андан сора адамгьа игилик, бер анга элингде жер, иш да. Сау бол дерни орунуна ол а халкьны исгилтин этип. Аны кьой, Сотаны юй бийчеси бла айланады деген хапарла чыгьа башладыла. Элден жашыргьан да этмейдиле ол халларын.

Барындан да бек ол затлагьа Зухайра жарсый эди. Алайсыз да арыкьдан ёле тургьан, бютюнда эрип баргьаны кёрюнюпдю. Жахарбекни жолундан кьайтарып, элде жашаргьа онг бергени ючюнму ашай болур эди ол кеси кесин? Бир кюн танг эртген кёрюп кьалама: арбазыны ортасында сюелип, чыгьа келген кюннге айланып, дууа окьуй турады. Иги жууугьуракь барып тынгылагьанымда, ол Аллахдан тилек эте тура эди: «Аллах, сен мени элиме жан аурут да, ол аман адам мындан кетерча эт», – деп.

Бощдан туйюл эди Зухайраны кьоркьууу. Элни тиширыуларыны кёбюсюню кёзлери Жахарбекни кёргенлей, ойнаш жылтырап башладыла. Эр кишиле да тюрлене башладыла. Жахарбекге ушаргьа кюрешгенча кёрюнедиле.

– Бу сауутланы былайдан кетерчи, – деди Бауди, биягы хапарын бёле, юйдегисине. Тойгьан да этгенбиз, Аллахха шукур. Жастыкь берчи, бир таянайым. Киштикни да юйге кирме кьой. Сют да ичсин. Асхаб, сен а тынгыла хапарымы андан арысына.

Бирде уа былай болду: жаз башыды. Бир ай жарыкь кече кече ортасы бола болур деген заманда, ма алайда кёрюннген тауну башындан бир кьычырыкь эшитилди:

– Эй, адамла! Тынгылагьыз! Тынгылагьыз! Эл кьыйырында жашагьан Жахарбек Сотаны юйдегиси бла айланады... Анга ийнанмагьан Колланы гебени сюелген жерге келсин...

Кьычыргьан адам бурунун кьысханнга ушай эди, ауазын киши танымазча. Алайлай ол адам бир ахырлыкь кюлдю. Кесин не бек таньтмазгьа кюрешди эсе да, ол Жахарбек болгьанын ангыладым. Кьалай? Кесини юсюнден кьалай айтып кьычырып эди алай? Сейир этдим мен анга. Эртгенликде эртте Жахарбек, халкь кёре, жаяулай элден кетип бара эди, Урус Мартаннга барама деп. Бир он жыл да озгьан болур андан бери, Зухайра адамлагьа айта эди: кече ортада алай кьычыргьан кьодучу хата келтиреди, туйюшдюрген этеди адамланы деп. Ким болгьаны билинсе уа, анга кьаргыш этилир, асыралгьан да дин бла этилмез. Ол заманладан бери мында аллай иш болмагьанды.

Экинчи кюн, Жахарбек кьайтхандан сора, Сота анга былай сорду:

– Эшитгенмисе сен ол кьычырыкьны?

– Эшитгенме, – деди Жахарбек. – Ол кертиди. Алай сен не эталлыкьса? – деп, ушкогуна узалды...

Кече узуну тиледи Сота Самартха элден кетейик деп. Айтханын этдиралмады. «Аллах жетдирир санга!» – деп, хапчюклерин да жыйып, Сота кеси кетди элден.

Жахарбек, кёп сагыш эте да турмай, аны жерин, арбазын да кесиникине

къошду. Эллиледен да сормады. Ол кюнден башлап, жауунла тохтаусуз жауа эдиле. Кюн да, кече да тохтамай. Асыры жауун тохтаусуз жаугъандан, аман хансла ёсюп, юйлени башларына иш да жете эдиле. Зухайра халкыгъа ангылатыргъа кюрешди суу басаргъа боллугъун. Аллахха тилек этигиз, садакъя беригиз деп юйретеди.

Ол кече окъуна Зухайра, Жахарбекни жашагъан жерине барып, Самаргъа бла анга неках этеди. Эллилерини гюняхлары асыры кепден, суу тюбюне батаргъа кьоркъуулуду деген хыйсап бла этди ол бу жумушну.

Жауунла андан сора да тохтамадыла. Аны бла да кьалмай, элге жангы хата келди. Бир ингирде болушлукъ излеген кыгчырыкыла эшитилдиле. Халкъ чабышыргъа кюрешди, алай батмакъ бла аман хансла атларгъа окъуна онг бермей эдиле. Къыйналып жетдиле ауаз эшитилген жерге. Жаланда Жахарбек чыкъмады юйюнден. Бек жарсылуу кече болду ол кече. Батмакъда Губаны ёлюгю табылды.

Губа - жангызлай жашагъан къарт адам. Къачан эсе да бирде элге садакъя жъя келип, мында кьалгъан эди. Эллиле анга жерчик да берип, жашар жер да къурап, алай кьойгъан эдиле мында. Бусагъатда уа жатады батмакъда ёлюп. Ёлтюргенле уа Жахарбекни жашлары – Михарбек бла Шахарбек. Сылтауу уа неди десенг, бош сёз болгъанлары ючюн туююп ёлтюрдюле жарлы къартны.

Экинчи кюн Губаны асырадыла. Битеу эллиле келдиле аны асырагъа, Жахарбекден бла жашларындан кьалгъан. Жауун да тохтамагъанлай жауады. Зухайра да, къабыр башында олтуруп, Къуран окъуйду. Ол кюн бюгюнча эсим-деди. Окъугъанда да алай окъуй эди, хар сёзю жюрегинге жетерча. Ол кюн болду мен аны ахыр кере кёргеним.

Ой Асхаб, Асхаб, эр кишиге жилиргъа жарамайды дейдиле... Ол кюнле эсима тюшселе уа, кёз жашларымы тыялмайма. Кел, жашым, аппангы кьатына, жер этгендиле бизге. Жат да, хапарыма тынгыла.

Барды Зухайра Жахарбекге. Кеси жангыз. Адамлагъа юйге барама деп кьойду. Аны жолдан къайтарып, эллилерине аллай бир азап чекдиргени анга тынчлыкъ бермейди. Зухайра келгенде, Жахарбек Губаны жерини тегерегин бегите тура эди. Болгъаны да асыры балчыкъдан, тонгузгъа ушай эди.

– Аллах бла тилейме, кет элибизден! – деди анга Зухайра.

- Сора нек? Сен туююлмо эдинг кетеме дегенимде кьоймагъан?

- Сен адам ёлтюргенсе.

- Неде ол айтханынг? Ол адам да, эр киши да туююл эди? Жарлы факъырачы, къуру тилегенлей айланыр эди... Мени тонгуз балаларым кимни ёлтюрюрге керегин уста биледиле...

- Жауунланы бизге Аллах сизни хагагъыздан жаудуруп турады. Бир кесекден аман ханс юйлерибизге да кирип ёсерикди.

- Тонгузгъа балчыкъ бла аман ханс тап жарашады, хур-хур этди да, жатды да кьалды.

- Энтта да Аллах бла тилейме... - деп кюрешеди Зухайра.

Жахарбек да таймайды сёзюнден:

- Жерибиз семизди, къарачы таякыла жерге кьалай тынч киредиле. Мен да тамырларымы мында алай терен ийгенме. Кетер акылым да жокъду.

- Кет, андан эсе, - тохтамайды Зухайра.

- Къайры барайым да?

- Хучанчулгъагъа, келген жеринге.

- Бусагъат мен сени жиберейим ары... - Хыршыланып, алай айтды да, Зухайраны юсюне айланды. Бир жютю къама бла уруп ийди да, алайда ёлтюрюп

кьойду....

Биягъы аппанг жилийды, Асхаб. Ол затла эсиме тюшселе, кез жашларым тегюлноп кьаладыла, тиширыудача. Жукьу да не хазна кирсин бюгече мени кезюме. Жауун жаумаса, тышына чыгып, хауада бир кесек айланьыр эдим. Жауун а тохтаусуз жауады, ол замандача...

3

Зухайра ёлген кюнден сора жауун да тохтады. Жарыкь, чууакь кюнле тохташдыла. Аны асырагъандан сора, кюн да тийгенлей, жылы жауунчукь жауду. Ол аны огьурлулугьуну шагъаты эди. Кьаллай бир халкь бар эди ол кюн бизни элде!

Тонгуз Жахарбег а кесини тонгуз балалары бла андан сора да кетмедиле элден. Аллахны бир бек чамландыргъан болур эдик, ансы быллай азаплыкь чекмез эдик. Кюрешедиле ала уа юйлерин ишлеп, таза да кьала ишлегендиле. Ёмюрге жашарыкьча.

Ол заманлада кьырал оноула тебен тюзледе этилгендиле. Он жыл болады патчакьны тайдыргъанлы. Бир ауукьдан аны кьаугъасы бизни элге да жетди. Мен ол заманда, финагент болуп, налогла жыйыучу эдим. Жангы негерим да бар, жаш адам. Аты да Асхаб... Хау, хау, бош кюлесе! Санга да аны атын атагъанма. Анга ушасанг, керти да тынгылы эр киши боллукьса. Субай санлы, бийик, чырайлы жаш эди Асхаб. Аныча кийинген адам болмагъанды элибизде. Кез аллыма келди да аны ышара-ышара келиучюсю.

Бизни жерледе аллай адам болмагъанды десем да, ётюрюк айтмам. Бирде бир сейир хапарла да айтыр эди. Бир ауукь заманда жерни темир атла кьазарыкьдыла дер эди... Билемисиз, жулдузла да кюнча уллуладыла, жер да тегерекди, кеси да кюнню тегерегине айланады. Колла уа ол хапарланы эшитгенде:

- Жерни тегерек айланганын бла кьалгъанын билмейме, алай аны айтханны кесини башы тегерек аланганына ийнаныгъыз.

Ким ийнанырыкь эди анга ол заманлада! Айтхан затларыны кёбюсюн а жашауда кере келебиз. Анга тынгылай, халкь жулдузлагъа да сейир этип кьарап башлады.

Жауун да тохтагъаннга ушайды, жашым. Тамбла кюн жылыныр. Хапарымы уа бошамагъанма.

Зухайра да ёлоп, кеп да бармай, аны юйдегиси Бахуну бла жашы Керимни кере барама. Бир оналты жыл бола болур эди анга. Ол жыл санда бир-бир жашла кьарыулула болуучудула, жетген кишилеча. Керим а аллай туююл эди. Алаша бойлу, назик жашчыкь. Бахугъа уа сейир окьуна этдим: ачыу сынагъанын не сезю бла, не иши бла билдирмейди. Жюреги уа таралмай амалы да жокьду. Олтуруучусуча, от жагда олтуруп, дууала окьуй. Аллахны кьадарына бойсунуп тургъаны кёрюнопдю.

- Керим, мен санга келгенме. Эркинлик тилейме сенден- атанг ючюн дертни мен жетдиррге сюеме, - дедим. Ол сени атангды. Мен да бир жууугьумдан башха этмегенме аны.

Керим, бир кесек турду тынгылагъанлай, кьарамын манга бурду. Аны кезлери жанган этгеннге ушадыла.

- Билемисе, сен алтынчы адамса ол тилек бла келген, - деди ол. – Мен а кесим сау кьадарда, атам ючюн дертими кесим жетдирликме. – Мени ёлтюрселе уа... - Ол кезиуде Баху кьалтырагъанча кёрюндю. Ол болду аны жауабы манга

ол кезиуде.

Бир-эки айдан жангы шуёхум Асхаб бла мен жумуш бла Ами-ирзе элге тебиредик: мен налогла кыяргъа, ликбез кьуаргъа.. Мындан ары хапарым а элде биз кетген кезиуде болгъанды.

Биз кетген кюн окьуна Керим ёгюзлерин да сюрюп, базаргъа атланды. Аланы сатып, ушкок алып акьылдады. Кьоркьуулу жолла эдиле ала. Агъач ичи бла ёгюп, кьалын ханс басхан жолла бла барады. Алайда жетдиле муну ызындан Жахарбек бла жашлары. Жокь болур эселе да дуниядан.

- Ненчагъа сагаса ёгюзлеринги? – деди бири. Бириси да бир масхара сёзле кьошду.

Керим, аланы кёрген да, эшитген да этмегенча, барады.

Къарындашла оноу этдиле: жаргъа жетсе, ары тюртюрбюз да кетербиз. Бусагъатда кьояйыкь да, базардан келе туруп ёлтюрбюз, - деди экинчиси.

Агъачдан да чыгып, Керимни тегерегинде кьаргъала киби, кьылыкьсыз сёзле да айтып, тегерек айланадыла. Ол а барады баргъаныча, бир сёз да айтмай.

Тюз да базаргъа жетгенлей, ёгюзлерин сагады. Аны багъасына ушкок алады. Ушкокну сатхан адамдан атдырыгъа да юйрет деп тилейди.

Ушкогун да имбашына атып, Керим артха тебиреди. Аллын сакълаб а турадыла биягъы малгъула.

- Къарачыгъыз, ушкок алып келеди кесине. Малланы кьууаларгъа алгъан болур, - деди бири.

- Угъай, ол аны быргъысы бла суу ийип ойнарыкьды. - дейди экинчиси. Биягъы харх этип кюледиле. Керим юслерине ушкокну бургъанда да, кюлгенлерин тьялмай кюледиле. Керим къарындашладан бирине атдыргъандан сора кьоркьду экинчиси. Къара мынга, бу уа ойнамай кёреме деп сагъыш да этгинчи, аны да кьаплады Керим.

Ушкокну да алайда атып кетди. Юйюне кьайтып, Керим анасын да алып, элден кёчюп кетди. Алтмышдан артыкь жыл болады андан бери, бир жерде Керимни кёрген адам чыкмады.

4.

Кече белинде, адамла келедиле, эки ёлюкню да алып, Жахарбекге. Айтдыла ала: «Бизни жаратхан Аллахды, барыбызны да кезиуюнде кесине алады».

Ол а, ачуланып:

- Не керекди сизге? Къайсыгъызсыз ары атланган? Бусагъат мен сизни ... - деп къартланы сёзлерин бёлдо.

Сора, къартлагъа тюрслеп къарап:

- Не болгъанды? – деп сорду тынгысызыракь. – Айтыгъыз!

- Жахарбек, хайт де, ачыу сынаргъа барыбызгъа да тюшеди.

- Айтыгъыз муну, не болгъанды?! – Жахарбекни бети иш да кьалтырады.

- Жашларынгы Зухайраны жашы ёлтюргенди.

- Экисиндамы? Ким ёлтюргенди? Ол кьоркьакьны жашымы?! Къайдадыла ала?

Къартланы да ары-бери тюртюрп, Жахарбек элни ортасына чапды. Межгитни аллында, юслери да жабылып, жашларыны ёлюкleri.

- Хау, ёлюпдюле! – деп кьычырды Жахарбек. – Эр кишиле туююл эдигиз сиз! Аны ючюнюмю ёсдюргенме мен сизни, бир кьоркьакь кишини жашына кесигизни ёлтюртюрча? Кишиле туююлсюз сиз, – деп, ёлюклени аяклары бла тюртеди.

Жашларын асырагъандан сора, Жахарбек кёп заманны турду адамлагъа кё-

рюнмей. Эшикге чыкыгъанда уа, къолунда да ушкогу бла, кычырыкъ эте:

- Къайдасыз... Мен сизге алыкъа кёргозтюрме! Думп этерме! – кимге кычыргъанын а киши билалмады. Бир кюн кечирек да къалып, юйюме бара тургъанымлай, бир ачы кычырыкъла эшитип тохтадым.

- Эшитдинги?! - деп кычырады Жахарбек. – Сен манга улан табаргъа керексе! Быйыл! Тапмасанг а – ёлтюрлюкме, обур...

- Сени кибикле мени ёлтюралгъан болсала, мен тогуз кере эргеме чыгъарыкъ эдим, - деп, эшикге чыгып кетди. – Хайда ёлтюр!

Ол кечеден сора Самартны элде киши кёрмегенди.

Иги кесек заманны турду Жахарбек юйюнден чыкмай. Чыкъса да, бирде кычырыгъы мындан ары бара, бирде – жилия. Акъылдан шашханча.

Бирде Колла:

- Жахарбек, этме алай, Аллах санга аллай къадар жазгъанды. Андан болушлукъ, жюрегинге ырахатлыкъ тиле... Аллах болушурукъду...

- Аллахмы дейсе? - Жахарбек, юйге чабып, ушкогун алып чыкъды.

- Къайдаса, Аллах, къайда? Кёрюнчю бери, аллай багыр эсенг? – ушкогун да кёкге буруп атдыра, ачы кычырады.

Колла, межгитни къатына келип, эсин жыялмай кёп турду.

- Не ди бу?.. Не ди бу?.. Шёндюге дери да къалай тёзюп турады Аллах элибизни тюр этмей? Быллай адам жашагъан къадарда!

Бир кюн алма терек тюрбюнде олтуруп тургъанымлай, Асхаб келди. Шош къатыма олтурду.

- Бу адамгъа бир оноу этерге керекбиз, - деп башлады сёзюн.

- Ёлтюрюрге керекди, тонгузну кибик, - дедим мен да. – Мен кесим уруп ёлтюрлюкме.

- Алгъын заманлада боллукъ эди алай этерге. Бусагъатда алай жарарыкъ тюрюлдю.

- Нек? Не болгъанды?

- Шёндю жангы власть келгенди, законла да башха, - деди Асхаб. – Тутуп, шахаргъа элтирге керекди. Сюд этсинле.

- Аны тутхан алай тынч болмаз.

- Мен кесим сёлеширме аны бла.

- Угъай, Асхаб, унут ол акъылны...

- Сен суннганча къоркъуулу иш тюрюлдю ол. Кёп кёргенме мен аллай «батырланы»

Асхаб, айтханыча этип, Жахарбек жашагъан юйню къатына барып, ушкогун да ары буруп кычырды:

- Жахарбек, чыкъ бери. Жангы власть келгенди. Совет власть. Мен а аны келчисиме бу жерде. Санга бир киши тиерик тюрюлдю, шахаргъа барайыкъ. Сюд а оноунгу этер. Чыкъ...

Ол сёзлени айтханы бла, кесилген терекча аугъаны бир болду...

Ол кезиуде мени кычырыгъым, эллиле айтханча, ушкок тауушдан да ачы болур эди. Эки секирип, Жахарбекни къолундан ушкогун сермеп, башына тиреп атдырдым.

Ол кезиуде болгъан ишге ийнанырча тюрюлдю: тюз да ушкок атылгъанлай, аны этинден эки жилия чыгып, ушкокга чулгъандыла. Мен олсагъат аны къолумдан атдым. Кеси кёзюм бла кёрген ишди ол. Адамгъа айтсам, анга киши ийнанмай эди. Сен а ийнанамыса манга, жашым?

Экинчи кюн Жахарбекни юйюм ким эсе да кюрдюрдю.

Кесин а агъачны кыйырында асырап, жер бла тенг этип кьойдула. Къабыр болгъаны да билинмезча. Юйю болгъан жерге уа, алайы бла озгъан ким да болсун, таш атмай кетмегенди. Аны ючюн болур алайда таш хуру барды бюгюн да.

Танг да атды. Жукъусуз ётдюрдюк кечебизни, жашым.

Шукур санга, Аллахым! Шукур этеме жауундан сора кюн тийгеннге. Къызы кюнден сора жауун салкъынлыкъ келгенине. Ханс ёсгенине, жаратылгъаныбыз ючюн, жашау этип, ол дунягъа кетгенибизге да. Шукур этебиз хар кюнубюзге. Аллах бизге къаллай бир ахшылыкъ береди. Нек соймейбиз биз аланы кёрюрге? Нек билмейбиз Аллахны хар кюнуне кьууана? Чууакъ кюннге, табийгъатны ариулугъуна кьарасанг, къалай кьууанады жюрегинг. Бу къысха ёмрююбюзде нек жашамайбыз бир бирни кьууандырып, бир бирге болушуп? Аллах бизни сынаргъа деп жаратханды дунягъа. Жангы юйюрню кьуралгъаны, анга сабий туугъаны - къаллай бир кьууанчды ол! Сора, аны ёсгенине кьарай, жетишимлерине ёхтемлене, алай жашайбыз бу дуняда. Юйле ишлейбиз. Харакет бла толтурургъа кюрешебиз юйлеибизни. Алай эте келип, бир кюнде къарт болгъанынга, жашауунгу да ахырына жетгенине тошоунесе. Аллахха шукур этейик хар жашагъан кюнубюз ючюн да!

Алайды, жашым, Асхаб, жашау. Энди мен излеген: сен мени нёгерим Асхабча тынгылы адам болурунгу сюеме. Кёп муратлары толмай къалдыла аны. Элибизге ташдан жол ишлерге айта эди, адамла элден шахаргъа кетмезча. Аны ол муратларын сен толтурургъа керексе.

Жашауунгда адамгъа аманлыкъ этмей жашаргъа кюреш. Гумулжук уялагъа да сакъ бол. Эшитемисе мени: гумулжук уяны бир заманда чачма! Ол элинге, халкъынга да кыйынлыкъ келтирирге боллукъду. Аны эсингде тут, жашым!...

Гайыланы Рита кёчюргенди.

* Чеченлиледе бёрю куйрукъ бла урсанг, не менме деген кыз да тилегеннге угъай деялмагъанды деп айтыу барды.

** ТОЗ – товарищество по совместной обработке земли (орус.)

*** Диалектика деген магъанада.

КЕЗ АЛЛЫМДАН КЕТМЕЙДИ

КЪУУАНЧ ИЗЛЕГЕН САБИЙЛИК

Атам чынтгы большевик эди. Совет власть ючюн кьянын-жанын аямай, алай кюрешгенди. Артда, власть тохташхандан сора, колхозла къурауда да уллу кыйыны барды. Жарлы халкыгъа иги жашау келтиреме, аны жаннетге чыгъарама дегенледен бири эди.

Анам, дуняда болмагъанча, аллай огъурлу адам эди. Басымлы, сабыр акъыллы. Асыры ариудан, эбизе бийче сунар эдинг. Аны кёрген: «Я раббий, бу адамны юсюнде аны санын, чархын бузгъан бир затчыгъы окъуна болурму?» - деп айта эди.

Анам бий тукъумдан чыкыгъанды. Революциядан сора атасын, анасын, эгечин, кьярындашын да Сибирьге ашырадыла. Анам а, сабий кызычык эди ол заманда. Ким биледи, жыл саны ючюнмю жан аурутдула, анга тиймедиле, элде кыйдула. Жангыз тургъан бир къарт кьятын кесине алып, биргесине тутханды. Анамы тутулуп кетген жууукьяларындан а бу жанында бир тюрлю хапар жюрюмедди.

Бир къауум жылдан ол къарт кьятын да ёледи. Анам а жетген кызыды. Аны ариулугъун кёрюп, кьятын аллыкъ жашладан анга кёз атмагъан жокъду. Алай ол заманда тутулгъан адамы болгъан бла байламлыкъ жюрютген угъай, саламлашыргъа неда, бираз жанында туруп, хапар айтыргъа окъуна кёпле базынмай эдиле. Атам, аладан жигитирек болады да, анам ыразы болмай тургъанлай окъуна, зор бла алады. Жууугъу-ахлусу болмагъанны кьорууларгъа адам табылмады.

Энди, Аллах гюнях айтдырмасын, жууукьяларын тутдургъанлагъа атам да кьятышхан сунуп, анам анга бютюнда андан ыразы тойюл эди, ёлюп кетгинчи окъуна гурушха этгенлей тургъан эди.

Болсада жашап турдула. Мен да туудум. Атам колхоз ишледе жубанады, анам юйдеди. Мен биринчи классха баргъан жыл анам кьяты ауруйду, тешек болады. Атам аны, больницагъа элтип, саулугъуна бакъдырып кюрешеди. Алай болгъанлыкыгъа, анамы халы иги жанына тюзелмейди. Бир жол, анамы аурууу тутады да, атам докторну чакъыртады. Ол, келип, анамы саулугъун тинтеди, дарманла да буюрады. Сора, кете туруп, тыш отоуда атам бла кёп хапар айтады.

Андан сора, ётюрюкден не асыу, бир ыйык неда тогъуз кюн озгъан болур эди, мен школдан келгенде, атам, анам да хапар айта тура эдиле. Анамы айтханын эшитдим.

- Кетме, мен да къуру ауруп турмам, аякъ юсюме болурма. Алай болмай, ауруу мени къара жерге кёмерге тышсе, бу сабийге ким къарар! Бир да болмай эсенг, мен не ары, не бери болгъунчу окъуна тур, - деп тилейди.

Атамы ауузундан сёз чыгып эшитмедим. Къолунда чемоданы бар эди, манга да сёлешмей, башын да энишге ийгенлей, юйден чыгып кетди.

Ол кече анам кёз кысмады. Манга да жукъу бермедди. Тангын жилию бла атдырды. Иги боллукъ эсе да, атамы алай этгени анама бир сау болмазлыкъ ауруу къошхан эди.

Он жыл жатды анам тешегинден турмай. Не жумушун да кесим эте эдим. Юйде туруп, анамы кьятындан кетмей, анга къарайым деп, алай акъыл этдим. Анам унамады: «Бар, школгъа жюрю. Окъусанг, адам болурса. Кимге да жа-

лынмай, туз-гыржынынг болур. Иги белгиле алып келсенг а, мен терк сау боллукьма...»

«Бюгюн устаз мени махтагъан этгенди», - деп, чабып келир эдим школдан, анамы кьууандырайым деп. Анасын сюймеген ким болур?! Алай дуняда анасын менден бек сюйген адам болмаз деп, акьылыма алай келеди. Бу уллу дуняда жууукь, ахлу болуп, жангыз да экибиз эдик. Атам, кёп да турмай, экинчи кьатын алды. «Ауругъан юйдегисин кьойгъандь», - деген хапар жайылгъандан сора, жангы юйдегиси бла башха элге кёчюп кетди.

АНАМ

Кечеле, тауусулмагъан кечеле. Анамы кьатында олтуруп, китап окьур эдим анга. Не кьадар ариу сёзон эшитген эдим аны. Башымдан сылай: «Ай, балам, сени киши болуп бир кёрсем эди», - деп, кьуруда аны кьайтаргъанлай туруп эди.

Мен а, нек эсе да, танг атханлай, анамы сау боллукь суна эдим. Алай узун кечеле да оза, кюнле да кете, он жыл тауусулду.

Не затха кечиндик ол заманны ичинде? Жан аурутханла бар эдиле. Кимле аш-азыкь бла болушдула. Кийим келтиргенле да болгъандыла. Дуняда ахшы адам табылады. Менден кьайтмаса да, алагъа Аллахдан кьайтсын.

Арбазгъа кирип, бир аглам этсем окьуна, мен болгъаньмы билип, агьымы айтып сёлешиучю эди анам. Бир жол, школну бошаргъа юч айым кьальп тургъанда, ашыгъып, юйге келеме. Анамы тауушун эшитмедим. Чабып кирдим отоугъа.

Жукьлап тургъан сунуп, кёп кюрешдим уятыргъа. «Тур, анам, - дедим, - бир ариу кюн барды, арбазгъа чыгъарайым. Алгъын заманладача, терек салкьынында олтурайыкь. Мен сюйюучю жомагъынгы айтырса. Неда, терк окьуна барып, кезлеуден таза суу келтирейим. Сен сюйгенни мен этейим. Жаланда кёзлеринги ач, кьоркьутма мени».

Бир ахшы зат кёргенча, анамы кюлюмсюрей тургъан бети бар эди. Кёп кюрешдим, анамы уяталмадым. Кьайдан уянырыкь эди дунясын алышхан адам! Сора, кёкюрегимде болгъан битеу кючюмю салып: «Анам!» - деп ачы кьычырдым.

Кьор болайым эллилериме. Муслийман динде жорюген адетге кёре, анамы хар жумушун да этдиле.

Анамы дууасы тохтагъандан сора, бир эр киши келип, иги кесек олтуруп: «Энди жилигъанынгы кьой да, андан хайыр жокьду, кесинги кьатдыр», - деп, кёп хапар айтды.

- Да, мен сени таньмайма, кимсе? - деп соргъанымда: «Мен сени атангма», - деди ол манга. Он жылыны ичинде: «Саумусуз, шаумусуз!» - деп, тёшекдеги анамы сора жангыз бир кере окьуна келмеген эди ол.

БИРИНЧИ СЮЙМЕКЛИК

Школну бошагъандан сора беш-алты айны юйден чыкьмай турдум. Бек амалсыз болмасам, орамгъа окьуна бармай эдим. Бир жол биргеме окьугъан кьыз Халимат келди манга.

- Санга бу кьыйынлыкь келип тургъанда, аны айтыр кереклиси да жокь эди. Алай, сени бу халынга тёзалмай, зригенден келгенме. Он жыл бирге школда окьудукь. Кеси кесими ангылап башлагъанлы бери сюеме сени. Алгъа, кесинг айтырса деп, кёп сакьладым. Ангылайма, уллу кьыйынлыкь болгъанны акь-

ылындагы олмуду? Стоймеклигим артха тюртмей, айтханыма ыразы эсенг, бюгюнден башлап, шуёхлукъ жюрютейик.

Сен а энди былай этип турма да, колхозда жаш тёлю бригада къуралганды... Мен да андама, кел, бизге къошул. Къайгыларынг да чачылырла, жашаугъа да башха кёзден къарап тебирерсе. Саулагъа жашау къайгысыын этерге керекди.

Халимат айтханны этдим. Экинчи кюнден башлап, ол болган жерге ишге тохтадым. Колхозда жумуш кёп эди. Элден кетип, къошлада туруп ишлерге да тышдю. Халимат сакъ эди манга. Ашыма-сууума къарады, юс кийимими жуууп, тазалап турду. Аз-аздан мен анга юйрене башладым. Аны кёрмесем, ауазын эшитмесем, тынчлыгъым болмай окъуна къалды. Сёзюн, акъылын, кесин жюрюте билгенин да жарагама къызны. Артдан-артха бир бирсиз болалмай окъуна тебиредик. Стоймеклик деген ол болур эди.

Бир кере, эртген бла эртге, бети да кетип, Халимат чабып келди юйге: «Ит Германия уруш башлады бизни къырал бла», - деди. Бушуу-бушман болдукъ экибиз да. Этиб а, биз не этерик эдик, жыйырмашар жыл толмаган сабийле?

Абадан жашланы бирер-бирер аскерге аладыла. Аланы орунуна да, кесибибиз ючюн да биз ишлейбиз.

КОЛХОЗ ИШДЕ

Биченни кезиуюнде тау жайлыкълардан биринде дырын жъя турабыз. Заман кюн ортагъа жууукъду. Халимат да жангыз жууугъум да, тенгим да, адам байлыгы болуп, мени бу дуняда ол эди.

Бийик сыртда дырын жъя турганлай, тёбентин, бизни таба келе турган юч атлыны кёрдюк. Экисини юсюнде аскер кийимлери барды. Ючюнчюсю уа - эл советни таматасы къарт Машгалийди.

Аланы кёргенде, биченчиле, жерлеринден тепмей, келгенлеге аралып къалдыла. Абадан тиширьюладан бири: «Энди уа кимни эшиги жабылды?» - деди. Менден сора да бар эдиле эр кишиле, тиширьюларыбыз бизге къарап тохтадыла. Халимат, чабып келип, билегиме жабышды. «Сен угъай, ким да болсун, мен сени жиберлик туйюлме. Сенсиз манга жашау жокъду. Ур-лукъма къарыныма къыптыны», - деп тохтады. Мен Халиматны жапсарып юрешеме. Кесим да ийнанмайма ала манга келе болурла деп.

Бу тийреде Халимат экибизден сора башха жан жокъча, ол адамла туюнлей аллыбызгъа келип къаладыла.

-Жашым, - дейди Машгалий, - кеч мени, кеси ыразылыгъым бла келменге. Была санга келгендиле. Бармай амал жокъду. Хазыр бол да, тебире.

Не этерик эдим? «Жарлыгъа жар ауар», - дегенлей, дуня урушу манга къарап къалган эсе, бармай амал жокъ. Къошха жетеме да, хапчукларымы жыйышдырып тебирейме.

Билегиме жабышып турган Халимат, бир заманда тышына чыгъады, ол келгенле бла кёп хапар айтады. Бираздан, аскерчиледен бири келип: «Тамбла, бу заманда, былайгъа жетерсе», - деп кетеди.

Халиматым келди къатыма: «Энди сен къазаутха кетесе. Аллах биледи сени анда не сакълагъанын. Ыразы эсенг, бюгече баш къошайыкъ. Сен келгинчи, юйюнгю, от жагъангы сакъларма. Дагъыда, ызынга къарар адамынг болур».

Жашла, къызла жыйылып, комсомол той этдиле. Къысха эди мен бек сакълагъан кечем. Эртген бла Халиматны жиялумкъларындан толу кёзлеринден кезиу-кезиу уппа этип, къазаутха кетдим.

СЮРГИОНДЕ

Урушну юсюнден айтырыгъым да келмейди. Жокъду дуня башында андан огъуреуз зат. Не къадар негерими кесим асырадым. Бирде жау онглу бола эди, бирде биз. Ахырында душманны кеси жерине жетдирип ууатдыкь. Урушну ахыр кюнлеринде ауур жаралы болуп, госпитальгъа тюшдюм. Ёлдюм-кетдим деп, алты ай жатдым. Халкъны жеринден кёчюргенлерин да анда эшитген эдим.

Андан чыкъгъандан сора, Халиматымы излей, Орта Азияда мен айланмагъан хазна эл-журт къалгъан болмаз эди. Къазахстан тюзледе, Къыргызстан таулада да кёп жер къыдырдым. Болсада, мени юйдегими кёрген, аны юсюнден эшитген адамгъа жолукъмадым. Ахыр да умутуму юзгенден сора, Ташкент иги жерди деп эшитеме да, ары жол салама.

Узбекистанны ара шахарында жашаргъа фатар излей тургъанлай, бир таулу жашха жолугъама. «Мен бир узбеклиде турама, менден сора да анда бир таулу къызчыкь барды. Юй уллуду. Санга да анда бир отоу табылып, ары кел», - дейди.

Къаратон эди узбекли. Къатыны бла кеси эдиле уллу юйню иелери. Манга да жер табылды анда.

Къалыр жерим тынгылы болгъандан сора, заводха ишге тохтайма. Таулу къыз бла да шагъырей болама. Узбекча кийинип, ууакь, узун эшмелери. Аты уа Гюлнара. Бир кюн экибиз да олтуруп, кёп хапар айтдыкь. Муну юйюрю халкъдан да алгъа кулакга чыгъарылып кёчюрюлгенледен эди. Атасы тутулуп болады. Анасы уа, ауруп, алгъаракълада ёлгенди. Къыз кеси уа школну бошагъандан сора, кийим тикген фабрикада ишге тохтагъанды.

Эрттенликде бирге ишге тебирейбиз. Ингирде да юйге алай къайтабыз. Алай эте, бир бирибиз бла иги шуёх болабыз. Бир жол экибиз да аны атасына барабыз. Кёп хапар да айтабыз. Ол а мени атам жашагъан элден болуп чыгъады. Атамы да уста таныгъанды. Мени келгениме да ыразы болады. Къызын да манга аманат этеди. Ол айтмаса да, Гюлнарагъа бек сакь эдим. Жаратхан эдим мен аны. Кёп кечелени экибиз да бирге олтуруп, жашауубузну юсюнден муратла салгъанбыз. Аллай кюнлени биринде мен къызгъа:

- Кел, энди заманыбызны соза турмайкь да, юйюрлю болайкь. Кюн озса, жашауубуздан да кете барады. Ким эсе да биреу келип, бизге оноу этеригин сакълап турмайкь. Атанг тутулуп, мени уа сенден сора башха адамьм жокь. Быллай оноугъа ыразы эсенг, сёзюнгю айт...

-Биринчи кёргенимден бери да жюрегимдесе, сюеме. Сен бу сёзню къачан айтырса деп, адыргы этип, сакълап окъуна тургъанма. Ыразыма. Бюгюнден арысында оноуму къолунга ал. Жаланда бир тилеригим барды, энди кёп къалмагъанды, атам чыкъгъынчы сакъла, - деп тилейди.

Не айтырыкь эдим мен анга! Жюз жыл десе да, сакъларыкь эдим. Жаланда ол мени адамьм болса эди ансы.

Алай бла элибизден, журтубуздан, халкъыбыздан да айырылып, таулула болуп, экибиз: бир къыз, бир жаш узакь жерде жолугъуп, танышып, бир бирни къаты да стойюп, юйюр къуарар акъылгъа келдик.

ТАС БОЛГЪАН НАСЫБЫМ

Бир жол ахшы ишлегеним ючюн, ара газетде суратымы да салып, мени юсюмден материал басмаланады. Бир ай чакълы заман озгъан болур эди, манга Къыргызстандан къагъыт келеди. Ол Халиматдан эди.

Анда быллай айтылады: «Газетде сени юсюнгден окъугъанма. Бек къууан-

дым кѳргенимде. Урушха кетгенли бир хапарынѳ эшитилмегенди. Ёлген сунуп, кѳп кечелени жилиуда ётдюргенме. Кѳчгюнчюлюкде уа жангыз юйюр болуп, узакъ къыргъыз элге тюшген эдик. Атам-анам да биринчи жыл окъуна ёлген эдиле. Къоруулар адамым болмагъанына ким да басынчакъларгъа кюрешип, бек кыйнап тургъандыла. Амалсыздан, урушдан жаралы болуп къайтхан бир къыргъызлыгъа эрге чыгъама. Андан эки сабийим барды. Кишим а кѳп болмай ёлгенди. Бюгюнлюкде уа юч сабий бла бу жерде, быллай элде жашайма...»

Къууандым Халимат табылгъанына, сау-саламат болгъанына. Аллахны аллында ол мени юйдегим эди. Биринчи суйгеним, биринчи насыбым. Къадарына уа жарсыдым. Къыргъызлыдан эки сабийи бар эсе, ючюнчюсю уа ким болур деп анга да бираз сагыш этдим. Къалай болса да Халиматны кѳрлюгюм келди. Анга барыргъа таукел болдум.

Къагъытны, аны бла байламлы оноууму юсюнден да Гюлнарагъа билдирдим. Ыразы болмагъанын ангыладым. Алай ары-бери уа айтмады. Жауунлу кюнча, кѳзлери мутхуз болдула.

Ол кюнледе Гюлнараны атасы тутмакъдан эркин этиледди. Аны бла да юч-тѳрт кюн турдум да, сора Къыргъызстаннга жол салдым. Ашыра туруп, Гюлнара былай айтды: «Кетип бараса, ахшы жолгъа бар. Ол адам сени анда тыйып къояр деп бек къоркъама. Ол болса, манга сенсиз жашау жокъду. Аны ангыла. Артда сокъуранырса».

- Сенден башха манга адам керек туююлдю, ийнан, бу заманнга къайтырма,- деп, бир марданы айтып, къызны аллында ант этеме.

Ол сагъатлада халкъыбыз журтуна къайтыргъа эркин болады. Мен келгенде, Халимат, сабийлени да алып, Кавказгъа кѳчюп, кетип тура эди. Бир жаны бла иш алай болгъанына къууаннган да этдим. Теркирек ызыма къайтайым да, Гюлнарaмы къууандырайым деп, ашыгъып, вокзалгъа келеме.

Къыргъызча да, тауча да сѳлешип, ахча тилей тургъан сокъур къартха жолугъама. Ахча да береме, сора, хапар айтханда, ол мени атам болуп чыгъады. Кѳчгюнчюлюкден бери да юйюрюнден айырылып, жангыз жашап тургъанды. Энди уа юйдегисин Кавказгъа кѳчгенин эшитгенди да, ары барыргъа жол хакъ мажарып айланады.

- Сени манга Аллах тюбетгенди. Элиме, журтума элт. Адамларыма тюбет, - деп тохтайды.

Айтама атама: «Быллай адамым барды. Ол сакълап турады. Айтхан болжалыма къайтмасам, къоркъама», - дейме.

-Тиширыула айта туруучудула алай. Сен аланы хар айтхан сѳзлерине тынгылаучу болма. Мени бла ары барып келген тогъуз-он кюннге бир зат да болмаз. Алай бек сую эсе, къайры кетерикди, сакълар. Сен а мени юйюме жетдир, - деп, атам къаты болады.

Ёсдюрген этмеген эсе да, ол мени атам эди. Андан сора да сокъур къартны жолда къоюп кетсем, Аллах да, адам да айып этер дейме да, атамы алып Кавказгъа келеме. Юйдегисин табабыз. Эски журтларына келип тура эдиле. Къызы, жашы, къатыны да атама къууандыла. Мени таныгъанларына да ыразы болдула, ариу да къарадыла. Къауум кюн къал деп да тиледиле.

Болсада мен ызыма тынгысыз эдим. Гюлнараны айтхан сѳзлери къулагъымдан бир да кетмейдиле. Эрттен бла окъуна артха тебирейме. Ол заманда уа суйген жеринге самолёт бламы учарыкъ эдинг! Къайда поездге, къайда автобусха тагъыла, аманны кебинден Ташкентге жыйылама. Гюлнарагъа айтхан болжалымдан кеч къалгъанма...

ЗАМАНСЫЗ ЁЧЮЛГЕН ЖУЛДУЗ

Узакдан кёрдум: биз тургъан юйню къабакъ эшиклери кеннге ачылып, арбаз адамдан толуп тура эди. Аны кёргенде, бир къалтырауукъ тийди санларыма. Аякъларымы сюркей-сюркей, кючден-бутдан юйге жетдим. Ишни болушун Гулнараны атасы айтды.

Мени ашыргъандан сора Гулнараны тынчлыгъы жокъ эди. «Мен билеме, энди ол бери къайтырыкъ туйюлдо», - деп, къуруда аны къайтаргъанлай турду. Айтхан кюнюме жеталмагъанымда уа, ингиринде атасы бла да кюлоп-ойнап, кёп хапар да айып, кечегисинде уа кеси кесин асады. Ма алай бла мени Гулнарам дуня жарыгъын къоюп кетеди.

Халкъ жайылгъандан сора къарт да, мен да кёп жилиядыкъ. Экинчи кюн ол айтды манга: «Мен мында къалама, сабийими къабырын сакъларыкъма. Сен алыкъа жашса, жашауунгу къайгъысын эт, халкъыбыз болгъан жерге бар», - деп.

Гулнарам болмагъан дуниядан не жашау излерик эдим! «Къадар, сен манга сынатмагъан не къалды? Ма деп кёргюзтген да этдинг, сора артха да сыйырдың. Нек бердинг манга быллай бир къыйынлыкъ? Анам бар эди, кесим излегенча, аны жылыуун кёралмадым. Сыйырдың. Атам - бардан - жокъ. Бир суйдюм - аны бла жашаргъа къоймадың. Экинчисин кёргюзтдюнг да, къум тюзде жо-лоучуну суусуз къойгъанлай, аны да алдың. Мен бир аман кюнмю туугъан эдим огъесе жолунга терми турдум? Алай эсе, мен санга бой салама, къайры десенг - араы элт», - дейме.

Андан къайтхандан сора, ишлей тургъанлай, заочно окъуугъа тюшюп, аны да бошадым. Алгъан усталыгъыма кёре, устаз болуп, ишге кирдим. Юйюр къурайым дегенни сагъышын а бир да этмедим. Къауум жыл ишлегенден сора мени башха школгъа директор этип кёчюрдиле.

ЭПИЛОГНУ ОРУНУНА

Бир жол жаш устазладан бир тиширыу, келип: «Мени анам сизни къонакъгъа чакъыргъанды. Ансыз келме деп къаты айтханды. Тилейме, бюгюн бизге кел», - дейди.

Аны кёргенде: «Я раббий бу адам ким болуучу эди, мен муну къайдан таныйма?» - деп, алай болама. Не айтырыкъ эдим, адам алай тилегенден сора, экибиз да жолгъа тебирейбиз. Юйге жетип, къабакъ эшикни ачханда, акъ жаулугъун да аркъасына атып, биз келир жолгъа къарап тургъан тиширыуну эследим. Арлакъда акъылбалыкъ болгъан эки жаш да бардыла.

Тюз да мени башым къабакъ эшикден ётгенлей, ол тиширыу къычырыкъ этип, атымы айтып, аллыма чапды. Къучагъыма къысылып, жияды, сора, башын къызы таба бурду да: «Балам, ма буду сени атанг», - деди.

Ол мени Халиматым эди. Кёп жылладан бери тас болуп табылгъан Халиматым. Шёндю мен аны бла жашайма. Сабийле да манга хурмет этдиле. Юй бийчем да жанынга ёлоп къалайым дегенча къарайды. Жашауум, не айтдыраса, Аллах артдан къурагъанладанча болгъанды. Алай бюгюн-бюгече да, нек эсе да, Гулнараны бет сыфаты уа кёз аллымдан кетмейди.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

ЁЗЕК ТЕМАСЫНА КЕРТИЧИЛИК

Берберланы Бурханнга 50 жыл толду. Ол жыл санына кырачайлы жаш чынтгы прозаикча, поэтча, драматургча, алимча да жетишгенди.

Ол Гитче Кырачай районну Терезе элинде тууганды. Черкесскдеги музыка училищени режиссёрлукъ бёломонден сора Москвада Луначарский атлы театр институтну (ГИТИС-ни), ызы бла Литература институтну тауусханды. МГУ-ну кыурамында Азия бла Африка кыралланы институтуну энчи факультетинде окуп, билим алганды. Устаз, «Заман» газетни корреспонденти, КъМКЪУ-да преподаватель да болганды. Кандидат диссертациясын кыоруулагъандан сора илму ишге кечгенди. Бююнлюкде ол Гуманитар тинтиулени илму-излем институтуну тамата илму кыуллукъчусуду. РФ-ни Жазыучуларыны эм Журналистлерини союзларыны члениди. Кыбарты-Малкыар Республиканы Парламентини Сыйлы грамотасы бла сауыгъаланганды.

Бурханны чыгъармаларын орус, француз эм тюрк тиллеге кечюргендиле. «Современная драматургия», «Половецкая луна», «Юго-Полис», «Эльбрус», «Бирлешлик Кавказия», «Минги-Тау» журналлада басмалангандыла. «Кырачайдан салам» назмула китабы Карачаевск шахарда, «Ташны кычырыгы» уа Нальчикде чыкыгъандыла. Бир талай жыйымдык китаплада да бардыла аны жазгъан затлары.

Бурханны «Ташны кычырыгы» деген пьесасына кёре Кыулийланы Кыайсын атлы малкыар кырал драма театрда спектакль салыннганды. Кырачай-Черкесде да ол оюнну кёргендиле. 2006 жылда уа бизни артистлерибиз бу ишни Башкыортостанда бардырылгъан тюрк тилли халкылары театрларыны «Туугъанлыкъ» деген IV фестивалында кёргозтгендиле.

Кыалай бла башланганды аны чыгъармачылыкъ жолу? Бек алгъа эллилерин уллу хурмет бла эсгереди Бурхан, алай барындан да башчы уа аты таурухдача айтылгъан поэт Семенланы Сымайылды дейди. Школда окугъан заманында окуна ол базындыргъанды Бурханны назмуларын «Ленинин байрагы» газетге элтирге. Белгили журналист эм литератор Лайпанланы Сейит да огурулу, керти сёзю бла кёллендире билгенди эм жаш чыгъармачылыкъ ишинде иги жетишимле этерин тежегенди. Алай да болду да!

Жашауунда бек насыплы эм жарык кезиюу Бурханны Литература институтда окугъан заманы эди. Ол жылларын уллу ыразылыкъ бла эсгереди. Семинарны башчысы белгили поэт Лев Ошанин кырачайлы жашны факмусуну энчилигин, аны жазгъан затлары да асламында трагедияны бояуунда болгъанларын эсlegenди. Студент жылларында окуна ол СССР-ни жаш

жазычуларыны IX жыйылыгуна кытышханды. Аны магъаналылыгыын эм сейирлигин ол бюгонде да унуталмайды.

Литература институтда окъуй, Бурхан ГИТИС-ни да кыоймагъанды. РСФСР-ни халкъ артисткасы Е.Н. Козыреваны студиясына жюригенди. Битеу дуня драматургияны классиклерини чыгъармалары бла шагъырейленуу, сахнада аланы жигитлерини кыабына кириу да себеплик этгендиле анга пьесала жазаргъа. Биринчиси «Агъач чана» эди. Ол пьесасы философия притчады. Мында ол адам бир бири ызындан келген кыйынлыкъланы сюймекликни кючу бла кыалай хорлагъанын суратлайды. Экинчисинде уа – «Ташны кычырыгында» - урушну, кечгюнчюлюкню эм бюгонгю жашауну байламлыгы кёргюзюледи. Бу чыгъарма Къулий улуну поэзиясы бла байламлыды. Сынаргъа тышген кыйынлыкъланы ауурлугъун кётюралмай, Бурхан ташы кычычырыкъ этеди, Къайсынныкы уа – жаралды.

Сагъынылган пьесада къарт Хажини сыфатыны юсю бла драматург миллетини шургулу, жарсыулу да кыадарын кёргюзтеди. Хажини эки жашы – Осман бла Таулан – бир ниетлиле туйюлдюле, жоллары, жашаугъа кыармалары да башхады. Аталарына уа тынчмыды ол затны кёрген? Бир миллет экиге бёлюнсе, аны кыадары бушуулу боллугъу баямды. Ол сезеди быллай хал игиликте келтирмезлигин. Андан айтады, Аллахха айланып: «Мени быллай бир нек жашатдын? Ал мени жанымы! Эзме мындан кёп мени жүрегими. Атамы, анамы, сабийлерими, туудукъларымы жанларына мени терк элт...» Жашаудан тойган, азаплыкдан башы безиген таулу.

Аны сахнада салган режиссер Атмырзаланы Магомет быллай айтады пьесаны юсюнден: «Къарындашланы бир бирге кыажалулкълары – властыны бла таза ниетлилени кыаршчылыкъларыды. Бюгонде да магъаналылай кыалады ол. Озган ёмюрню 60-чы жылларында окъуна адамланы жүрекклери кыайда ырахатлы эди бюгонлюкден эсе. Биз Аллахха ийнаныргъа кереклисин унутханбыз, огъурлулукъну да алай, иги ниетлени тас этгенбиз. Аны юсюнден кычырадыла эм жияйдыла ташла».

Шимал кавказлы миллетлени XX ёмюрде бушуулу кыадарларын суратлай, Бурхан илмуда да ол темагъа кергичилей кыалгъанды. Бусагъатда ишлеген жеринде кыарачай-малкъар миллетни туугъан жеринден зор бла кыысталгъаныны юсюнден онла бла сатъяла жазгъанды. 2002 жылда уа «Тема народной трагедии и возрождения в карачаево-балкарской поэзии» деген кандидат диссертациясын кыоруулагъанды.

Кёп халкъла аралы, битеуроссей эм республикалы конференциялагъа кыатыша, Бурхан алада бюгонгю фольклорну бла литературоведенияны проблемаларыны юслеринден тынгылы докладла этгенди. Ол Къулийланы Къайсынны, Маммеланы Ибрагимни, Байзуллаланы Алийни эм дагъыда бир кыауум поэтни жашау эм чыгъармачылыкъларыны юслеринедн очеркленни жазгъанды. Ала «Писатели Кабардино-Балкарии» деген китапха киргендиле. Кязимни, Семенланы Сымайылыны, Отарланы Керимни. Байрамукъланы Халиматны эм кёп башха поэтлени поэзия дуняларын алимча тинтгенди эм жазгъанды. «Очерки истории балкарской литературы» китапда уа «Поэзия выселения» бёлюмню Бурхан хазырагъанды.

«Кеси жашауунда эки къарт аппасындан бирин да кёрмегенди ол. Ала, Ахмат бла Топшай, Уллу Карачайда туугъанла, Орта Азияны кыумларында басдырылгъандыла. Атасы да жашаудан жашлай кетгенди. Аллай кёп бушуулу

затла аны чыгъармачылыкъ дунясын мудах этедиле», - дейди белгили критик эм литературовед Орусбийланы Фатима жазыучуну, алимни юсюнден.

Берберланы Бурханны къарачай-малкъар окъуучула бла къараучула иги биледиле. Аны фахмусу мындан ары бютюн бек чагъар деп ышанабыз. 50-жыллыкъ юбилейине ол бай ниет хазнасы бла келгени бизни иги къууумгъа ийнандырады.

**МОТТАЙЛАНЫ Светлана, поэт,
КъМР-ни культурасыны сыйлы къулдукъчусу.**

ЁМЮРЛЮК ТЕРЕК БАХЧАНЫ КЁГЕТИ

«Хусей ундуругъуну башында тагъылып тургъан суратха кёз жетдирди. Аны къабыргъагъа ким илиндиргенин билмейди. Ол букъу басхан суратны юсюне бармагъы бла сыз тартханлай, андан тейри къылыч къарады». Бу халда бола болур, эштада, хар адамны да къарыуундан келлик «алам» сезимине кёчюу. Аллай кёчюу Берберланы Бурханны чыгъармачылыкъ ишинде энчи суратлау амалгъа айланнганы себепли уа, жазыучуну басмаланнган бир къауум чыгъармасын тинтиуге мен ажымсыз аманатхача къарагъанма. Ол баргъан жолну ызындан къатларгъа сюеме.

Бурханнга кесини абадан тукъум башчыларын кёрюрге тюшмегенди. Аны эки къарт атасы – Ахмат бла Топшай, Уллу Къарачай журтларындан айырылып, Орта Азияны тюзлеринде къабыр юлюшлерин тапхандыла. Бурунгулудадан келген тукъум кавказ төрелени кёчгюнчюлюк юзгени жаш жазыучуну чыгъармачылыгъына бушуу халны сингдиргенди. Алай болгъанлыкъгъа, назмуларында, драматургиясында, прозасында Бурханны миллет эслилигини теренлиги Къарчаны ызыны юзюлгени туудургъан кемликни толтурады. Замансыз дуниядан кетген атасыны сыфаты уа аны жумушакъ кёллю, неда бюреклерине терк жетген, жашауну болумларына энчи кёз къарамлары болгъан кёп жигитлеринде танылады.

«Шаманнга терекден юйреннген игиди, башха шамандан эсе...» Бурханы энчи сезимини айныууна, кёп тюрлю байламлыкъны белгилеген ангыны къуралыууна Устазы себеплик этгенди. Устазы уа анасы болгъанды. Юйде, юйюрню жашау сынам къарачайлыланы эски журтлары Къарт журтда, Хурзукда, Учкуланда жаратылып, бурундан бери келеди. Айбазланы – анасыны тукъум тийрелери да анда орналгъандыла.

Жашчыкъ эртген бла сагъат бешде Къуранны тизгинлери жырланнган халда окъулгъанындан уянганды. Къарт анасы Дауумну ангълагъанына кёре, сыйлы сёзлени тышындан окъургъа керекди. Аммасы бла анасы кеслери жазгъан зикирле, Аллахны сыйлы жерлеринден келтирилген, узунлугъу он метрге жетген санау минчакъла жашчыкъгъа биринчи кере кёплюкню бирлигини юлгюсюн ачыкъ кёргюзтгендиле. Анасыны Къуранынданмы, огъесе кеси жарашдыргъан: «Дунияда аллай бир жулдуз барды, адамлада къаллай бир жарсыу бар эсе да», - деген магъаналы сёзлери аны суратлау сезимине тыйгъ-

ычлыкь этмегендиле.

Сабийлик журтуну жер баууру: Токьмакь, Акькьаш кьяяла, ол ёсе, акьылбалыкь бола баргьаны бла гитчеден-гитче кёрюннгендиле, дуппура тюени сыртын эсге салгьандыла, («Тёбеле, тёбеле»). Ай (тюрк халкьяланы «кюнлери») анасыны сыфатына ушагьанды, аны чыгьармаларында саулагьа, ёле тургьанлагьа да жарыгьанлай турады («Агьач чана»).

«Ай, жукьла, жукьла, ай...» Ай жазыучуну суратлау дуниясында уллу жерни алады, аны назмуларында, прозасында да баш белгиге саналады. Жашчыкьны, миллетни сыйлы аламындан кьарагьанча ёзенден кьарамы, жашауну тасхалыгьыны эшиги болуп, дунияны чексизлигин кёргозгьенди.

Бурханны анасына биринчи кере самолётда учханы бу дуниядан аламны башха жанына ётгени магьанасын тутхан эди. Бурхан кеси да кёп кере ётгени ол ызны Москва бла туугьан эли Терезени арасында. Аны кёкде болгьаны, тюрк шаман ёр жолунда жашау бла ёлюмню терегине ёрлегенча, жанла бла ушакь бардырыгьа себеплик этгени.

«Ауаз» деген хапар аллайды. Хусей, кьарындашы Хасанны чакьыргьан ауазына бойсунуп, аны кьужур халда ёлгенини тасхасын билир ючюн, кьабырына келеди. Ол юч адамны суймеклик жарсыуларын, тукьумну тасхасын ачыкьларгьа итинмеклигинден ёледи. Тукьумну байламлыгьы акьылгьа сыйынмазча, ёмюрледе чачылмазча деменгили, тутхучлу болады. Аны кирик, харкюнлюк сезимден ойлагьанда, эки кьартны – бирге узакь ёмюрно жашагьан Жаным бла Тинимни учханларыны магьанасы бек теренди. Аланы сёлешгенлерини тилек тилегенден башхалыкьлары жокьду («Агьач чана»). Кьарачай-малкьар тилде «жаным-тиним» деген идиоманы эки сёзюн бир бирден айырыгьа жарамгьанча, жанланы байламлыкьларын бёлорге жарамгьаны да баямды, алай пьесада ол сёз тутуш эки адамны атына юлешинеди – Жаным бла Тинимни. Ёле башлагьанны санына термилгени, жанны башха дуниягьа учханыны кьыйынлыгьы, кьызылукуьда сандырагьаны аланы эсгериулери бла кьатыша, кёз алларында битеу жашаулары ётеди. Алгьын айтып кьоялмагьан ич сёзлери, ичлеринде тыйылмай, толкьун болуп, тышына чыгьадыла. Атасыны кьадары буюргьан ажымлы терслигинден жашы дуниядан кетгени, Орта Азиягьа кёчюрюлгенлеринде сабийлик тоналгьаны, ёлюмню аллында магьаналары ёсген башха ууакь шартла... Аланы дунияда болмагьанча тюз ниетликлери, бирликлери бла жюрек халаллыкьлары бузулур деп кьоркьмай, жалгьан дунияны бла ёмюрлюкню арасында битеу чырмаулары кьоратады. Жашчыкьлары ахыр учуунда учхан, атасы кеси кьолу бла ишлеген чана адамны жашауун бла ёлюмюн тогьайлагьан белги болады: сабийликини кьууанчына этилген чана эм башха дуниягьа кетгени чанасы – сал басхыч...

Кьалгьанладан башха тюрлю жазылгьан, хош кёллю окьуучуну халына алай бек жарашмагьан затны юсюнден айтылгьанны, таулулада ачыкь жюрюмеген суйюмлюкню бла жюрек жуукуьлукьну, эки жанны ич кьыйынлыгьын жаланда «аламны чегинде» болгьан ангыларыкьды. Жаш жазыучугьа аллай фахму кьайдан келгени белгисиз эсе да, ол жашауну кьаты сынап кюрешеди. Ол затха себеп кино бла театр драматургияладан сезген умутуму, ГИТИС-де окьугьан жылларында алган усталыгьымы огьесе «шаманлыкьны» магьаналы деслерими эте болуура?

Бу соруугьа жууап – Берберланы Бурханны битеу чыгьармачылыгьыды. Аны «оюмларыны жолоучулукьлары» кьарачайлыланы кьадарларын, жашау

бла байламлы этип, кёп тюрлю болумлада тюбешдиреди. Кёп хапарларында, «Ташны кычырыгы» деген повестинде да бизни прозада Минги тауну эки жанында да айныгъан тыйгычсыз, сыйдам жазыу Бурханнга жангы суратлау тилни излетеди – бир затны белгилегенден сора да, фикирин терен, кесгин ачыкларгъа себеплик этген. Терен оюмну кесгинлиги, шатыклыгы, кёзбаусулукъ, жашау кертилик – быладыла тюрк сёзю жалгъансыз шартлары – Сёзю биринчи эсгермесин къурагъан Юсуф Баласагуниден башлап, Чингиз Айтматовха дери. Бизни адабиятта уа Мёчуоланы Кязимни «тюз сёзю» энттада аны ызы бла барлыкъланы сакълайды. Къарачай жанында аллай жазычу чыгъармачылыгында кемсиз кысхалыкны сайлагъан, «башында режиссёрлугъу» болгъан, драматургиягъа Бурхандан алгъа келген Батчаланы Муссады.

Бурханни хапарларында эсленген притча-параболагъа талпыныуу, биз акъыл этгенге кёре, «Ташны кычырыгы» деген повестьде да сакъланады.

Эки къарындаш – Осман бла Таулан – Къарачайны «миллет ниетини» эки жолу, эки къолудула. Ол болум халкыны къадарында, тарыхында бардырылгъан тюрлениу ишле бла байламлы, хар бири кесини муратын къоруулауда, анга талпыныуда ачыкъланады. Эртте замандагы ишлени суратлау чыгъармагъа къатланганы, «къауум-къауум адамны эс этмеген кезиулерини» эсгермелери (Юнг) ёмюрледе ангылашынып турлукъ сыфатлада кёртюзтюледиле. Табийгъатха бла топуракъгъа жуукълукъ Тауланны сыфатында белгиленеди. Дин жаны бла халкъ кертиликни жакъчысы, муслиманланы Сыйлы жерлерине жюреги тартханы бла Хажы повестьде жанны жолоучулугъуну бир жанын къурайды. «О мени Аллахым, сени къадарынг уллуду. Алай мени быллай бир нек сынадынг? Нек жашатдынг? Ал бусагъат мени жанымы, Аллахым! Таула шагъат болурла, жауунла санларымы жууарла. Сенден энди аны тилейме, къыйнама мындан кёп жанымы, я Аллах. Бу къолла... Бу къолла бла ненча адамны жерге басдырдым! О мени Аллахым, алай бла сени жеринг таркыймаз. Азияны жеринде ненча кере къум бла абидез алдым. Ал къолларымы, ал аякларымы... Мен кёрмеген не къалды? Ал кёзлерими. О мени Аллахым, бу чууакъ кёгюнг бла тилейме, бу жарыкъ жулдузла бла да тилейме. Толгъан айынг, жарыкъ кюнюнг бла да тилейме, кеченг бла да тилейме. Эшит мени, кёр мени, къабыл эт ахыр тилегими. Эзме мындан кёп мени жюрегими. Атамы, анамы, сабийлерими, туудукъларымы жанларына мени терк элт. О мени сыйлы Аллахым! Эшитемисе, кёз сууум, бюгече ай да къалай жарыкъды! Тейри эшик ачылгъанча. Ай, жукъла, жукъла, ай. Сени жарыгъында мени кёз жашларымы адам кёрмесин». Хажини тилеги повестьни магъанасын, сезимин ачыккълауда ара жерни алады.

Халкыны битеуло бардырылгъан жорукъгъа къошулууу, миллетлик ниетни бузулууу – революциялы жангырыула, колхоз, халкыны бирлигине зарауатлыкъ жетгени, тышындан келген низамны хатасындан аны келечилери бир бирге къажау сюелгенлери – была бары да ючюнчю жолну белгилери боладыла. Осман халкъгъа тийген битеу къыйынлыкъланы, аны «баш магъаналы жолдан» тайгъанын Тауландан кёреди. Таулада айланган абирекден Топалай кемсиз къоркъурча этеди. Жангыз сюрюучю къыз Алтын, Тауланча, бузулгъан, тюрленнген дуняда бир жанына атылып, аны къужур сыфатындан да къоркъмай, жыл саны келген абирекге тюбей туруучуду. Тауланны, бийик таулада бир адам билмеген сыйлы терек бахчасындан къызгъа алмала келтирип, сауыгъа

бергени – аны адамла бла биринчи кере байламлыгыды, аланы дунияларына кьайтыргъа сюйгенини белгисиди.

Кюмюш бел бау, минчакъла, ашыкъла, дууа, кынгыр чюйле, аны юсюне тёрт мюйюзлю улакны мюйюзлери (халкны ийнаныуунда – кыйынлыкны белгиси) – ма аладыла кчачан эсе да туугъан жерини бирлигинден, халкъда бурундан келген затладан, чачылып, анга жетгени. Ол жаланда Къарачайны кесини миллетлик ниети ахыр чегине жетип оюлгъанын, жашау жоругъуну бузулгъанын чертеди. Озгъан дуниягъа кьайтыргъа онг болмагъанын Хажини иши кёргозтеди. Къабырладан тышында атылып тургъан сын ташланы кёргенлигине, аны къарыуу жетмей, аланы къабырлагъа чыгъарыргъа умут этгенлей къалады.

Жалгъанлыкъ бла къадарны юзюлген «сынжырын» алгъынча бирге кьошаргъа онг болмагъанын, тарыхны бла заманны жюрююнюнде болдурулгъан белгили кемчиликледен кьутулургъа амал чыкмагъанын абирекни «заман бла ойнагъаны» белгилейди. Суратлау чыгъарманы ахырыны койсюзлюго ол оюн жаланда алай бла бошалыргъа боллугъун кёргозтеди. Абирек жашыны жарашхан тоюна къараргъа элге тюшеди, былайда анга Османни ушкогундан окъ атылады. Ол окъ озгъан, ызына кьайтмазлыкъ заманданды. Топалай Тауланны ёлтюралмайды, алмала Тауланны кьолларындан жерге тенгерейдиле. Адамлагъа деп келтирген алмалары... Ушокну атылгъаны халкны аяздыргъан белги болуп, чыгъарманы жашау-турмуш болумдан бийикге кётюрюп, терен философия даражагъа чыгъарады.

Бюгюн жаш жазычулада жашауда тамырланыргъа излеген миллет ниетге ачыкълык танылады. Ала кеслерини туугъан журтлары бла жамауатларына жууаплылыкны сезедиле, аласыз бир да уллу Ата журт болмазлыгын, юзюлоп къалгъан жууукъ-ахлу байламлыкны адамны энчи эркинлигини даражасында тохташдырыргъа кереклисин да ангылайдыла. Повесть, тюшоноуп, эс этгенден сора, тюнюлюуден эсе иги умутну хорламына ийнандырады.

Бизни жашауну халын тюзюча ачыкълый келген, реалист, бир ёлчемли прозабызда Берберланы Бурхандача, суратлау ойлау жаратылгъаны ышаньулукъну туудурады. Ол, биринчи атламларындан башлап, кесини халкыны «жерине бла къадарына» ачыкды, аны юсю бла жангы ниет толкъунла сёлешгенчадыла. Литератураны тизгинлешип айныу жоругъундача болмай, бийик таулада, ташада ёмюрлюк Терек бахчаны жетген кётетича.

ОРУСБИЙЛАНЫ Фатима,
культуроология илмуланы доктору.

АГЪАЧ ЧАНА УЧАДЫ КЁКГЕ

Берберланы Бурханны «Ауаз», «Бёленнген жумуртхала», «Наныкъ бла Айыу» деген хапарлары, «Ташны кыгычыргъы» деген повести, «Агъач чана» деген пьесасы, аладан сора да терен магъаналы назмулары къарачай-малкъар тилде, орусчагъа кёчюрюлюп да, газетледе, журналлада да басмалангандыла. Былайда окъуучула ол чыгъармаланы жаратханларын, кеслерини оюмларын билдиргенлерин да чертирге тийишлиди. Алада айтылгъан оюмла жазычуну энчи ызы, суратлау фахмусу болгъанына шагъатлыкъ этедиле.

Мындан алда Берберланы Бурханны Москвада «Современная драматургия» журналда «Агъач чана» деген бир актлы пьесасы басмаланган эди. Ол да

терен оюмлуду. Эштада, пьесаны, суратлау амалларын ачыкъларгъа онг тапхан тынч боллукъ туююлду. Берберланы Бурханни жигитлери – Жаным бла Тиним, жангъзлыкъны сынап жашагъан къарт адамладыла. Жаным, Тиним деп да ала бир бирин эркелетип селешедиле, бир бирини кёлюн аладыла. Ол аланы тюз атлары туююлду. Жашауларында кёрген кыйынлыкъларына да къарамай, Жаным бла Тиним узакъ ёмюрлерин жандан-жаннга жашап, бир кюнню бир бирсиз болмагъандыла.

Дуниягъа алай тири къатышмасала да, ётген жылларын эсге тюшюргенлей турадыла.

Озгъан заманны илишанлары Жаным бла Тинимни жюреклерине асыры къаты сингнгенден, шёндюгю керти жашаудан айырып кыйгъандыла. Алай бла экиси да жерде жашау бла уллу байламлыгъы болмагъан бир дунияда къалгъандыла.

Ала ёлген жашларына къошулургъа сюедиле.

Бу дуниядан кетер ючюн, Жаным бла Тинимге бир заманда аланы жашчыкъларын башха дуниягъа алып кетген биягъы агъач чана керек болады. Агъач чана Жанымны тюшонде да бошундан кёрюнемегенди. Ол темирден, алтындан ишленнген, дагъыда аны киби кёп торло уллу, гитче чаналадан агъач чаналаны сайлайды. Аны дуниядан кетерге заманы жетгени, бу жерде ахыр оноуун этгени да ангълашынады.

Алай бла Жаным ёлюрюне кыйналгъан угъай, кесин насыплыгъа санайды, жашчыгъы кёз аллына келе, анга тюберигине къууанады.

Ол заманда Тиним дунияда Жанымсыз кеси жангъз къаллыгъына къоркъады. Алай экин бир биринден жашауну кёп торло айланчлары, кыйынлыкълары да айыралмагъандыла. Ёлом а айыралырмы?

Бу сорууну авторгъа пьесаны жигитлери бла бирге, окъуучула да бердиле. Жазыучу жигитлерини, эри бла юй бийчесини сейирлик къадарларына, аланы ниет тазалыкъларына ийнаныулуду.

Былай къарагъанда, анда кёргюзтюлген затла жашау халгъа алай бек келишмейдиле дерге да боллукъдула. Кертисинде уа, къартланы сагъышлары, аланы жюрек къайгъылары, жашауну жорукъларына кёре ангълашынадыла, хар ким да тюшонюрча суратланадыла.

Жанларын талап, тынчыкъсыз этип турлукъ, ёмюрде сау болмазлыкъ жара болуп тюшеди. Жаным бла Тинимге аланы жашларыны ёлгени. Тиним а, сау къадарында аны ажымлы ёлгенини айыбын кесине алып жашайды. Ол къолу бла жашына къууанчха деп ишлеген агъач чана анга ёлом келтиргенди.

«Мен жаш ёсдюрген эдим, сен кесинг къолунг бла ишлеген чана уа, аны жанын алды», - деп, къатыны эрине тырман этеди.

Экиси да буйрукъгъа сыйынганлыкъгъа, терсликлерин сездирген сезимден къутулалмай, жан тынчыкъ тапмадыла.

Жаным бла Тинимге аланы жашчыкълары жашауларыны тутуругъу эди. Ол дуниядан кетгенден сора, аланы башларын ауур, къара кюч басады, жанлары саулай ёлгенлеге тенг боладыла. Жюреклерин ауаралыкъ бийлеп, керти жашаугъа сейирлери къалмагъанды. Ала уюп къалгъан, озгъан заманда жашайдыла.

Жаным бла Тинимни алай мутхуз къадарларын анда-санда жашлары бла байламлы жарыкъ кезиулери жарытады.

Ата бла ананы кёрген, сынагъан кыйынлыкълары чексизди, алай ол окъуна аланы жашауларында болдурулгъан башха бушуулу ишлени унуттурмайды. Аланы ушакъларыны бир кесеги бла жазыучу юйюрню басып тургъан

кыйынлыкдан чыгаргъа болушады. Кечгюнчюлюкню сынагъан халкыны къадарына да кыйгырыулык барды. Къарачайлыланы тыш жерде кыйын жашауларыны зынгырдагъан тауушу, пьесаны жигитлерини озгъан заманы уллу отуча эсге тюшюргенлери драманы баш ёзегиди: «Кёзлерими кыссам, - дейди Жаным, кесини сабий кюнлерин эсине тюшюре, - тауларыбызны, сууларыбызны жомакъдача кёреме. Юйюбюз а бир уллу кёрюне эди, арбазыбыз а – сау кырал кибик... Къоз тергибизде, сабийлеге деп сенгилчек тагъылып эди... Мен журтума кыйынлык жетер кече алай гитче кызчык туююп эдим.

Бизни туугъан жерибизден айырып, эшелонлагъа жыйып, малланы жокегенча, элтип, узакъ Азияда тёкгенлеринде, сабийлени барысыны да олсагъат таурухлары бошалгъан эди. Сууу кетген кёлча, сабийлик кьуругъан эди... Къаллай бир адам кырылгъан эди жолда...»

Андан сора: «Сабийлигиз тоналгъанлы бери, бизни жанларыбыз тынчлыкъ тапмайдыла», - дейди Тиним да, Жанымны ушагына кьошула.

Ахыр сагъатларында (такыйкъаларында эсе да) пьесаны жигитлери бир кезиге эки тюрлю дуняда жашайдыла: жерде бла кёкде. Белгисизликге тебирей тургъан адамланы эки тюрлю дуняда болгъанлары аланы ич сезимлерин ахырына дери ачыклайды. Жаным бла Тиним мында жашаулары ауур кёрюнюп, башха дунягъа кечерлерине кьууанадыла. Анда аланы ёлюм сакъламайды – ала эртте окьуна ёлгендиле, - алай жашлары бла тюбеширлерини кьууанчына ашыгъадыла. Аланы жашлары бла бирикдирлик, ахыр жолгъа атландырлыкъ да сабийлерин башха дунягъа элтген ол биягъы агъач чанады.

Жаным бла Тиним, жашау кёп тюрлю кыйынлыклагъа тюшюре сынаса да аланы, бир биринден а айыралмадыла, ёлюм да алагъа кьаруу эталмады. Алай бла экисини да бирге жашаулары тауусулмай турады. Сезимлерини бийиклиги, соймекликни кючю терен ачыкланады. Ахырында уа Жаным бла Тинимни жанлары бир бирине кьошулуп, бир болуп, жалгъан дуняны кьоюп кетедиле. Анда да, алайда, жарашулулкьну, ырахатлыкьны сезерча. Жашларыны чаналарында кёкге учханлары, алагъа бир башха тюрлю, чынтты, бийик дунягъа синггенлерини белгиси болады.

Жангы дунягъа кечгенлери алагъа жерни жюзюне болжаллы жашауларындан азатланып, башха тюрлю бир халгъа келип, бийик сезимге ие болуп, ахырында бу дуняда азап чекгенлерини, инжилиулерини магъаналарын ангыларгъа, жашауларына тийишли багъа бергенлери бла бирге, ёмюрлюк хакъ кертиликни билирге, тюшонюрге себеплик этерикди; ала битеу жашауларында анга талпынып тургъандыла.

АППАЙЛАНЫ Жаухар.

«ЭСКИ КЪОБУЗНУ МАКЪАМЫ» ЖЮРЕКЛЕНИ КЪОЗГЪАЙДЫ

Берберланы Бурханны бюгюннге дери да поэзия, проза, драма чыгармалары Москвада, Черкескеде, Карачаевскеде, Краснодарда, Нальчикде да басмалангандыла. 2002 жылда уа аны «Ташны кычырыгы» деген ат бла китабы чыкьгъанды. Ары жазычуну повестьелери, хапарлары, пьесасы да

киргендиле.

«Я сыйлы Аллах, кьуш тьогюнлей чачылгъан миллетими юйюне-жерине сен жый. Кьум тюзледе кебинсиз басдырылгъан ёлгенлерибизни жаннетли эт, сау кьалгъанлагъа саулукъ, эсенлик бер. Мындан ары сарыуекни ауузун сен байла. Къыйынлыкъ ууатып келген миллетиме бир кюн чыгъар. Киши кьолуна кьаратма, харам аш ашатма, жалгъан сёз айтдырма, тюз жолдан тайдырма. О сыйлы Аллах, сабырлыкъ бер, кюч-кьарыу бер миллетиме. Хошлукъ бер жюриеклеге. Дуниягъа тынчлыкъ-эсенлик буюр, бизни да унутма. Гюняларыбызны кеч. . .» Бу тилекни кьайсы ёмюрге этсенг да хазна эски боллукъ болмаз.

«Ташны кьычыргыгъы» деген повестыде Хажини хар сёзю да тилекди. Къарт адам не заманда да алаймы болур. . . Ол халкъына, миллетине иги тилек этгенден сора да, Аллахдан кесине ёлом излейди: «. . .Мени быллай бир нек жашатдын? Ал мени жанымы! Эме мындан кёп мени жюриегими. Атамы, анамы, сабийлерими, туудукъларымы жанларына мени терк элт. . .»

Быллай сёзлени айтхан алай тынч болмаз эди. Къарт Хажини жюриеги уа кертиси бла да эзилгенди, алай бир жууукъ адамын тас этип, жашы Тауланни уа ёлгенин-сауун да билмей термиледи. Тауланни бир кёрсе, ёлсе да кьайгъырмайды.

Хажини сыфатыны юсю бла жазычу кесини саулай миллетини кьадарын кёргюзтгенча кёрюнеди. Аны эки жашы – Осман бла Таулан а халкъны ниетини бир жолда, бир ызда бармагъаныны юлгюсюдоле.

Юйюрге эки кьарындаш бир бири бла келишмеселе, атагъа кьыйынды. «Миллетни ниети» эки тюрлю жол бла барса уа, халкъ инжиледи.

Бурхан да кесини «Ташны кьычыргыгъы» деген повестинде бу затланы ачыкълагъанды.

Андан сора да бу чыгъармада Тауланни жашы Даниялны юсюнден айтыргъа сюеме. Ол атасыны ёлгенин-къалгъанын бимейди. Нек дегенде, Таулан халкъы бла Орта Азиягъа кёчмегенди. Халкъ ызына, Туугъан ташына, кьайтхандан сора да жашы атасын аяусуз излейди. Аны жюриеги биледи Таулан ёлмегенин. Ол аны кёзюне кёрюннгенлей турады. Анча жылны ичинде атасы тюрленнген да этген болур, болсада Даниял аны танырыгына ишексизди. Элде кёп тюрлю хапарла жюриюдюле. Бирле: «Маймулгъа ушагъан адамны кёргенбиз, башхала уа : «Бир сейир адам айланады, кеси да жаныуар кьарамы бла», - дейдиле. Ючюнчюлери уа ол Таулан болгъанына ийнаньпыдыла.

Жашны атасына термилиуюн алай кючлю жазаргъа жаланда ол затны кеси сынагъан адамны кьолундан келикди. Жарсыугъа, былайда ол алайды.

Даниял бла Тауланни бир бирге тюбешиулери повестни жюриекни кьозгъагъан жерлеринден бириди. Ата бла бала кёп жылланы термилип, бир бирлерин табадыла. Былайда жангыз Даниялны бла Тауланни угъай, Хажини бла Тауланни тюбешиулерин да айтыргъа тийишли болур.

Къарт Хажи тилегин тапса да, аны кьууанчы узакъгъа созулмайды. Башында айтханыбызча, аны эки жашы бир бирлери бла иги келишмегендиле. Таулан табылгъандан сора адамла аны Туугъан жерге кёчгенлерини биринчи байрамларына чакъырадыла. Алай той кьууанчлы бошаламайды. Осман бюгюн былайда да кьоялмайды кесини кьылыгъын. Акъылдан кем Топалайгъа кьарындашы Тауланни ёлтюртюрге кюрешеди. Османни огъу аны жыгълалмайды. Харам иш кесини муратына жеталмагъанлыкъа, халкъны уа бу зат жашау кер-

тиликге кезлерин ачаргъа болушады.

Ортагъа чыгъып, Таулан тойда аямай тепсейди. Болсада бир кесекден ол жюрегинден тутуп ауады...

Адамны жюреги жангыз кыйынлыкълардан жарылмайды деригим келеди.

Кёп жылланы ичинде халкъдан айырылып, жаныуарча агъачда жашау этип, бюгюн адамлагъа жангыздан къошулгъанын Тауланни жюреги кётюралгъан болмаз.

Ол не затны кечиндиралмады огъесе нени кечалмады? Халкъы бла бирге жангыз бир тойну кёрюп, аллай бир термилип туруп тапхан атасы бла жашын жангыздан жарлы нек этди?

Бу соруулагъа автор повестьни окъуучуларыны кеслерине жууап этерге къояды.

Мен акъыл этгенден а, Берберланы Бурхан бу чыгъармасында жашауда игилкини, ариулукъну, сыймекликни ызындан кёп къажуу затла къуугъанларын кёргюзтеди.

«Тоюгъузну андан ары бардырыгъыз. Къууанчыгъызны бузмагъыз. Туугъан журтубузда биринчи той-оюнну жиляугъа бурмагъыз...» - дейди Тауланни къарт атасы Хажи.

Былайда ол кесини жумушун этсе да, халкъ ёмюрледен бери ёлгенни сыйын кётюре келгенди. Арбазда ёлюк тургъаналы, ол не хазна той этсин...

«Ташны кычырыгъы» деген повесть халкъны кечгюнчюлюкден сора биринчи жылладагъы жашаууну юсюнденди. Бу чыгъармада автор кёп тюрлю жашау чойреликлени юсюнден хапарлайды.

«Эски къобузну макъамы» деген повестинде уа Бурхан жанланы бир бирге термилиулерин, адамланы Туугъан журтха сыймекликлерин ачыкълайды.

Жашауну не заманында да жууукъ адамланы бир бирге тюбешиулерни жюрекке хошлукъ береди. «Эски къобузну макъамы» деген чыгъармада да ол затны юсюнден айтылады. Зурият къарындашы Бекболатны жашындан туугъан Фирузаны Къазахстандан келирин ашыгъып сакълайды. Къызчыкъ табыллыкъды деп, аны эсинде да жокъ эди. Фирузаны къайтханына сау эл жыйылып къууанч этеди. Былайда бек биринчи къонакъ Ариужан болургъа керек эди. Алай аны Зурият нек эсе да чакъыралмагъанды. Элни ичинде Фируза Ариужанны туудугъу болгъанына ишекли адамла бар эселе да, ала да тынгылап къойдула. Кертиси бла да, бизни халкъыбызда: «Менден чыкъмасын ансы не да болсун», - деген бола келген къылыкъды.

Да жашау кертиликни кезден-кезге айтханлыкъгъа не хата боллукъду? Алайсыз да инжилип тургъан адамланы жюреклерни бир бирге ыразылыкъ берселе иги туйюлмю эди?

«Жюрекден жюрекке ачхыч барды», - деп халкъда бошдан айтыла болмаз. Фирузаны жюреги да андан тартыла болур эски къобузну макъамы чыкъгъан юйге, Ариужаннга.

Зуриятны юсю бла Бурхан халкъны дагъыда бир къылыгъын суратлайды. Ол да неди десегиз, алгъын айтып къоялмагъан ич сёзлерин ёле туруп тышына тегерге ашыгъадыла. Зурият да алай этеди. Кесини болмазлыкъын ангъылагъандан сора, ол Фирузагъа Ариужан аны атасыны анасы болгъанын ангъылатады. Къууанчын ичине сыйындыралмагъан жаш къызчыкъ ахыр солууун ала тургъан Зуриятхамы огъесе къобуз согъулгъан жанынамы къа-

раргъа билмей, армау болуп къалады.

Адамны къадарында болгъан жашырынлыкъны букъдурсанг, аны жашауун бютюннда бузгъан этесе. Насыпха, Фирузаны юсюнде ол зат узакъгъа созулмагъанды.

Алайсыз да адамла харипге санагъан Ариужанны жашауу, ким биледи, энди бир кесек тюзелир эсе уа...

Къадары, жашауу салгъан жараланы ачылыгъын бир кесек селейтир эсе уа.

Жашлыгъында тойдан суйгени болмагъан Ариужанны къадары тойдан къайда узакъда эди. Юйюне бир келтиргенден сора, Бекболат анга кьобузну согъаргъа эркинлик бермеди. Аны бла да къалмай, къамичиси бла къайырылгъан да этген эди. Ол заманда Ариужан, кьоркъуп, кьобузну кьолундан ычхындыргъанда, жарылгъан эди ол.

Зурият былайда къарындашына бек айып этген эди. Болсада Бекболатха юйюрден эсе аны жылкъысы сыйлы эди. Алай юйюр да болмады, жылкъы да болмады. Бекболат Ариужанны Асланнга къызгъанып, кеси да насыплы болалмады, къызгъа насып да бералмады, жашны да жойду. «Хыйлачыны эки юлюшю башына» дегенлей да болду.

Алай Берберланы Бурханны «Эски кьобузну макъамы» деген повести юзюлюп къалгъан жуукъ-ахлу байламлыкъны, адамны энчи эркинлигини даражасында тохташдырыуда жангы умутла хорларына ийнандырады.

Жазыучуну «Агъач чана» деген пьесасы философия притчады. Мында кёбюсюнде Берберланы Бурхан «адам эм дуния» деген теманы ачыкълагъанды.

Къарачай-малкъар тилде «жаным-тиним» деген сёз тутушну (идиоманы) бир бирден айырыргъа болмагъаныча, Берберланы Бурханны жигитлери Жанымны, Тинимни да жашау ызлары бир бирден болмайды. Ала ахыр жолгъа да бирге аны ючюн атлана болурла.

Былайда жазыучуну суратлау амалларыны, тилини байлыгъын да айтыргъа сюеме. Ол кесини жигитлерини сёзлери бла адамланы сабийлери болгъанлагъа бла болмагъанлагъа юлешеди. Сабийлеринден ёнгелеген атааналагъа сейир этеди. Бу эки къарт ахыр кюннге жетип, ахыр жолгъа атлана туруп, сабийлерине (жашларына) термилгенлери да кючлю суратланады. Аланы сал басхычларын тутаргъа бюгюн жашлары жокъ эсе да къатларында, Жаным бла Тиним ол болгъан жерге, аны агъач чанасына минип барыргъа сюедиле.

Чана уа «агъач чана» некди? Барыбыз да билебиз ол дуниягъа элтген чана агъачдан болгъанын...

Жазыучу эки тюрлю чананы уста тенгешдиреди. Бири – сабийини къууанчына деп ишленгенди, экинчиси – башха дуниягъа кетгенни чанасы...

Алып къарагъанда, авторну чыгъармаларыны кёбюсю жашауда бола келген чойреликлени юсюндендиле. Алада бушуу бла къууанч, суймеклик бла кёрюп болмаулукъ, бетсизлик бла адамлыкъ бирге барадыла.

Алай бла Бурханны чыгъармаларында адам не къыйын болумда да кесини адамлыгъын тас этмезге, жашауда эки бетлиликке жол къоймазгъа кереклиси ачыкъланады.

МОКЪАЛАНЫ *Зухура,*
филология илмуланы

КЪАДАРЫБЫЗ – ХАПАРЛАДА

«Ташны кычырыгы»

Талай жыл мындан алгъа мени бир къалам къарындашым, тиши-рыугъа, анагъа аталгъан назмуму окъуп: «Сен асыры кѣп сагъынаса ананы юсюнден», - деген эди манга. Асыры ачыуумдан даулашыргъа да болмадым. Тиширыу – жашау терекни ѳзегиди, хауасы, солууу.

Керекди эсгериу, къайтарыу да керекди. Бютюнда юсюнде тюк чыкъмазлыкъ, атлагъан сайын ачытханлай тургъан жара табынг болса – азап кюнледе тюшген жара!

Бу статьядача, 56 жылны саркъыуунда бир селеймей, тохтамай малкъар адабиятда кюч алгъанлай келгенди кѣчгюнчюлюкню темасы. Бир-бир адамла газет белгеринде окъуна кѣчгюнчюлюкде, сарнау кюнлени эсге тюшюрюп, мугурайып тургъандан не хайыр деп, кѣп кере айтхандыла. Манга уа кѣчгюнчюлюкню юсюнден айтылгъан, жазылгъан да, сахнада кѣргюзтюлген да тохташа баргъанча кѣрюнеди. Ол – халкъны тарыхыды, адабиятда ѳмюрге тас болмазча жерни алгъанды. Минги тауну эрип бошалмазлыкъ бузларыча, кѣкге келе-кете тургъан булутларыча ѳмюрлюкдю! Биз, ол заманда сабийле, ол къыйынлыкъны къара къанатыны тюбюнде кюн кюсегенле, энди киши ортасына жетгенле, хар ким къолундан келгенича жаза келгенбиз, алай бизни ызыбыздан келликле бу санатха, тарыхха къошумчулукъ этерлеми? 60-чы, 70-чи жылладача жазыу ишге итиннген жаш тѳлю бусагъатдагъы адабиятда жокъду дерчады. Жашау-турмуш, кечгинлик къыйын болгъанды, ол жаны хорлагъанды. Адамны адамлыгы юйор турмушу бла, халкъны жашауу бла белгилене эсе, къарс къагъарча туююлбюз.

Алайды да, дунягъа белгили Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим Сталини заманында этилген артыктылыкъгъа, зарауатлыкъгъа да чыдай, жазыу ишлерин бардыргъандыла, халкъгъа азат кюн келлигин билип, ийнанып. Алада болгъанды къыйынлыкъда бюгюлмеген кишилиик! Андан айтылады итинмекликни, жашау къыйынлыкъны кѣтюре билгенлени юслеринден. Тарых оюмгъа ала этген алтын хазнаны юсюне къошумчулукъ этерге борчлубуз. Белгиледи: кѣрген къыйынлыкъларын, зауукълугъун унутхан – келлик заманын да кѣралмазлыгы...

Татлы, ачы болса да, сабий заманын сынамагъан инсан жокъду. Ол а суудан секирип ѳтгенча туююлдю. Кѣчгюнчюлюкню юсюнден жазылгъанны окъусам, кесим шагъат болгъанча, суратланып, кѣз аллыма келеди. Бюгюн а Берберланы Бурханны «Ташны кычырыгы» деген чыгъармасыны юсюнден айтыр акылдама.

«Ташны кычырыгы» (мени оюмуна кѣре, бу пьесады, драмалы пьеса) деген чыгъарманы окъуй барсанг, биягъы эсгериуле, кѣчгюнчюлюк, жашау ючюн къазауат, къайтып келген жылларыбыз, киришли, жауунлу жаз башы, онюч жылыны саркъыуунда тозурагъан журтубуз: анда-мында сау къалгъан, бирле бийлеп тургъан юйле, башларындан тамычы тамгъан баракла – бары да кѣз аллынга келедиле.

Жай, суу ызында саман этип бошагъанлай, сакъ жауун жетип, саманланы

жуууп кетген ыркы ызла... Хайда, биягы белни къатдыр, къолгъа кюрек, сенек да ал, темир таякъсыз да болма: юйно мурдоруна таш къазаргъа...

Повестде Ата журтларына къайтып, жашаулары кеслери суйгенча тюзелмегенден сора, Дауум эрине: «Болмай эсе, Сибирьге окъуна кетейик. Башыбызны суугъа атмайыкъ, маржа», - деп, жарсыгъанын билдиреди. «Анса да кючден жыйылгъанса журтунга. Бар, жаншап турма да, кюн бузулургъа ушайды, саманланы юслерин жап», - дейди Осман къатынына жууапха.

«Саман юй, Азиягъа бар да, анда бир юй ишле, бери кел да, мында бир юй ишле. Ол азапдан къутулмай къалдыкъ».

Къайсы тау элге барсанг да, халкъны болуму алай эди. Туугъан жерибизге сау-саламат къайтхан къартларыбыз этген тилекни дин ахлусу Хажини ауузундан да эшитебиз:

«Къабырлада сын ташланы элге эндирип, аякъ тюплерине агып, атлауучла этип, хуналагъа салып... Айлары, жулдузлары да болгъан ташланы», - деп жарсыйды ол.

Хар тау элде болгъанды алай. Ачыулу иш, алай керти. Болсада, Хажини ол сын ташланы аякъ тюп этгенлеге ачыкъ къаргыш этмейди. Аны къой да, дуниягъа тынчлык-эсенлик тилейди. Аллахдан, бизни да унутма деп, тилек этеди.

Халкъ кечюрюлгенде, Таулан къалай эсе да Кавказда къалады. Онюч жылны халкъындан айырылып, азап чегип айланган, кишиге хатасы тиймей, кеси башын кечиндирип жюрюген...

Чыгъармада Тауланга ушаш, алай биз кезюбюз бла керген адамны юсюнден да айттайыкъ. Ол Жангоразланы Ахия эди, хабазчы. Ахия да, къалай эсе да, халкъ кечюрюлгенде, Кавказда къалады. Ол Балыкъ башында агъачда 35 жылны кеси аллына кечинеди, артда халкъына да къошулады, кеп сейир хапар да айтханды. Да не зауукълук кериюп айланганды, ауанача элге келе-кете? Солугъан солууу сайын адамлары эсине тюше, тапхан къабынын къоркъа, сагъышлы жута, кечесинде тюш керюрча ырахат жукълялмагъан Таулан...

Осман – чыгъарманы баш жигитиди. Аны драмалы этген да олду. Къыралны къыйын кюнюнде къанын-жанын аямагъан биринчи жигитича кергюзтеди кесини атасын Хажини бла даулашында. Юйюк адамлары эшикте чыкъмазча уллу хата этген эсе Таулан, аны жоаргъа властыны кючю жетерик эди, алай анга да жетдирмей, Осман мурдарлык ишге кеси сюеледи. Патриот десенг, ма патриот! Революцияны заманында да болгъандыла аллай патриотла, Германия бла къазауатда да. Генералны тутмакъдан жиберип, аны орунуна жашын къутхармагъан Сталин бачамача... Осман къарындашы Тауланни не кеп марап айланса да, тюбеялмайды, кеси къолу бла ёлтюралмайды. Тауланни ёлтюрюк амалны, адамны да кеп къыйналмай табады.

Азияда атдан кетип, акъылындан кем болгъан Топалайны ол ишге хазырлайды. Анга ариу къызын – Лейляны берирге айтады, ушкокну тутаргъа, жюрютюрге да юйретеди. «Телиден туура хапар», дегенча, эл къууанчына, тоюна тартына, къоркъа, халкъгъа кесин ачыкъ этерге келген Тауланни ушкок атып ёлтюреди тели Топалай. Ол ишни Топалай этгенча сунганды эл...

Авторну чыгъармаларыны юсюнден орус тилде басмада шарт айтылгъанды.

Бербер улу къыйын жашагъан жерини, халкъыны азапларын ийнаныулу болурча кергюзтеди. Таулу халкъ туугъан жерине къайтхандан сора туугъанды

Бурхан. Кёчгюнчюлюкде ачлыкь, жалангачлыкь сынамагъан эсе да, эшитгенин, окъугъанын, кеси ол заманга шагъат болгъанча, халкъны этегинден айырылмагъанча айтады. Ол а фахмалу адамны къадалып, тер басып ишлегенини мухуруду. Повестьде хар адамны этген ишинде, къылыгъында таулу халкъны жашау турмушу, къылыгъы кёзге кёрюнеди, сезиледи.

Чыгъарманы жигитлеринде, халкъ бла бирге кёрген къыйынлыкьдан сора да, хар кимни да кесини энчи жарсыуу, энчи къайгъысы. Зубайдагъа къыйынлыкь экилеп тюшгенди: Топалайны, атдан кетип, акъылдан кем болгъаны, кесини заманын оздурмай, башына оноу этерге кюрешгени...

Хажини кёрген къыйынлыкъы азмы эди?! Энди уа эки жашы да бир бирге къажау сиеледиле. Зулму, терслик да кёрюп, ол, жашаудан тюнгюлмей, намаз этген сайын халкъына, къыралына тилек этеди:

- Эгечлерим, къарындашларым, жанларым, тюзде жашап келген таулу халкъым. Кёп къыйынлыкь сынагъан, алай а сынмагъан халкъым. Уллу Аллахны кюнчюнден Кавказыбызгъа да жыйылдыкь. Ёчюлюп къалгъан от жагъаларыбызда жангъыдан от тиргиздик. Мен кёп зат кёргенме жашауда. Аллахны тюз жолун тутмасакь, бир бирибизни кече билмесек, бир бирибизни суймесек, жашаубуз жашау боллукь тнойюлдю. Барыбыз тобагъа къайтайыкь, арну жашау да къурайыкь, - дейди.

Туугъан жерине къайтып, энди уа ёлсем да неди дегенлей, жашы Осман къарындашы Тауланни ёлтюрюрге марлап, мурдар къаннга киргени – Хажини ёлюр кюнюн да унутдурады. Атасы Османнга айтханын этдиралмагъанында, харам этип:

- Бар, терсине айланган, бар, мен да намазгъа кечигеме, минчакъларым да не болдула? Минчакъ санар эдим. Дуниягъа тилек этер эдим. Гитче уллугъа сыйынмагъан дуниягъа къалгъанды башыбыз. Жаханым деп да анга айта болурла, - дейди.

Хажини ёлген жашы Тауланни аллында ахыр сёзю – саулай ёлген адамны сёзюдю.

- Жашым, Таулан, сакъляялмадым. Къыйынлыкъым бошалмады. Кёзлерими сууу къурумады. Бизни барыбызгъа да энттада бир палах жетди, - дей кюеди...

Авторгъа айтырым а: бу пьесады, драмалы пьеса, жарашдырып, сахнада жерин тапдырса керекди.

Кюн шулпулу, жауунлу эсе, угъай, чууакъды дегенден не магъана?!

УЯЛЛАНЫ ОЮС.

28 - чи ноябрь 2000 жыл.

*Берберланы Бурхан БАМ-да
аскер кѳулдугун бардыргъан
кезиуде эгечи бла. 1980ж.*

*Берберланы Бурхан, генерал-полковник
Магаметланы Солтан, поэт Халкѳешла-
ны Хасан. 1986ж.*

*Берберланы Бурхан,
Отарланы Омар,
аны юй бийчеси
Бийгъат.*

*Берберланы Бурхан
ГИТСде окѳугъан
кезиуюнде.*

БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН

*Все же мы в солнце желаем уверовать
Музе Печали Бурхана Берберова.
Ав Ошанин*

АППА БЛА ТАШ

Бийикге жиберип эсин, акъылын,
Къарт аппа сылады ташны акъырын.
Минги тауну кёрюндю къар белгиси,
Деу жугьутурну жаралы териси.

Эследи талада отлагъан атын,
Желлеге эришген къушну къанатын.
Къобан сууда ойнагъан тау чабакъны,
Ёрюзмек келтирген жулдуз жомакъны.

«Ой, Учкулан!» - деп, акъсакъал ахсынды,
Хауадан терен солуп, татлыкъсынды.
Ташдамы, тышдеми кёрюндю журту?
Къумлу жел аппаны кёрюмюн жутду.

ЖУРТ КЪАЯ

Къум тыздеде атды танг да,
Бара-бара талды жан да.

Сырты сезип журт къаяны,
Таулу сюйдю таяннганны.

Жокъду мында ташы, тауу.
Жыгъылгъанды тызде таулу.

УЗАКЪ ЖОЛ

Кёрдюм будайны – кенг тенгизлени,
Жокълай келсем да сынланы.
Кюн кюйдюреди дангыл тызлени,
Отлу бушуу а – санланы.

Обалада ёсген будай бюртюкле
Ууучдан учуп кетдиле.
Жарсыуну кёре, аяз этекле,
Жилямукъларымы сюртдюле.

ТЕМИР КЁТЮРЧЮН

Къадама кибик, къабакъ эшикде
Кёгюрчюн сурат къарайды кёкге,
Кёзюн, къанатын да къакъмагъанлай.
Озгъан адамгъа ол тюрленеди,
Бола бир – акъ, бир – къара, бир – сары,
Ёрле да кёрчю, дегенча, ары.

Терен арбазда сынжырын суйрей,
Айланган Добар ачы юргенден,
Бийикде учуп баргъан кёгюрчюн,
Булутчукъ болуп тюшдю арбазгъа,
Темир кёгюрчюн къалды эшикде,
Излегенча алайдан учаргъа.

БАРДЫ НЕНИ ДА АНАСЫ

Барды нени да анасы,
Кёкден, жерден сездим аны.
Ийнанганма анга, кёре
Туугъанын бу жарыкъ тангны,
Жерде сыйлай хар баланы...
Барды анасы дунияны.

Сууну – суу анасы,
Айны – ай анасы,

Желни – жел анасы,
Кюнню – кюн анасы...

Барды нени да анасы...
Чууакъ кёкча, кём-кёк кёзлю,
Чокъуракъ сууча, таза кёллю,
Алгъышдача, ариу сёзлю –
Барды мени аллай анам,
Ол да манга дейди:

«Балам».

ЗАМАННЫ УШАГЪЫ

Не эте тураса, анам?
Тышындан келип, сени кёрсем,
Заман менсиз санга бютюнда
Бек къатылгъаннга санайма.
Аны тохтаусуз хар кюнню,
Инсанда, тауда, жашауда,
Тыйгъычсыз, кёз къакъмагъанлай,
Ыз кьойгъанын ангылайма.

Мени не затым кьалыр, анам,
Заманда? Айт. Тынгылайма.

«Сёзню кьой да, юйге жыйыл», - дейсе.
Жыйыла тебиреп, жыйылалмайма,
Тышына ургъан жүрекни,
Бир да ичине жыялмайма.
«Энди жылым келгенди,
Жүрек жукъаргъанды, эслейсе
Бир кёп жашауму этерикме,
Юйюнгден кетме», - деп тилейсе.
Не жарсыудан да сакълагъан,
Заман оймазлыкъ кьаламса.
Кече, кюн да биргеме тургъан,
Сыйлы антымса-анамса.
Анам, быллай бир жарсыма.
Мудах кьарама, кыйналма.
Тейри эшикча ачылайым,
Сени мураатынг толурча,
Бушуусуз, насыплы солурча.
Туугъан ананг, жангыз эгечинг,
Сабийлеринг да кьатынгда.
Жашлыкъ борчум бойнумда,
Кьол жылыуунг да кьойнумда.
Кьанынг - кьанымда, сёзюнг - ангымда,
Мен, биягъынлай, жолгъама.

Анам! Анам! Жилияма, анам,
Мюрзеую бла чын аякьны
Алып, башыма айландыр да,
Битеу кьанатлылагъа чач.
Сора кесинг айтычунгча,
«Сау-эсен келе тур!» - де да,
Кьолунг бла эшикни бир ач.
Сау кьал, анам, заманым жетди.
Кете барайым, этмейин кеч.
Терс да болурма, кеч!
Жолоучулукъ чакъырады.
Кеч балангы, анам.
Кеч.

ЖУЛДУЗЧА ЖАНА

Юзюлген жулдуз учалмаз ёрге -
Кыйынлы ана, жилияма алай.

Иги кёрюнсем деп туйюл, угъай –
Сен ачыуунгу бер манга саулай.

Унут демейим... Унутмазса...
Сени кёлюнге не бла жетейим?
Жангыртып жолун, умутун жашынгы,
Тинин, муратын мен сау этейим!

Жангы туууп, нюр тёкген ай бла
Тилейме сенден: жашынга сана.
Ахыр кюнюне ол алгъа жетип,
Кетгенди, юзюлген жулдузча жана...

ЖАЙНЫ НЮРЮ

Къыш чилледе боран жетсе,
Жашаууму мутхуз этсе, -
Къар жаугъанны акълыгына,
Жаш жүрекни сакълыгына, -
Кече-кюн да шукур эте,
Иги къууум – жол кёргюзте.
Хар сынаугъа тёзе терен,
Санга къарап, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

Боран жетип тозуратса,
Сууукълукъну бек сынатса,
Жангызлыкъда тангым атса,
Эски куртха жүрек батса, -
Анга тёзюп ингир-эрттен,
Ахшы ышан келе кёкден,
Болуп жазгъа чыкыгъан эмен,
Ушاپ къушха, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

Бирге келип журт къойнуна,
Сабийликни ёр жолуна,

Жомакъ туугъан къалабызда,
Жашлыкъ кюнле арабызда,
Туугъан жерни аламында,
Жюрек сезим къарамымда,
Тансыкълыкъдан бола ёртен,
Алгъыш эте, айтырма мен:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

Ай да, кюн да, разы бола,
Битеу дуня нурден тола,
Жаз келтирсе жанкъозланы,
Кюн эритсе къыш бузланы,
Ёмюрлюкге биз жараша,
Кюнден-кюннге жууукълаша,
Жанкъылычны кынлап жаннга,
Айтырма мен, жаным, санга.

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

Къара, Акъ да тенгизлени,
Дуньялыкъда эгизлени,
Насып тутхан толкъунлары,
Зауукълукъда ойнай барып,
Суу жагъагъа къайтышсала,
Чам-накъырда айтышсала,
Суу алышмакъ буруп тирмен,
Суу суратха айтырма мен.

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

Кёз жашланы жилтинлери,
Кёзлени да гинжилери,
Тау сууланы саркъгъанлары,
Тауну, тюзню чакъгъанлары, -
Сыйынмайын къучагъыма, -
Къууанч эте къууанчыма,

Таукел атлай жарыкъ тангнга,
Айтырма мен жангыз санга:

Къач келгенлей, къачма менден,
Жайны нюрю кетмез кёлден.
Узакъ учхан къач турнала,
Жол кёргюзтген умут тангла.

ЗАМАН БЛА НАЗМУ

Жашау бла эте дауур,
Башым болду бек ауур.
Жюрегим а... Жюрегим...
Мени жашау кюнлерим -
Тюеклери къобузну,
Жилтинлери жулдузну,
Тау шорханы солууу,
Тамбланы сорууу!..

Ачы азап жетсе да,
Сын ташыма тюшсе да

Башха сын таш жангыздан,
Бери чыгып обадан,
Назмуларым сагъайта,
Ёгюзбоюн дуниягъа
Бирден ёрге турурла –
Жангы жашау къуарла!..

Назмугъа тюшмеген
кюнлерим –
Айтылмай къалгъан
кюйлерим...

НЕК?

Сабийликден,
журтдан,
умутдан,
Сюймекликден айыргъан жылла,
Тамчы тамгъан кибик булутдан,
Кёз жашларым аз-аз жыйыла...

Къутулургъа ма бу тузакъдан
Болмаз, дейме, мадар. Эрттенде
Тынгылайма къайгъы сынатхан
Жырларынга мен жер этекден.

Кёзлеринги сакъ жулдузлары,
Жюрегиме келип къонуучу,
Мени бюгюн нек къыйнайдыла,
Кюн кёрмеген этип жолоучу?!

КЪАРЛЫ ДУНИЯ

Не сагъыш этесе, ийнек,
Бу къышхы кюннге тынгылай,

Кёз ийип кърлы дуниягъа,
Жайлыкъда хансны тансыкълай?..

Къатынгда бичен, - сенек...
Не сагъыш этесе, ийнек?
Нек?

ТЮШ

Тейри адамы,
Кёрдюм атамы
Жарыкъ кюлюшюн,
Сабыр жюрюшюн.

Жашил кийинип,
Кёп хапар айтды –

Манга суйюнюп,
Тюшню узайтды.

Ахыр тылпыуун
Берди саугъагъа...
Тюшюм къууатын
Тёкдю таулагъа...

АЯЗЫУ

Къара, къара сен анга,
Къыямада жукълагъаннга.
Къонгуроуу бешикде,
Дауур-суйюр эшикде.

Тебиретгенде, тауушу
Жерни эки жарады.
Къычырыгъы тау къушну,
Жюреклеге жарады.

Тюнюнден да тюнголюп,
Тюшюне бек базаына.
Сылыт болду бюгюнлю,
Бош затлагъа къызына.

Ахырзаман къалкъыуда,
Хар бир затдан кечиге.
Дауурбасла къагъыла,
Тангын буруп кечеге.

Аязырча жукъудан,
Айтылдыла тилекле.
Насып къайтып жолундан,
Юфгюрдю жан этекге.

Ол жукъудан аязыр
Кибик энди кюч къайда?!
Тау башланы аязы
Бурулады хахайда.

МЕНИ ЗАМАНЫМ КЪАЙДА?

Мени заманым къайда?!
Мени заманым тогъайды.
Ат кишнегенча тайда,
Къоргъашын кёкге быргъайды.

Наллары, элияча,
Жылтырайдыла кёзледе.

Учуп барады, жияча,
Тыйгыч болмайын сёздеде.

ЖЕР

О кьарт дуня, тар дуня...
Чомарт анача - жерим да кьарт,
Кьарт анамдан да, ой, кёпге кьарт,
Адам акьылдан, эсден да - кьарт.

Жолундан тайып кетерикча,
Кёкню чархындан кьадалгьанды,
«Не буюраса?!» – дегенча, ол
Кьол аязыма кьарагьанды.

Эслемей кьойсам жараларын,
Ариу кёрюнюп хар неси да,
Ол сансызлыкьдан кёлю кьалып,
Кююп кетмесин Жер кеси да!

ТЁБЕЛЕ

Тёбеле, тёбеле, тёбеле...
Ханслы, ташлы тёбеле,
Эски, жангы тёбеле,
Тюе сыртлы тёбеле,
Уллу, гитче тёбеле
Сиз барасыз кёбее.

Тёбеле, тёбеле, тёбеле...
Сыйлы, сансыз тёбеле,
Атсыз кьалгьан тёбеле,
Жер бешикге бёлене,
Жашау ызы – тёбеле,
Тас болмагьыз, теплене.

Тёбеле, тёбеле, тёбеле...
Жакьсыз кьалгьан тёбеле
Жанны, эсни бёлелле.
Токьмакь Кьяя саз бола,

Сизни сезе, эзиле,
Ётедиле ёмюрле.

Тюшсюз, тюнсюз кьалгьан кюн
Менден жылыу кьурурму?
Сакьлап топракь тёбеми
Токьмакь Кьяя турурму?
Менсиз келген жарсыуну
Токьмакь болуп урурму?

Заман озуп, алайда
Гюлчюк кёзюн ачармы?
Жюрегимден кюч алып,
Дунягьа нюр чачармы?
Тёбемде чакьгьан гюлчюк,
Жашаугьа жукь кьошармы?

Тёбеле, тёбеле, тёбеле...

МИНГИ ТАУ

Минги тау – Тахир бла Зухура,
Минг жылланы ышыкьсыз тура.

Кюйсюз аязла, сюргюн желле,
Къоймайын бирге – сибирелле.

Неди сизге жайны келгени,
Ана къоюнда сабий кюлгени?
Дуниягъа гюлню чакъгъаны,
Къобанны ашыгъып саркъгъаны?

Минг жылны салмай бир уяны,
Минг тюрлю кѳресе дунияны.
Минг кере алгъа тюбей тангнга,
Минг кере шукур дей инсаннга.

Минг-минг палахнымы сынадынг,
Минг-минг гюняхнымы санадынг?
Минг-минг алгъышхамы тюбединг,
Минг-минг терсликними тюп этдинг?

Жерге, кѳкге да болуп туура,
Дунияны башын тѳгерек бура,
Сууугъу, къызыуу бирден ура, -
Минги тау – Тахир бла Зухура!

КѢЗЮМЕ ТЮШГЕНСЕ

КѢзюме тюшгенсе да,
Тиймейме не уумайма.
Кече, кюн да сакъ болуп,
КѢзлерими жуммайма.

Тансыкъ бола билмейсе,
Сюймекликден кюймейсе.
Мени кѳрсенг, къууанып,
Жарыкъ халда кюлмейсе.

Кирпик къакъмай турама,
Гинжисисе кѢзюмю.
Жюрек ауруу тапханма,
Тауусулуп тѢзюмом.

Айтханымы этмейсе,
КѢлومه да жетмейсе.
Жарсып, ѳле турсам да,
КѢзюмден а кетмейсе.

СЮЙГЕН ЖЮРЕК

Сюймекликни жолу уллу,
Сюйген жюрек ай булбулу.
Учалмайса Айжаякъгъа,
БШармайса кюн таякъгъа.

Кече-кюн да жер-суу аулай,
Жангыз болдунг, жанынг саулай.

Сюйген жүрек, толдунг берчден,
Юзюлгенсе келлик кючден.

Дун-дуниягъа къарай кёкден,
Сюйген жүрек, сие бекден,
Жер жашаугъа кёче-кёче.
Тузлу сууну иче-иче....

Тенгиз жагъа – ёрген жагъа.
Кёз жашланы толкъун жыгъа.
Къоялмадын, сюйген жүрек,
Сюймеклкини отха кюреп.

Энтта жолунг айдан узакъ,
Айжаякъды санга тузакъ.
Къучагъынгда жарсыу уллу,
Сюйген жүрек, ай булбулу.

Я Аллахым, сен бир болуш,
Сюйген жүрек тапсын къонуш.
Ажашдырма Айжаякъдан,
Бал ичсинле бал аякъдан.

МЕН ТАУЛУМА

Мен – таулума,
Къарыулума,
Сени кёрсем.
Жол улума,
Барыулума,
Сен бир билсенг.

Тенгизимсе,
Эгизимсе,
Ангыласанг.
Сейримсе,
Сюеримсе,
Танг болалсанг.

Жан къыллыма,
Акъыллыма
Сен къатымда.

Мадарлыма,
Къадарлыма
Хар антымда.

Базыулума,
Жазыулума,
Сен ышарсанг.
Азыулума,
Жарсылума,
Бош ашырсанг.

Шукурлума,
Къор-къорлума
Насыбымда.
Бал тангым да,
Жан – жанымда
Тансыгъымда.

АУНУ, ТЮЗНЮ АГЪАРТА

Тауну, тюзню агъарта,
Жайда да жауады къар.

Ёмюр жоюнго тарта,
Сен жолунгдан кьалмай бар.

Жаун жаугьанча кьышда,
Алай себелейди кьар.
Тюк чачылгьанлай кьушдан, -
Сен жолунгдан кьалмай бар.

Жерге жетмей, бек женгил
Эресе да, акьды кьар.
Жибесе да хар женгинг,
Сен жолунгдан кьалмай бар.

Алсанг да кьолгъа кюнлюк,
Агъартады кёкден кьар.
Тыйылмаз санга кюллюк,
Сен жолунгдан кьалмай бар.

Жайды. Барама кьарда,
Гюлле анга кючсуне.
Айтчы, бармыды марда,
Табийгъатны кючуне?!

Жашау халгъа тюшуне,
Ёкюргенча тауда буу,
Жашиллики юсуне
Жайылгъанды акъ жабыу.

ЖЫРЛАГЪАН ЖЮРЕК

Жыр

Акачыланы Магометни кызы Софьягъа

Чыкьдынг билимни Минги таууна,
Жюрегинг суйюп, толуп кьууанчдан.
Жарыкь жырынгы хар заман айта,
Жайны хурметин сайлайса кьачдан.

Припев:

О, маржа, жырла, жырынга жашау,
Бийикден-бийик аламны тёшю.
Туурадан эсе кёбюсю таша,
Ушап кьалгъанды тюню бла тюшю.

Келечи ийген жигит жашлагъа
Сен Кёгаланы жырлайса жырын.

Жюрек сезиминг бугъуп ташада,
Жангы жырынгы айта акъырын.

Припев:

Сени нюрюнгден дунья жарысын,
Жарыктылыкъ жырынг нюзюрге жетсин.
Сюйген жюрекни жюрек жарасын,
Узакъгъа созмай, саппа-сау этсин!

Припев:

Къууанч жырынгы, къууат эжиую
Тауну, тюзню да бирден ийнакълай.
Бизге да келди жырны кезиую,
Мудах болдурмай, къайгъыдан сакълай!

Припев:

27. 04. 2011 ж.
Нальчик ш.

АЛТЫН ЧАБАКЪ

Жыр

Сенсиз кечем кечемиди?
Сенсиз кюнюм кюнюммюдю?
Насып манга кечемиди,
Тюшюмдеги тюнюммюдю?

Припев:
Къобан сууну бойнунда,
Битеу дунья къойнумда,
Толкъунланы ойнунда,
Сени кёрюп къойдум да.

Алтын чабакъ жюзе эди,
Жюрегими сезе эди.

Сагъышымы биле эди,
Мен ышарсам, кюле эди.

Припев:
Ол жагъагъа чыгълалмады,
Къол узатдым-алалмады.
Толкъунда гюл чагълалмады,
Кёз туурамда къалалмады.

Припев:
Къарамынгдан тоялмайын,
Энди узакъ жолдама мен.
Баргъан сууну тыялмайын,
Келирме деп, алдама сен.

АММА БАЛ ТУУДУГЪУ

Амма, тешип хотасын,
Сюеп ёрге басхычны,
Чучхуп терен бочхасын,
Алды чардакъ ачхычны.

Сабыр ёрлеп чардакъгъа,
Сыртха къарап ахсинды.
Эси кетип узакъгъа,
Бушуу сёзюн сагъынды.

Батып баргъан кюннонден
 Амма тилек тиледи.
 Туудукъ, къарап тюбюнден:
 «Миндир мени да!» - деди.

КЪАЧХЫ КЮН

Къачхы кюнде келдим ашыгъып,
 Мени таба къарадынг сууукъ.
 Сейирсинип чойре халынга,
 Къоркъа бардым къатынга джууукъ.

Таякъ жаун жетип, насыпха,
 Экибизни кюнлюкге жыйды.
 Къолларынгы, жылытайым деп,
 Бир кесекге къойнумда тыйдым.

Марагъанча бизни, кюн чыкъды...
 Унутулду жалгъан кёлкъалды.
 Къачхы кёкде жанкъылыч чагъып,
 Кюнлюк жерде атылып къалды...

АЙДАН ТОЛУ КЪОШУН

Чюйге тагъылгъан къошунну
 Къабыргъада ауанасы, -
 Анга ай жарыкъ къошулуп,
 Бийик нюрю болду асыу.

Хакъды чюйге тот къонмазы,
 Къошун да сау игиликге.
 Жюрекни сыйлы къонагъы,
 Ай нюрюча чыкъ бийикге.

Айдан толу ол къошунну,
 Энтта тюшер ауанасы.
 Сайлап неден тау къонушну
 Келирсе сен, болса насып.

ЭЛИЯ ЧАРТЛАЙ

Элия чартлай,
 Жаун жауду.
 Бутакъла чортлай,
 Терек ауду.

Чыпчыкъ бугъаргъа
 Къуууш тапды.
 Жаун тыяргъа
 Мыллык атды.

Ышыкъдан къарап,
Кёрдю атлы:
Тёгерек – къара,
Жол а - татлы.

Барады кёкде
Кюреш, уруш.
Жюзеди кёлде
Жангыз баппуш.

ЖАНЫМ ТЕНГИЗТЕ БИР УШАР

Кепге къуюлгъан
Жаш къаным,
Арып уюгъан
Тёрт саным.

Чайкъалгъан тенгиз
Кючден токъ,

Дунияда тенгсиз
Насып жокъ!

Ышаныу, манга
Бир ышар.
Жаным тенгизге
Бир ушар!

СЁЗЮМЮ АЙТАМА

Сёзлени юсюнден
Сёзюмю айтама,-
Сагъышларыма мен
Жангыдан къайтама.

Сёз отду, сёз окъду,
Тыйгъыч бир да жокъду.
Сёз къала ишлейди,
Жюрекни тишлейди.

Сёз чексиз бир кючдю,
Оракъды, чёгючдю.

Сёз жерге жыгъады,
Уллу от жагъады.

Сёз къартды, сёз жашды,
Акъылгъа тылмачды.
Сёз – тауду, жашауду,
Сёз – тилни сакълауду.

Сёзлени юсюнден
Кёлюмю айтама.
Къуу сёзле бла уа
Хауаны чайкъама.

ЖЮЗ ТАККЫ

Жюз гаккы,
Жюз жүжек,
Жюз жүрек,
Жюз тилек,
Жюз... Жюз, жүз...

МЕН СЮЕ ЭДИМ

Мен сую эдим,
Жер юсюнден
Окъ-топ къораса.

Аны артда
Къалай этилгенин,
Киши билмей къалса.

АТЫНГ ДА БОШ

Атынг да бош,
Хатынг да бош.
Жарыкъ да бош,
Чарыкъ да бош.

Шам жерингде,
Туу элингде,
Жан тилингеде,
Салмасанг къош.

БИЙИК ПОЭЗИЯ

Бийик поэзиянг – тауларынг,
Бийик тауларынг - поэзия.
Тилек этедиле сауларынг,
Жашау толкъунунда эс жыя.

АЖАШХАН КЪАНКЪАЗ

Сарыны ажашхан къанкъазны,
Тюйреди кесине ангымы.
Ызындан къарадым биразны,
Мен чарсха хазырлай жанымы.

ЫШАРГЪАН АДАМГЪА

Ышаргъан адамгъа бек ариу ышардым,
Ышармагъанны да отун ышырдым.
Барына къууанып: «Ашхы жолгъа», - дедим.
Кеси кесиме да ышара тебретим.

УЯНДЫМ КЪЫЧЫРЫП

Уяндым къычырып, атынгы сагъына,
Изледим жарыкъны, тюнюме базаына.
Мени хахайымы болмады эшитген,
Келеди тауушу Къобанны эшикден.

ШОРХУЛДАП САРКЪАДЫ

Шорхулдап саркъады Къобанны юзюгю,
Ол баргъан къадарда табылыр тюзлюгю.
Чагъарла терекле, жангырыр дуня,
Ажашхан къанатлы да ишлер бир уя.

НАСЫПНЫ ЖАРСЫТМАЗ

Насыпны жарсытмаз жууукълукъ, узакълыкъ,
Жюрюш да таркъаймаз, жюрекде – азатлыкъ.
Жырым келтирсе да мудахлыкъ макъамны,
Тамчыдан къабыныр жилтини илхамны.

ЁМЮРЛЮК СУУУНДА

Ёмюрлюк сууунда чайкъалады жашау,
Толгъан жерде тилек, ийнакъ бола жаша!
Ийнаныу кёлумде балыкълыса къалай,
Жарсылуу кюнумде – жеталмаз къаялай.

АЛАМНЫ ИЕСИ

Аламны иеси ариудан къарасын,
Жашауну айырсын аласын – къарасын.
Жарсымай жетерча умутну тёшюне,
Къадарны жолуна аллындан тюшюне.

КЪОБАН СУУ А

Къобан суу а - къоба, бирледе шошая,
Жагъаларын талай, жулдузу ташая.
Сынардан къалмады зауаллы балыкъны,
Сымарлап турады ызындан барлыкъны.

ЖАНҚЫЛЫЧНЫ ЫШАРТЪАНЫ

Къайдан келди сора толмазлыкъ умутум,
Дуния тахсасын къойдумму унутуп?!
Ангылаялмагъанымдан турама арып,
Ким кёрдю бийикде жанкъылыч ышарып?!

АНТМЫ ЭТДИНГ?

Антмы этдинг атымы айтмазгъа?
Мени антым а, сенсиз къайтмазгъа!
Бюгюн кюнюм мени ышарыулу,
Къарамынг да бютюн ышаныулу.

КИРПИЧИТИМ

1. Таугъа, таугъа, таугъа,
Таугъа баргъаннга саугъа!
Ариу хауа, гара суула,
Чыран сыртла, ёхтем буула
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

2. Менден атма
Жашау базлыкъны.
Не сынатма
Жан жангызлыкъны
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

3. Сёзню кёюп,
Ишге кириш.
Кёлсюзлюкню
Хорлайды иш
Деп айтхан ким?
Кирпичигим.

4. Къач чапыракъны
Кюзге ушатхан,
Анга жарсый,
Кёкню жилиятхан
Болгъанды ким?
Кирпичигим!

5. Тюзюн сёлеш,
Тюзелип кетерсе.
Хайт деп кюреш,
Муратха жетерсе
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

6. Ариу кыыз дегеним,
Къууанып къалды.
Акъыллы дегеним,
Болду кёлкъалды
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

7. Акъыл окъу,
Башынга жарар.
Окъуйду эшек,
Эт сен да мадар
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

8. Къужур адам,-
Барады дауу -
Аны жыгъар
Чурукъда бауу.
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

9. Шорбатчыкълагъа аш берейик,
Сууукъдан ёледиле.
Жерни башын, тубюн да
Алада кёредиле
Деп айтхан ким?
Кирпичигим!

10. Къарыусузгъа
Къарыу тилеген.
Къарыулудан
Тюзлюк излеген
Болгъанды ким?
Кирпичигим!

*Бейналаны Мустафа
иш юсюнде*

ТАУЛУ ЖАШНЫ ЖАШАУ ЖОЛУ

1930 жылда жаз башы кюнлени биринде элде намысы жүрюген, иги да жыл саны келген Букъашны Бейпайланы Чёпеллеуню юйюне чакъырдыла. Эл-Тюбю, Булунгу элдеде кёп сабий болмаз эди ол заманлада бу огъурлу тиширыу киндигин кесмеген – Фатимат, сабийден артыкъ уллу кыйналмай къутулуп, жууукъну-тенгни къууандырды. Алтынчы сабийи эди ол аны. Букъаш жютю кыпты бла жашчыкыны киндигин кесди. Сора сабийни киндигин байлап, башха керекли затларын да этип, къол аязларына алып, сыфатчыгына къарап:

- Аллах сау ёсдюрсюн, бек ётгюр жаш болургъа ушайды; кёремисиз, санчыкъларын къалай кымылдатады, - деди Букъаш. – Ауазчыгы да къонгуроу таууш этеди...

Ол кюн окъуна жашчыкыгъа Мустафа деп атайдыла...

Анасыны, тёрт да эгечини кыйгырыулары бла Мустафа терк ёсдю. Беш жылы толгъанда, кышхыда бийик тёшледен атасы ишлеген чана бла учханын кёргенле аны жигитлигине сейир этип болгъандыла. Не уа алты жылында, эшек бла агъачха барып, отун келтирип тургъанды. Маллагъа къарагъаны, ийнек сауаргъа эниклегени уа?! Мустафа тенглери бла бирге Чегем ауузунда бийик къаяланы этеклеринде саулукъ ийнеклени кютерге бек сюйгенди. Ол жерледе отлагъан ийнекле кёп да, къалын да сют бергендиле.

Мустафаны сабий заманларын эслеринде тутханла, аны тирилиги, иш кёллюлюгю, намысха, сыйгъа сакълыгы бирси жашчыкъладан айырмалы болуучусун эсгередила бюгюн-бюгече да.

Сёзсюз, бу уллу юйюр сабийле гитчеле болгъан заманларында хар керегин да табып жашагъан болмаз. Алай жунчугъан а этмегенди – сабийлени бла ата-ананы араларында бир бирни ангылаулукъ уллу болгъанды. Къызчыкъла аналарына эки айтдырмай болушхандыла, жашла уа мал кютерге, бичен ишлерге, отуннга бахчагъа къараргъа тебиреген заманларында эрингенлик этмегендиле.

- Фатимат, сен насыплыса, сабийлеринг иш кёллюдюле, адеплидиле, - деп азадан эшитмегенди ана. – Тийреде хар кимге да болушадыла, къолларындан келгенича.

- Аллахха шукур, жүрегими кыйнагъан сабийим жокъду, - деп, Фатимат да къууанып болгъанды.

- Анабыз бла барыбыз да ёхтемленебиз, - деп болгъандыла сабийле да, - ол бизге чыртда урушмаучуду. Ауазын кётюрюп окъуна сёлешме-

учюдю.

Сегиз жылы толгъандан сора баргъанды Мустафа школгъа. Ол ары дери ангыламагъан не сейирлик жашау бар эди дуняда – школ аны кѣзюн кѣп жангы затха ачады. Окъуугъа кѣл салады, билим анга ёмюрден ахыргъа къуллукъ этеригине ишексиз болады сабий жаш. Юй жумушха да алгъындан да къаты узалады Мустафа. Къалай зауукъ эди хар зат да, уруш башланган хапар элге эшитилгинчи. Къалай уллу къыйынлыкъ эди жашланы кечеден тангнга элден думп болуп къалгъанлары – Беппайланы юйюрден фронтха юч къарындаш кетедиле бир бири ызларындан.

Сормагъыз, элде жашау этген бек къыйын болуп тебирейди. Чѣпеллеуню бла Фатиматны сабийлери хайт деп жетген жашла, къызла тамамларыкъ къыйын ишлени беллерин бюгюп башлайдыла. Мустафа эрттенликде школгъа барады, тюшден сора уа бир кюн отуннга барады, экинчи кюн а мал кютеди, юйде башха жумушлагъа къарайды. Ол 1942 жылда къышхыда отуннга баргъан жеринде эки эр кишиге тюбеп къалады. Ала партизанла болгъанларын ангылатадыла, жашха отун этерге, эшекге жюклерге да болушадыла. Ызы бла ангылатадыла былагъа аш-азыкъ керек болгъанын.

- Атам эркин этсе, келтирirme, - дейди Мустафа.

Айтады хапарны атасына.

- Къайда да ол адамланы хапарларын кишиге айтырса, - дейди Чѣпеллеу, - азыкъны уа алагъа да, нѣгерлерине да жетер чакълы бир элтирге керек боллукъду. Бир кюннге угъай, кѣп кюннге жетер чакълы...

Кѣчгюнчюлюк Мустафаны да школдан, туугъан элинден да айырады. Бешинчи классда окъуй эди ол заманда жаш.

Къзахстанда – кѣчюп барып тохтагъан жерлеринде Мустафа совхозда малчы болуп ишлейди. Мал ферма ала тургъан жерден 120 километр узакълыкъда эди. Мустафа тѣрт жылны ичинде, юйюне келмей, анда тургъанды. Аны къой, анасы, ызы бла тамата эгечини ёлген хапарлары келгенде да иймегендиле юйге. Артда онг болгъанды эгеч-къарындаш жашагъан жерге къайтыргъа. Бир кюн трактор бригаданы таматасы Мустафагъа тюбеп, аны тракторчугъа болушлукъчу болурун тийишли кѣреди. Не айтаса, жаш ыразы болады ол ишге. Кюз артында уа муну 6-айлыкъ трактор курсха жибереди совхоз.

Ма алай башланганды Беппайланы Мустафаны суйген ишине жолу. Эл миолкде тракторчуну усталыгъына жетген усталыкъ болмагъанына ол бюгюн-бюгече да толу ийнаныпды. Мустафа Къзахстанда жер сюргенди, урлукъ сепгенди, сабанлагъа культивация этгенди, тирлик жыйгъанды, - бек башы - тутхан ишин тынгылы этип, махталгъанлай, саугъа къоллу болгъанлай тургъанды.

1957 жылда Кавказгъа къайтхандн сора, Мустафалары жашау этерге Шалушка элде тохтайдыла. Мында кирпич-къошун заводну директору Хаджи Глупов, жашны чакъырып, кеси башчылыкъ этген завода ишлерин тийишли кѣреди. Жашны мында бек ариу кѣредиле къайсы бири да. Мустафа да, хар замандача, кесине буюрулгъан борчда уллу кѣллюлюк этмейди. Алай жюреги уа сабийлей юйреннген ишине – эл миолкге тарт-

**Беппайланы Мустафа
къатыны Фатима бла.**

дыргъанлай жашайды сау жылны. Сора кюнлени биринде, Шалушкада «Къызыл Восток» колхозну трактор бригадасыны таматасы Бетал Керефовха тюбеп, муратын айтады анга. Алай бла Дт-54 маркалы тракторну жюртюп башлайды Беппайланы Мустафа. Артдаракъда ол Ск-У, «Колос», «Нива» комбайнлада урунады. Хар заманда ол иште айырмалы болады. Алай 1980 жылда уа бек бай тирлик жыйып, халкъ атын ауузунда жюрютюрча жетишимле болдурады. Колхозну партия организациясы кесини жыйылыуунда (аны партбюроу секретарыны заместители Суюдюмланы Исхакъ бардыра эди) социалист эришиуню кёрюмдюлерине къарай эди.

- Былайда барыбызгъа да мен белгили этерик иш, - дейди Суюдюм улу, - социалист эришиуде биринчи трактор бригаданы механизатору Беппайланы Мустафагъа жетген болмагъанды. Биз бюгюн,

барыбыз да бирча къол кётюрюп, партияны Чегем райкомунa бла райисполкомгъа тилек къагъыт жазып, Беппайланы Чёпеллеуню жашы Мустафагъа «Тирлик жыйыуну чемпиону» деген сыйлы ат аталыргъа кереклисин билдирирге тийишлибиз.

Суюдюм улу Исхакъ айтханча этдиле ол жыл ишни. Мустафа аны экинчи жылында да алады алчылыкъны («Тирлик жыйыуну чемпиону») аллай атха да тийишли болду. Шалушкада Беппай улу Мустафа механизаторлукъ этген сабанчы бригада ол жыл 240 гектар нартюх бахчаны хар гектарындан 70,8 –шер центнер мирзеу жыйгъан эди. Будаы сабандан да тирлик белгиленнгенинден эсе иги да артыкъ алыннганды.

- Аллай жетишимни болдуруугъа бригаданы хар адамы да уллу юлюшюн къошхан эди, - деп эсгереди Мустафа. – Чёпалеуден да ол жыл бир да болмагъанча бай тирлик жыйгъан эдик, - 150 гектарны хар биринден жетишер центнер.

Ма ол халда ишлегенди Мустафа кёп жылланы ичинде. Саулугъу осал болуп, тракторну жюрютюуню къояргъа тюшгенди анга. Алай бош а туралмагъанды – «Курортторгда» женгилирек жумушда ишлегенди бёлек жылны.

Бусагъатда сабийлерине, туудукъларына къууана жашайды: беш жашы, эки къызы, онбеш туудугъу. Кёбюсюню бийик билимлери. 2000 жыл жашла жангы юй да ишлегендиле. Ол залим журтда ата, ана, сора жашладан бирлери юйюрю бла жашайдыла.

Геннадий Коммодов

ГАЗЛАНЫ АМИНА

Жауун тюрбюнде сюде эдик биз

Арыгъанма, бир бек арыгъанма,
Мен къаты жашауданмы болгъанма?
Жюрегим, тюрнгюлюп, сууугъанды.
Ачылгъанды кѣзюм, ачылгъанды.
Магъана, магъана излегенме,
Мен жаланда мынга тюршюннгенме:
Хар бир зат да, сорулмай, жетеди,
Башланады, барады, ѳтеди.
Барыуун а жеталмайды окъ да...

Магъана уа, излемегиз, жокъду.

Алайды, хау, хар ким тѣзеди.
Жарсыма бош, Аллах кѣреди.
Да жыгъылгъан ѳрге турады.
грге тургъан а жыгъылады.
Хата чыгъады чѣпчюкден да,
Аны сынай келеме мен да.
Къаргъыш ашыкъмайын жетеди,
Кимни да амалсыз этеди.
Жашау алайды, ол - тѣреди.
Алай Аллах... Аллах кѣреди...

ТЮЗ ЭТЕСЕ

Тюз этесе, сѣзсюз, тюзетесе,
Юйретесе жашау этерге.
Жарсыгусуз жанымы кюдюресе:
Кюрешесе мени женгерге.

Тюбешсек, масхарайса, кюлесе,
Ачытаса, сёзле бла уруп.
Ызындан намазгъа сюелесе,
Кесинги гюнахсыз сундуруп.

Мен, кюе да жилий, сынарыкъма,
Тюрленникме, боллукъма башха.
Бушууда гяпчиге ушарыкъма,
Къууанчда ушарыкъма ташха.

Бюгюн сен хорладым деп кюлесе...
Мен къошулмай къалдым урушха.
Аз да болмай анга гурушха,
Тюз этесе, сёзсюз, тюзетесе.

Жюрек сюеди. Недиле сёзле?
Ах, бир бирге къарайдыла кёзле.
Киргенча жаныма ол къарамынг,
Турады жюрекде сени атынг.
Сен жашауум, сен – солугъан хауам,
Сени сау дуниягъа да алышмам.
Тилейме, кетме, кетме ёмюрде:
Сенсиз болмаз тынчлыкъ манга жерде,
Кюн жарытып, болса да булутсуз,
Сенсиз боллукъду хар кюнюм мутхуз,
Жазда шаптал, балли да чакъсала,
Сенсиз мени жарытмазла ала.
Мен не бек кюрешсем да жазалмам
Ичимдегин, битеу чыгъаралмам.
Айтмаз назму мени жюрегими,
Ансыз да бил сени сюйгеними.

Санга жазгъан назмуланы,
Отдан аямай, кюйдюреме.
Ала бош кюймейле, угъай,
Ала бла мен кесим кюеме.

Жанып барадыла ала,
Манга жаланда кюл къалады,

Болса да кюл сени атынг,
Манга неден да ол багъады.

Бирге болалмайбыз, угъай,
Башха къадар буюрулгъанды.
Унутургъамы?.. Да къалай?!
Кесин а ким хорлаялгъанды?

СОНЕТЛЕ

Къалай сую эдим, нени да унутуп,
 Арабызда къабыргъаны къурутургъа.
 Къалай сую эдим сени бла турургъа,
 Къыйнамай жүрегим, алдамай умутум.

Къалай сую эдим, мен къолунгдан тутуп,
 Ичимдегин санга кёзюм бла айтыргъа.
 Бу ай кече жұлдузлагъа тынгыларгъа
 Къалай сую эдим, нени да унутуп.

Алай къадар деген аямайды бизни,
 Жарсымай ууатады ол экибизни.
 Турабыз тюбешсег а биз ышаргъанлай,

Къалай насыплылабыз дей ётюрюкге.
 Ол заманда уа бир къыйынды жүрекке...
 Билебиз биз, билебиз бир бирни алдай.

Жауун тюбюнде суюле эдик биз,
 Бара эдиле адамла ашыгъып.
 Тура эдик биз бир бирге ышарып,
 Сёзсюз билине эди суйгенибиз.

Жауунча таза эди ниетибиз,
 Аны жүрекде букъдура, жашыра,
 Сабий жылланы узакъгъа ашырып,
 Жауун тюбюнде суюле эдик биз.

Заман а барады. Чегем да алай
 Барады ташны, агъачны да талай...
 Хорлатмай турдукъ экибиз.

Этип нёгерлик бир бирге жашауда,
 Барабыз сыйлы Аллахны къолунда,
 Сёзсюз билине суйгенибиз.

Къайда, къайдады тазалыкъ?
 Манга бир айтыгъыз, тилейме!

Мен эрттеден аны излейме,
Болурмамы мен табаллыкъ.

Жылыу керекди, жарыкълыкъ.
Ала бир аздыла – кюеме.
Кирден къутулургъа сюеме:
Къайда, къайдады тазалыкъ?

Намыс да, сый да бошду дейбиз.
Байракъ этип аманлыкъны,
Сатханбыз да тазалыкъны.

Бу жашаудан биз не излейбиз?
Кирликбиз ахырда жерге.
Аллах сюерми кечерге?..

Дунияны да унутурча
Сюерик эдим, мени,
Шат сиймеклигим сени
Бар палахдан къорурча!

Ай сийгенча кечени,
Жел аулакъланы сийгенча,
Гёбелек отда кюйгенча,
Сюерик эдим сени.

Алданганма, алдагъанма,
Сюерик сунуп тургъанма
Жюреке эди терслик.

Мен башха жашны сюеме,
Ол санга жетмез, билеме...
Некди аллай сиймеклик?

Къара, къалай ариуду къыз.
Кёрюп турама: жаратханса.
Сен ненчасын алдап атханса,
Къойгъанса сен кеси жангыз?

Жангыз къалса кёкде жулдуз,
Ёрден кесин жерге атады.
Кече сирнек тартханча, ыз
Къоюп, тенгизлеге батады.

Кёзбау лакъырдала этип,
Къызны къояса терилтип,
Бир тюк да тутмай сёзлеринг.

Сен сиймеклик оюн ойнай,
Бир кёп махтау алдынг, алай
мудах а некди кёзлеринг?

ТАУ НАМЫС

Намыс болмагъан юйде насып, берекет, къууанч да болмайды.

Озгъан ёмюрлени тыш къыраллы алимлери, жолоучулары, къаячылары малкъар-къарачай халкъны ариу жерлерине, бийик тауларына, гара сууларына жигитлигине, адетлерине, намыс-къылыкларына сейир этип, кёп жазгандыла.

Тау адет: къарачай-малкъар сабийлени акъылларына, ата бабаларыбыз - асаланланы, гуннланы, нартланы, скифлени къанлары бла синггенди.

Аны бла чекленмей, таулу сабийни адеп-къылыкыгъа юйретиуге аппа, ынна, ана, ата, жууукъ жетгенле, тийре-хоншу да кеслерин борчлугъа санагандыла.

САБИЙГЕ БЕРИЛГЕН НАМЫС

Таулула, сабий тууса, къурманлыкыла этгендиле. Бютюнда жаш тууса, бек къуангандыла. Къыз сабийге саугъагъа мал, къойла, къумач, алтын, къююш атагандыла. Жашчыкыгъа уа сауут-саба берип, тай да бергендиле. Сабий туугъанлай окъуна, аны намысын, сыйын кётюргендиле. Бешикте бёленип тургъан къагъанакъ сабийни окъуна, бешикден теше туруп, белинден энишгесин ачмазгъа бек сакъ эдиле.

Бютюнда жууундургъан заманларында тыш адамгъа сабийни белинден энишгесин кёргозтюрге суймегендиле. Сабийни къаты къыппачыкъ этип бёлегендиле. Сабий кесини къолчукларыны, аякчыкларыны къымылдагъанларындан элгенген этеди дегендиле бурунгу къарт аммала. Кийимине тюйреуюч тюйрегендиле. Жастыкъ тюбюне къыпты салгандыла. Сирнек салгандыла: жин зараны жетмесин деп.

Кече кёз байлангандан сора сабийни арбазгъа чыгъармагандыла.

Къарт къарачай-малкъар аммаларыбыз кийинирге суймеген сабийни: «Ай, ассыны баласы, айыпды, бар, кёнчегинги кий, къымыжа болуп айланма» - деп аны уялыргъа юйретгендиле.

Таматаланы ушакларына ауузун ачып тургъан сабийге: «Таматаланы ушакларына тынгылагъан айыпды, бар да, ойна», - дегендиле.

Ариуу сёзлерин да аямагандыла: «Алтынчыгъым», «Кюмюшчюгюм», «Балачыгъым», «Таначыгъым», «Къозучугум», «Тюймечигим» дагъыда анга кёре.

Сабийни бек суйгендиле.

Жаш сабийни атасына болушургъа, малгъа къараргъа, атха минерге, къоркъмазгъа, жигитликге юйретгендиле.

Къыз сабийни уа тил жюрютмезге. Кирсизликге. Къумгъансыз аякъ жолгъа бармазгъа, намыс-тёреге юйретедиле. Жууашлыкыгъа да.

Къартха намыс бердиргендиле: туудугъу къарт юйден чыгып юйге ненча кере кирсе да, анча ёрге туруп, намыс бергенди. Къарт чючгюрсе, ёрге туруп: «Саулукълу бол» - дерге керек болганды.

Абидез алгъанда, аякъ жолгъа баргъанда да къумгъанын къолуна бергенди. Къарт киши къумгъанны кеси элталмаса, сабий жаш, къарт анагъа уа – къыз сабий болушханды. Къарыусуз, не бир ауругъан кюнлеринде жашчыкыла, къызчыкыла аналарыны, аталарыны, къартланы аяклары жу-

угъандыла.

Аналарына гулоч таягъын излетмегендиле къартны туудукълары. Ёзге къартлагъа да алай этгендиле.

Къарт аякъларын жууаргъа тебиресе, сабий суу бергенди. Жууалмаса, къартны аякъларын жуугъанды. Меслерин, чабырларын киерге болушханды. Къол-бет жуугъан къартха угъай, атасына анасына, къонакъгъа да къумгъандан суу къуйгъанды.

Ийнек сауаргъа къоймаса, жаш сабий, йинекни боюнун сылай, анасына болушханды.

Тиширыула селеше туруп, къыз сабий керексиз зат эшитмесин деп, ол ангыламазча ушакъ этгендиле. Неда: «Арлакчыкъда ойна», - деп, кеслеринден айыргъандыла.

Сабийни къатында эр киши бийчесин къучаклагъан, ийнаклагъан төре болмагъанды.

Сабийге таулула намыс-сый бергендиле, къартларыбыз: «Сабий кѳргенин этеди», - деп болгъандыла. Ныгъышда олтургъан къартла ётюп баргъан къыз сабийге окъуна, туруп, намыс этгендиле.

Жаш сабий, ныгъышда олтургъан къартланы къатлары бла ётюп кетмей, къайтып, эки къолчугъу бла къартланы къолун тутханды. Салам бергенди. Къартла, аны эркелетип: «Ой, иги жаш, Иги жаш». «оллахий ол тукъумну жашы эсенг а, бек жигит жаш боллукъса», - деп, ариу айтхандыла. Даражасы алаMAT тукъумдан болмаса да кѳлюн кѳтюргендиле. Уллу кишигеча, жаш сабийге окъуна салам берип салам алгъандыла. Къыз сабийге: «Ой, сен ариу къыз, сизни тукъумну къызлары ариу да, этимли да болуучудула», - деп, сабий къызны къубултхандыла, кѳллендиргендиле.

Халкъыбызны къартлары сабийлени биреуню ырысхысына, малына сугъанакълыкъ этмезге юйретгендиле.

Атаны, ананы, таматаланы ушакъларын бѳлюп, ауузларына чабаргъа жарамайды деп, насийхат этгендиле.

Атасыны ундуругъунда ойнаргъа къоймагъандыла сабийни.

Къыз сабийни кирсизликге юйретгендиле: чачын эшерге, кийимин ариу, сымарлап киерге, юйно тизгинин тутаргъа. Къыз сабийни, туугъан кюнюнден башлап, эркелетип ёсдюргендиле. Ургъан, тюйген адет болмагъанды. Къыз ага-анасы бла къонакъгъа барса, анга, онларына кѳре, алтын, кюмюш, къумач, берип, алай къууандыргъандыла. Чючкюрген аллын адамладан бир жанына айланып, аузчугъун жабаргъа юйретгендиле. Чючкюргенден сора: «Намыслы къыз болуп ёс!» – дегендиле.

Акъыл-балыкъ болгъан сабий къызчыкъны эшиу эшерге юйретип башлагъандыла. Алтын, кюмюш халыла бла къол жаулукъланы къыйырларын сырыргъа юйретгендиле.

Жетген къызла, анала сабий къызлагъа гитче гѳгенле берип, кезлеуге элтгендиле. Биргелерине жетген жаш баргъанды, нек дегенде, ёзге халкъны аманлыкъчылары къызланы урлагъан эте эдиле. Аллай заманла болгъандыла.

Жаш сабийни, аманат этип, бир бирге берген адет болгъанды. Сѳз ючюн, тау артына сабий берип, аладан да сабий алып ёсдюргендиле. Ол адет ата-бабаларыбыз – скифледен къалгъан адет болур эди, баям. Бу зат кеси да бир бирге ышаныулукъну белгисидады.

Сабий кийимни, бешик быстырны кече эшикде къояргъа жарамгъанды.

Шайтан, жин зараны жетеди деп болгандыла.

Къуру бешикни тебиретирге жарамганды. Ол ырысха саналганды.

Ага-анагъа сабийин махтагъан адет болмаганды, не этимли жаш, нечик кызы эсе да. Ол намыссызлыкъгъа саналганды. Андан сора да атаны, ананы кёзю сабийге бек тиеди деп болгандыла. Жаш сабийлерин сагъынсала: «Ол аман жаш деп да андан айтхандыла», деп да андан айтхандыла.

Сабий чючкюрсе, туруп: «Насыплы бол, сау-саламат ёс», - дегендиле.

Сабийле да ол тёреде адам чючкюрсе, ёрге тургандыла.

Сабийни хант къангада жутланмай ашаргъа, тоюп кекирмезге, таууш этип чайнамазгъа, ашай тургъанлай сёлешмезге юйретгендиле. Хант къанга артында кекирген бек адепсизге саналганды. Аппасы болсун, атасы болсун, хоншусу болсун, сабийге эт юлюш узатса, сабий юлюшню эки къол аязы бла сау бол деп алыргъа керек болганды.

Жаш сабийни намысы бек жүрюгенди. Сёз ючюн: эри ёлген тиширыуну жаш сабийчиги бешикде болса да, эр киши жумушха келсе, орамдан жашчыкыны атын айтып сёлешгенди, аны анасы чыгъар ючюн. Тиширыуну атын айтып эшикден кычыргъан адет болмаганды. Юйюр къуругъанча, ол бек ырысха саналганды. Таулула бюгюн да тиширыуну атын айтып эшикден сёлешмейдиле.

Сабийни ойнап окъуна, сибиртги бла ургъан бек ырысха саналганды. Юй тюп сыйпай туруп окъуна, тиширыу сибиртги бла кишини аягына да тиймегенди. Тийсе, ауругъан, неда ёлген этерикди деп ийнангандыла.

Сабийге кёз тиеди деп, бек къоркъгъандыла. Аны ючюн бетине къазан къарачыкъ жакъгъандыла.

Таматаны, не кетип баргъан атлыны жолун кесмезге юйретгендиле.

Кесингден таматагъа жууап этме, къайырылма дегендиле.

Чабырны, чарыкыны, тазалап, тап салгандыла. Баштёбен айландырып салсала, иеси ёлюрге боллукъду дегендиле.

Огъурлу аппалары бла ынналарыны тобукъларында ёсген сабийле. айхай да, намысылла, адеплиле эдиле Кеслери алагъа намыс этгендиле.

Намыс да кёргендиле. Сабийлеге: «Ата-анангы сыйламасаң, башханы да онгдурмаза», - дегендиле.

УЛАНЛАНЫ, ЖАШЛАНЫ НАМЫСЛАРЫ.

«Ариу кылыкъ кызыгъа керек,

Андан да алгъа уа жашха керек», -

деп болгандыла бурунгулу малкъарлыла.

Биринчиден, жашны атасына, анасына, къартлагъа намыс берирге юйретгендиле. Таматаны олтургъан жерине барып олтурмазгъа, таматагъа туруп жер берирге да. «Малны окъуна урма, ачытма, итни окъуна сынсытма – тили жокъду, гюняхды», - дегендиле.

Урламазгъа, киши малына сугъанаклыкъ этмезге юйретгендиле.

«Къоншунг бла къалай не халда жашай эсенг да, кишилигинг аны бла билинникди», - дегендиле.

Дини башхады деп, адамны сындырмазгъа юйретгендиле. Аллах бирди, хар бир халкъ атын башха айтханлыкъгъа дегендиле.

Кишини ыспассыз этип сёлешме. Ол да бир жорукъ.

Кишини ырысхысына зарланма. Зарлыкьдан аман зат жокьду – дегендиле кьартла.

Элде болушургьа керекли кьарт, кьарыусуз болса, жашла жыйлып, анга чалгьы чалгьандыла. Биченин юйюне келтиргендиле. Хунасын, юйюню тозурагьан жерин кьалагьандыла.

Уллайгьан адамны ауур жюгюн арбазына дери жетдиргендиле.

Кьонакь келсе, чабып, атындан тюшерге болушхандыла, атына аш салгьандыла, суу ичиргендиле.

Келген кьонакьгьа айран бергендиле. Хант кьангада олтургьан атасы бла кьонакьгьа жаш шапалыкь этгенди. Юйде улан болса, эр кишиле олтургьан жерде шапалыкь юйню уланы этгенди. Болмаса, эгечден кьарындашдан туугьан жаш этгенди.

Тиширыу хапаргьа кьошулмагьанды. Хант хазырлагьанды. Жашы аны кьонакьгьа элтгенди.

Эрсиз тиширыуда, билмей, жолоучу кече кьалыргьа тилесе, тиширыу не кьарындашын, не жууугьун, чакьыргьанды. Ол а, болумгьа кёре, не кесини юйюне элтгенди кьонакьны, не уа анга эгечини юйюнде кьонакьбайлыкь этгенди. Кьонакьны тынчайтып, кеси да ол юйде кьалгьанды. Дертден кьачып ыннаны юйюне кирген жаш сау кьалгьанды. Аллай адамгьа тиерге жараматгьанды. Ол угьай эсенг, кьарт амма эки тукьумну жарашдырыгьа болушханды.

Жаш таматалагьа сёз кьошмагьанды, ортагьа кирип ушакьларын бузмагьанды.

Жаш шапалыкь этгенде таматалагьа сырты бла, айланмагьанды.

Жаш, байны, бийни жашы болса да, жарлы тиширыуну неда кьартны намысын сындырмагьанды.

Кьулуна аман болгьан бийни, байны хиликкя этгендиле, асылсыз адамгьа санагьандыла.

Тойда, оюнда боза ичип, кесин эрши жюрютюрге жараматгьанды.

Хант кьангадан заманында тура билгендиле. Таулу халкьны жашлары жут болмагьандыла.

«Хант кьангадан заманында тура билген да кишиликиди», - деп болгьандыла бурунну кьартла.

Тойлада жашла кьызланы намысларын бек кётюргендиле. Тепсей туруп, бармакьларын жаяргьа жараматгьанды. Ол тепсеген кьызны намысына ушаматгьанды. Тепсей туруп, кьызны, ариу сюзюлорге кьоймай, абызыратыргьа жараматгьанды. Кьызны, тепсеп бошагьандан сора, кьалайдан тепсерге чакьыргьан эсе да, алайгьа кьайтарыгьа керек болгьанды. Онг кьолун жюрегине салып, баш ургьанды кьызгьа. Эрши лакьырда этерге жараматгьанды. Абизеххе баргьанда болмаса, кьызгьа кьолу бла тиерге эркинлиги болмагьанды. Бу тепсеуде жаш адамла бир бирлерине кёллерин ачхандыла, белгиге алтын не кюмюш жюзюк, неда инжи бла сырылгьан кьол жаурукь бергендиле. Жаш кьызны кьачырса, кьызны жууукьларына ол белгини кёргюзтюп, алай жарашхандыла.

Кьатын аллыкь жаш бёркюн бир жанлы кийгенди.

Жаш суйген кьызы бла жашырын тюбеген адет болмагьанды. Кьызны эгешчиги не гитче кьарындашчыгьы, неда келинчиклери, неда кьыз нёгери узакь болмай, кьатларында тургьанды. Бирде жашны эгечи болгьанды кьызгьа келечи. Кёзлеу кьатында тюбешгендиле кёбюсюнде. Жаш, сёз башлар ючюн, кьыздан суу тилегенди ичерге. Жаш эгечине ышанганча,

кишиге да ышанмагъанды.

Эгечин эркелетгенди. Эгечи эрге барса, андан туугъан жашха: «Эгечден туугъан», - деп, бек эркелетгенди. Жаш да: «Анамы къарындашы» - деп бек кѣтюргенди, намыс бергенди.

Жаш кеси суймеген кызыны къачыргъан адет къарачайлылада бла малкъарлылада аз болгъанды, жюриюмегенди. Къатын алгъан жаш жуукъларына намыс этип бир ауукъ заманны болуш юйде тургъанды. Жангы юй бийчесине уа кече белинде жашырын келип болгъанды. Бир ауукъ заманны ныгыш къартлагъа кѣрюнмегенди.

Къатын алгъан жаш кесини тоюнда тепсеген адет болмагъанды. Кыызгъа, жашха да кеси ъз тойларында тепсеген намыссызгъа саналгъанды.

Къартланы къатында жаш юй бийчеси бла ушакъ этмегенди, эркелетмегенди.

Сабий тууса, ата-анасыны къатында сабийин эркелетмегенди жаш, кююнуна алмагъанды. Отоуда, кѣзден ташада болмаса.

Юй бийчеси бла ары-бери барыргъа тышсе, жаш аны аллында баргъанды.

Бурун таулуну душманы кѣп эди. Эр киши къоркыуулу жерледе юйдегисин, сабийин да къорургъа хазыр болуп тургъанды.

Жаш адам таматаны кюлун эки кюлу бла тутханды. Ол намыс бергенге саналгъанды.

Чалгъы чалып бошагъан жаш, чала тургъан адамны юсю бла озуп кетмей, анга болушханды. Ол жууугъу, хоншусу туююл эсе да, адет алай болгъанды.

Къарачайда, Малкъарда учу жашла кѣп болгъандыла. Ала кыруу жугъутурлагъа уугъа жюриюмегендиле. Жашла уудан бѣденеле, жумарукъла, жаз тауукъла да келтиргендиле. Уудан келе, алларына не сабий, не тиширыу тыбесе, къанатлыларындан юлюш этгендиле. Жугъутур тышюрселе да, хоншулагъа юлюш бергендиле. Элде хоншугъа, къарыусузгъа, ауругъан адамгъа юлюш чыгаргъандыла. Керексизге кийик ълтюрмегендиле. Апсатдан, аны кызыны къаргъышындан да къоркыгъандыла.

Атлы жашла элге жетселе, суху кирмей, атларындан тышюп, аланы адеж тутуп, алай киргендиле.

Туююше тургъан жашла улайгъан адамны не тиширыуну, жаш сабийни кѣрселе, туююшно тохтатхандыла, неда тутушханча этгендиле. туурада туююшген уллу намыссызлыкъ эди.

Элде юй ишлеген болса, жаш тѣлю, жыйын болуп, изеуге баргъанды. Малкъарлыланы бурунгу юйлерине, хуналарына къарасанг, тауулану кючлерине, хунерлерине сейир-тамаша боласа.

Къарачайлы, малкъарлы жашла намысны билген, кишини намысын сындырмагъан, жууаш, огъурлу жашла болгъаныла. Алай аланы намыслары бла ойнаргъа базынганла чыкъсала, кеслерин терк танытхандыла. Артыкълыккыны кечмегендиле бир халкыгъа да. Ойнай да, ишлей да, уруш эте да билгендиле ала. Андан айтылгъанды былай да: «Таулу киши жетген кюнде жетеуленнге баз болур!»

Къайсы халккыны адамы болса да, элни озуп баргъан жолоучугъа туруп, намыс этгендиле. Саламын алгъандыла. Къонакыбайлыкъ этерге суйгенлерин билдиргендиле. Юйден суусап, айран чыгаргъандыла.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР КЪЫЗЛАНЫ НАМЫСЛАРЫ.

- Бизде, Ингилизде, аллай ариу кѳм-кѳк кѳзлери болгъан кызыла жокъдула, деп жазады 19 ѳмюрге таулу кызыланы кѳрген бир ингилизли алим.

Кертиси бла да, иничебел, субайсан, назик кызыла Малкъарда кѳп эдиле. Кырал оноучуланы кюйсюзлюклеринден кырылып, тауусулуп кыалыргъа аздан кыалгъан халкъыбызда, Аллахны ахшылыгындан, керти да сукъланырча кызыларыбыз энгта бардыла.

Къуру ариулукълары бла кыалмай, намыслыла, адеплиле да болгъандыла бизни кызыла. Таулу гоша кызыла, бийче тиширыула атлашларындан, сабыр селешгенлеринден, сюзюлюп тепсегенлеринден окъуна танылгъандыла. Шѳндю да ѳзге миллетлени жашлары, таулу кызыла бла юйор къурагъанны улуу насыпха санайдыла.

Малкъарлы, къарачайлы кызыла эр кишиле бла кѳзлерин кѳтюрмей саламлашкандыла. Аталары бла окъуна. Эр кишилени ушакъларына къошулмагъандыла. Аталарына, къарындашларына намыс берген угъай, ала айтхандан чыкъмагъандыла, намыс этип. Кызыны ариу кѳргендиле, элде хар ким эркелетгенди.

Таулу кызыла улуу сѳлешмегендиле, ѳнлерин кѳтюрмегендиле. Тойлада сюзюлюп тепсегендиле, бир-бир халкъланы кызыларыча, секирмей, хайнукъгъа бурулмай. Хынылыкъ да айыпха саналгъанды.

Таулу кызыгъа эки бутун чалдишдирип, неда бутларын бир-бирине салып олтурургъа жарамагъанды.

Кызы тиширыуну башха юйде кече кыалыргъа къоймагъандыла. Кысха жуукъларында болмаса.

Малкъарлы, къарачайлы кызыла кѳзбау, ѳтюрюк къубулмагъандыла! Аллай сыйсыз кылыкъ къанларында болмагъанды.

Акыылбалыкъ болгъандан башлап, таулу кызыла эшиу эшгендиле, акъ гыранчалагъа чачакъ тюйгендиле, кийим тигерге юйренгендиле. Алтын, кюмюш накъышлы айбат затла тикгендиле.

Къол жаулукъланы, ѳзге кийимлени да инжи бла сыра билгендиле, эрге баргъынчы, татымлы ашла эте да. Сѳз ючюн: бир бир халкълада келинин кыайн анасы юйретеди. Бизде уа, келин кѳп затны кеси билип келеди юйюнден.

Таулу кызыны юйге кыыйыны къачан да кѳп болгъанды.

Къол ишге уста болгъаны себепли, эри ѳлген тиширыу окъуна сабийлерин ач-жалангач этмегендиле.

Кѳчгюнчюлюкде халкъыбыз Таулу Тиширыуну хайырындан гунч болмай кыалгъандыла.

Кызы тиширыугъа тил этерге жарамагъанды. Ол бек эрши ишге саналгъанды.

Эрши сѳз эшитген кызы эштмегенча этерге керек болгъанды.

Кызыланы зарланмазгъа юйретгендиле акыыллы аммаларыбыз.

Анасындан ыннасына, ыннасындан аммасына тил жорюттен болмагъанды. Аммасы анасындан да жууукъгъа саналгъанды. Кызы жашырын сѳзюн аммасына айтып болгъанды.

Сабий кызыны:

а) Хантны жутланып ашама;

б) Тойгъа тоюп бар;

в) Хант къангада кѳп олтурма;

г) Хант къангада кесинге къаратып сѳлешме;

- д) Гыржынны уллу кьапма, сындырып, алай аша;
 е) Ашны таууш этип чайнама. Къарылып, уялырса;
 ё) Аш исси эсе, сууутама деп юфгюрме, сууугунчу сакъла;
 ж) Хант къанганы юсюнде тишлеринги къазма деп юйретгендиле;

Къыз тиширыу санын, чархын кирсиз тутханды. Гитчеликден окъуна къумгъансыз аякъ жолгъа бармагъанды, къолун сапын бла жуугъанды.

Таулу къыз эрттенликде тешекден тургъанлай чачын-башын, жатхан жерин, отоуун, юйюн ариу жыйгъанды. Арбазны сыйпагъанды.

Таулу къыз суудан келе жашаулу тиширыугъа тюбесе, сууун аны гегенине къуюп, жангыдан суу алгъанды. Къызны кесинлей кезлеуге жиберген адет болмагъанды. Гитче къарындашчыгъы неда хоншуда сабий жашчыкъ ашыргъанды.

Эр киши жолну ётюп бара эсе, къыз анга жол бергенди. Къартны жолун кесмегенди.

Таулу къыз жолда неда хуна жанында хапарлашып сюелмегенди.

Не къарыусуз юйюр да къызгъа энчи отоучукъ этгендиле. Къызны эркелетгендиле, ийнакылагъандыла. Эгечле юч-гёрт болсала да, отоулары бир болгъанды.

Сюйген адамы болгъан къыз, уялып, ата-анасына ичин билдирмегенди.

Къыз келинине, болмаса уа жууукъ жетген келинлени бирине жюрегин, акъылын билдиргенди. Келинчиг а къызны анасына айтханды.

Къыз эрге къачса улан нёгерсиз, биргесине келинлеринден нёгер этмей къачмагъанды.

Эрге къачхан къыз биргесине ууакъ-тюеклерин алгъанды. Сёз ююн: таракъ, къол жаурукъ, ууакъ быстырчыкъла, жан жаурукъчукъла, сапынла. Кирсизликге керекли затла.

Адет бла юйден чыкъгъан къыз ожакъны тегерегине юч кере айланганды, ожакъны шынжырын къолу бла тутуп, юйюрюне, атасына, анасына, къарындашына, келинлерине ыразылыгъын айтханды. Сора шынжырны кесинден ары тюртгенди. Аллах сакъласын, аны ыразы этмей, анга кесибизни къаргъатхан деп, келинле къызны ыразы этерге юрешгендиле.

Къарачайда, Малкъарда да къыз намысха бек къаты болгъандыла.

Келин биреуню юйюне намыс бла кирирге борчлуду. Эрге намыссыз баргъан къызны кесин угъай, битеу тукъумун ыспассыз этгендиле. Биреуню юйюрюне кир келтирип, андан сора уа къаугъа этип турургъа жарамагъанды. Намысы бла келмеген къызны танг эрттен юйюне къайтаргъандыла. «Бизде къорагъаны болмагъанды», - деп неда: «Къызыгъыз бизни юйге жарашмайды», - деп кетгендиле. Аллай къызны экинчи киши эрге алмагъанды. Юйюрю да аман бетли болгъанды.

Эрге къачхан къызны адамлары ызындан келип, жарлы юйге келгенсе неда биз бюсюремеген тукъумгъа келгенсе деп, къызны къачхан жерин ыспассыз этип, алып кетселе, аллай къыз да ыспассыз болгъанды. «Къалай алай болса да аны эр киши тарт-соз-этип элтгендиле, анга эр киши къол жетгенди!» дегендиле. Аллай къызны, ол намысы бла къалгъан эсе да, бир къатыны ёлген неда бир улайгъан кишиге алгъандыла. Аны хапары да узакъ созулгъанды.

Шёндю бир-бир халкъланы къызлары: «Мени бир ненча кере урлагъандыла, мен а, жашны неда жууукъларын бюсюремей къайтханма», - деп махтанып айтадыла. Ол бизни къарачайлы, малкъарлы къызлагъа ахырыда келишмейди, намыссызлыкъгъа саналады да. Бизни къызла аллай хапарлагъа тынгыларгъа

керек туйюлдоле, кюч бла къачыргъанны айтмасакъ.

Аман къызны къызыл кийиндирсенг да, адам жюрек къуандырмаш», - дегендиге бизни къартларыбыз. Къыз кесин тап жарашдырыргъа борчлуду, тукъумуну намысыды да.

Намысынгы сакъла деп, къартларыбыз андан юйретип болгъандыла. Ол кьуруда къызлагъа угъай, жашлагъа да айтылады.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАРДА КЕЛИНЧИКЛЕНИ НАМЫСЛАРЫ

«Юйге келин келди, берекет, къууат, келтирди», - деп къууангандыла бурунгу адамла. «Жашыма къатын алайым, тобугъума берне салайым», - дегендиге къарт аммала уа, тудукъларын эркелете.

Келген келинни биринчи кюн бла кече кьонакъча кьргендиге. Къызла, жашла кече узуну келинни отоунда оюн, той этип тургъандыла.

Экинчи кече жашны нёгерлери аны болуш юйден къызгъа алып келгендиге.

Намысы бла келген къызны намысын жашны тукъуму кькге кьтюргенди. Эртенликде уллу той этгенди, алгъыш аякъла кьтюргендиге. Къызны анасына ыспас этгендиге, атасына махтау бергендиге. Къыз бла келгенлеге эки жаш бла эгечи неда келинине саугъала бергендиге. Келген келинге жашны жанындан алтын саугъала, къайын атасы уа ийнек бергенди.

Келинге, къайын анагъа, атагъа таматалагъа сыртын бурургъа жарамгъанды.

Бирлени тукъумуна кирсиз, айыпсыз кирирге керек болгъанды.

Келген жеринде оноугъа кьошулургъа жарамгъанды, кеслери тилегинчи.

Келинле, танг эрттен туруп, ийнек саугъандыла, арбаз сыйпагъандыла, ашарыкь этгендиге. Къарт амма неда къайын ана бергенди аш этерик загланы келинге. Гумугъа келин кеси кирмегенди.

Келин, намыс этип, къайынларындан тил тутханды.

Бир ауукъдан, къайын ана бла ынна хант къанга къурап, саугъала берип, келинни селешдиргендиге. Селешдире туруп: «Аллах хакъына, ашарыкь туйюлбюз, келинчик, аша демесенг» - деп, къаты болгъандыла. Уялса да, келин алай тил ачханды.

Къайын атасы бла селешмей, ол ёлюп кетгинчи окъуна тургъандыла кьбюсюнде. Къайын атасы селешдирсе уа, не кьунажин, не да бир аламагь алтын саугъа бла къуандыргъанды келинин. Жашны ана къарындашлары, ата къарындашлары да, онгларына кьре, бирер саугъа этип, алай селешдиргендиге.

Жашны атасыны, анасыны къарындашлары да ол халда келинчикге кими кьумач, кими кьой, кими да анга кьре бирер заг бла къуандырып селешдиргендиге.

Къарыны болгъан келинчик эл аллында айланып турмагъанды. Ол къайын атасына, къайын анасына угъай, ёз атасына, къарындашларына эр киши жуукъларына окъуна кьрюнмезге кюрешгенди. Кюн батхандан сора, сабий сакълагъан тиширыуну кесинлей тышына жибермегендиге.

КЪАРАЧАЙ БЛА МАЛКЪАРДА ТИШИРЫУНУ НАМЫСЫ

Тиширыуну намысы бурун таулада уллу болгъанды. Суу анасы, Жер анасы, Тау анасы барды деп ийнанып болгъандыла. Ала да тиширыуну сыйы уллу болгъаныны белгилеридиге. Бийик эди тиширыуну намысы.

Аны кьатында аман сёз, хыны сёз айтылмагъанды. Туююш ачылмагъанды.

Кетип баргъан атлы тиширыулагъа тюбесе, тюшюп, салам бергенди. Дергчиле сюрген кишини жанын жаланда къарт тиширыу тилесе сакъларгъа болгъанды. Эр киши аны ёшюнуне эринин тийирсе, ол тукъумну жашына саналып къалгъанды. Къама уруш эте тургъан жашланы арасына тиширыу жаулугъун атса, уруш-туююш тохтагъанды. Ол адет бизни ата-бабаларыбыз скифледен, аланладан къалгъанды. Башха халкъла ол адетни бизден алгъандыла. Хыйсап этсенг, аны алайлыгына «жырным» деген сёз да шагъатды.

Таулулада эки кьатынлы болмагъанды. Бийчеси ёлсе, сабийлени ёксюз этмейбиз, ёге анагъа къаратмайбыз деп, эр кишини кьайын кьызын келтиргендиле, болса.

«Къызыны намысы мияла табакъ кибикди. Сынса, жамалмаз», - деп, болгъандыла бурунгу къартларыбыз. Тиширыула намысларына бек сакъ эдиле. Зийна айланнган болса уа, тиширыула аны ташла бла ургъандыла, жаны сау таш оба этип кьойгъандыла. Эрли тиширыу намысын кьыздан да бек сакълагъанды.

Бир суймегенлери кьызгъа аман ат чыгъарсала, ол, эрге барып, кьыз атын ачалгъанды. Эрге барып тургъан тиширыугъа аман ат чыкъса, аны аллай амалы болмагъанды.

Ёлде намыслары жюрюген тиширыулары эр киши оноугъа окъуна кьошхандыла. Анасыны кьатында аман айтхан, эрши сёлешген, анга жууап этген бек осал адамгъа саналгъанды.

Ийнек саугъан, бахча иш болмаса, кьыйын иш бла эр кишиле, бир амал болуп, тиширыуларын арбазларындан тышында кьыйнамагъандыла. Совет власть келгенден сора урунуп башлагъандыла эр кишиле бла тенг.

Мал кесе туруп, тиширыу кёзден ташада кесгендиле. Кесерден алгъа малдан кечгинлик тилегендиле. Малны санлап, чегилерин сайлап, жёрмеле этип, андан сора алай бергендиле тиширыулагъа этни. Той, сый болса, эр кишиле этни уллу къазанлада кеслери кьайнатхандыла.

Тиширыуну ургъан, туюген адет ахыры да болмагъанды. Аллай кишини эрге санамагъандыла.

Къызланы сабийликден окъуна кишини затына тиймезге, ётюрюк айтмазгъа, зарланмазгъа, чомартлыкъгъа, къонакъ алып, къонакъ ашырыргъа юйретип болгъандыла

Бий, бай къызланы уа – къул тиширыуларын эниш этип, кьарыусуз кийиндирип, намыссыз болмазгъа.

Аякъ тюбуне атсанг, битеу Кавказдан келип, сатып алырча омакъ накъышлы кюйюзле, кийизле, жамычыла, башлыкъла эте билгендиле. Алтын, кюмюш халыла бла сырылгъан сейирлик кийимле, инжиле бла сырылгъан жол жаулукъла, къол артмакъчыкъла, тютюн дорбачыкъла. Шёндю да битеу дуниядан келген къонакъла сатып алгъан жюн жаулукъла, ёзге керек затла эшедиле. Ариу накъышлы сабий кийимле да. Таулу тиширыулары намысларына къачан да бек сакъ болгъандыла.

Ауругъаннга къарай билгендиле. Сабийи болмагъан тиширыуну саулугъуна къарай билгендиле. Тиширыугъа ёчюкленмесинле деп, жин ургъанлагъа жаланда эр киши устала къарагъандыла.

ЭР КИШИЛЕ

Ёмюрлени теренинден жигитликликлери бла, алтын, кюмюш адыр, сауут-саба эте билгенликлери бла да айтылып келген, скифледен, асладан, аланладан, булгарладан жигит гуннладан кьуралгъан малкьар-кьарачай халкьны эр кишилери, айхай да, батырла, намыслыла болгъандыла. Бийикликлерине акьсакь Темирни аскерчилери сейир этген кьалала, бюгюннге дери сакьланган кешенеле да ишлей билгенле, ташлада будай битдиргендиле, кьая дорбунлада мингле бла малла тутхандыла, жылкы кютгендиле, душманнга кьажау тургъандыла.

Гудучулукьну айыпха, намыссызлыкьгъа санагъандыла.

Кьонакьбайлыкьларын узакьгъа айтдыргъандыла. Тыш кьыралчы кьая-чыланы алларында жугьтурлача баргъандыла.

Жууаш, огьурлу, чомарт, айтхан сёзлерине кертичи болгъан, ишчи, аш кьангадан намыслары бла тура билген – тёре – ма аллайла болгъандыла бизни эр кишиле.

Аталарына, аналарына намыс бергенле, аланы кьартлыкьларын тынчайтханла.

Келген кьонакьны намысын-сыйн кётюргендиле,

Айтхан антларына, берген сёзлерине кертичи эдиле бизни эр кишилерибиз.

Келген кьонакьгъа (таулумуду, тьююлмюдю, тыш кьыраллы эсе да) намыс сый бергендиле. Байланы, бийлени, ёзден тукьумланы кьонакьлагъа деп энчи отоулары болгъанды. Алай кьара халкь да, аладан артха кьалмай, кьонакьбайлыкь эте билгенди. Эр кишилерибиз, огьурсузлагъа, кюйсюзлеге саналмай, басымлы, тынгылы адамла болгъандыла. Алай кеслерин кишиге басынчакь-лагмагъандыла. Агда барыргъа, ушкок атаргъа, кьама уруш этерге да уста болгъандыла.

КЪАРТЛАГЪА БЕРИЛГЕН НАМЫСДАН

«Кьартны бурунун сюрт да, оноугъа тут», - деп болгъандыла бурунгу кьарачай малкьарлыла.

Кьартны олтургъан жери юйде бек сыйлы жер болгъанды. От жагъаны кьатында, тёрде. Неда хант кьангада сыртын кьабыргъагъа, бетин эшикге айландырып олтургъанды.

Кьарт амманы олтургъан жери кийиз жайылгъан тапчан болгъанды.

Аш таматаланы кьарт аппадан башлап, кичи жашха дери, сора ыннадан кичи кьызгъа дери кезиулеп салыннганды.

Кьартланы жатхан жерлерине олтурургъа жарамагъанды.

Кьартны оноуна кьуру кесини юйюрю угъай, тукьум да, кьоншула да, элчиле да тынгылагъандыла.

«Юйюрни башы аппа, боюну уа ынна», - дегендиле бурунгулу таулула.

КИЕУЛЕГЕ БЕРИЛГЕН НАМЫСДАН

Не Малкьарда, не Кьарачайда киеуле кьайынлары бла жашамагъандыла. Ол шарайыпха саналгъанды.

Кьарар адамы болмай кьалгъан кьайын атасын неда кьайын анасын киеу ёз юйюнде тутханды.

Киеуно хыликкя этип, масхара этип сѐлешген адет болмагъанды.

Киеулерин жашларындан кем кѐрмегендиле.

Юйде кыыз киеуюне туугъан къарындашынача ышанганды. Кызны эрге берселе, киеуно биргесине жибергендиле, анга ышанып.

Къарт тиширыула, аммала киеулерине: «Жашым», - дегендиле.

Къонакъгъа келген киеуге иги къарагъандыла, сыйлагъандыла, ариу кѐргендиле. Биринчи кызны элтирге келген киеулюкню хант къангасына бир амал болуп, жаз тауукъну этин салмай къоймагъандыла.

Къыйынлыкъда, бушууда уа киеу къайынларына биринчи болуп жетгенди. Къонакъ келсе уа къой кесгенди, ашха-суугъа тюз кеси юйюндеча къарагъанды. Къонакъны айыпсыз ашыргъанды.

Къалын ана сютно багъасыды. Кызны анасын ыразы этерге берилген затды. Аны башха халкъла ангыламай: «Кыыз сатыу», - дейдиле.

Чам этип: «Жашынг жокъ эсе да, киеуюнгдамы жокъду?» - дейдиле бизде. Киеу къайынларында не къыйын ишни да толтурургъа борчлуду.

КЪОНАКЪГЪА БЕРИЛГЕН НАМЫСДАН

Келген къонакъны, ол къайсы халкъдан болса да, аны сыйлы кѐргендиле. Къой кесгендиле, эт бишгинчи, тиширыула эт, бишлакъ, картох, ханс хычинле этгендиле. Гыржын, айран салгъандыла. Кыш чардакъда сакъланган къыймаланы бишген картохта жылытып, хант къангагъа салгъандыла. Айран, гыржын да. Кырдык чай да бергендиле. Эт хычинлеге бал жакъгъандыла!

Келген къонакъ ызына тебиресе, аны къоркъуусуз жерге дери ашыргъандыла. Дертчиси болса уа, жашла аны жетер жерине дери жетдирип къайтхандыла.

Къонакъла къошлагъа да келип болгъандыла. Сабий келсе уа, анга улакъ неда къозу бергендиле, саугъа этип.

Келген къонакъ къачан кетерин кеси айтхынчы, анга сормагъандыла.

Тойгъа келген къонакъланы ичинде башха халкъны адамы болса, аны тилинде жыр айтхандыла, тилин билмеселе уа анга атап, намысын кѐтюрюп, тауча жыралагъандыла. Бир-бир тойлада бюгюн да къзаха къыргъыз, узбек, корей тилледе жыр айтадыла, кѐчгюгчюлюкте болушлукъ этген халкъланы эсгере.

АУУШХАНЛАГЪА, НАРТЛАГЪА БЕРИЛГЕН НАМЫСДАН

Нартланы юйлери деп халкъыбыз къабырлагъа айтады.

Ага-бабаларыбыз жаз башында нарт къобады деп ийнангадыла.

Къабырла къатында жашагъанла: «Нюр жанадыла къабырла...» Кече къабырладан келген аякъ тауушдан жукълялмайбыз» – деп болгъандыла. Оразада байрым ингир сайын нарт юйюне келип: «Мени юйюмде жау ийис этдиремидиле!» - деп къарайды.

Мени анам Герюкланы Хаджимырзаны кызы Хазинер айтханга кѐре, (ол да бурунгу къартладан эшитип) жангы къураллыкъ юйрюню оноун алгъа ѓлгенле этедиле. Сора ол оноуну кѐкге иедиле. Андан къалгъанын биз - жердегиле этебиз.

Таулула ауушхан адамларын сагъынсала, ѓрге туруп намыс этедиле.

Ауушхан жууукъларыны атлары бла кѐп тиширыу къаргъанады. Алай къаргъанган тиширыугъа ийнаныргъа керекди.

Тойда келинни бернеси берилгенде, аппасы, не ыннасы, не атасы, не анасы, не эгеч, къарындашыннан ёлген болса, биринчи сый аны аты айтылып бериледи. Ол заманда бернеге къарап олтурганла, ёрге туруп: «Жаннетли болсун, сау болса, харип, къууаныр эди», - деп, ёлгеннге намыс этгендиле. Андан сора таматаланы атлары айтылады.

Жашны жанындан къызны юйюне келгенле да тюз ол халда этедиле.

Ауушхан адамны сагъыннган заманда адам чочкюрсе: «Ол бери келгинчи, ары барма» - деп сыртындан сабыр къакъгъандыла.

Таулула жигит ёлген душманларын ёз къабырларында басдыргъандыла. Анга эрип, эрли тиширғы не къыз жилияса, тыймагъандыла.

«Къанлы жауунг угъай, мал мыллык да басдырылмай къалырғыа жарамайды», - дегендиле огъурлу къартларыбыз.

Жигитлиги бла сейир этдирген жауну бирде жиберип болгъандыла: «Быллай жигит ёлюрге жарамайды», - деп.

ЭР КИШИ БЛА АНЫ ЮЙ БИЙЧЕСИНИ НАМЫСЛАРЫ

Эр кишиге туурада юй бийчесин махтарғыа, анга ариу айтыргъа, эркелетирге, къучакъларғыа не уппа этерге жарамагъанды.

Ол сууукълукъдан угъай, намыс этгенден болгъанды. Кавказ халкълада бек жумушакъ, сабыр халли, юй бийчелерине, сабийлерине иги малкъарлы эр кишиле саналгъандыла.

Зыйна айланнган тиширғыуну болмаса бизде къатын къойгъан адет болмагъанды.

Юйге къонакъ келген кече эр киши бийчеси бла бир ундурукъда кълалмагъанды. Ол асылсызлыкъғыа саналгъанды.

Улбашланы Саният.

БУРУНГУЛУ ФИЛОЛОГ – ОЛ КИМ ЭДИ?

1968 жыл Къазахстанны Илмула академиясыны Тил билим институтунда институтда беш аспирант окъуй эдик. Къазақъбай - къазахлы, Дуйсенбай – къаракъалпакълы, Мухаммедкъай - башкортлу, Сельфестер – немисли жаш, мен а – таулу. Илму башчыбыз, институтну ректору, академик Смет Кенгесбаев. Анга хар бирибиз Смет агъа деген болмаса, атасыны атына орусча сёз тюрлендирген «ович» жалгъауну къошуп айтмай эдик. Смет агъа акъыллы, тюркологияда къыраллагъа белгили, ариу тилли, керти алим болуучу эди.

Дерсен сора, этиучюсюча, стол тегерегине олтуртуп, бек эртте заманда Абу Хайян деген сейирлик алим болгъанын айтды.

- Юзейрни бир жылгъа Москвагъа илму командировкагъа иерге оноулашханбыз. Баш иши – къарачай-малкъар тилни фонетикасына спектральный анализ этерикди. Аны бла бирге, архивлеге кез жетдирип, Абу Хайяанны юсюнден да бизге толу билдириу этерин сакълайбыз, – деди.

Мен:

- Смет агъа, ол къайсы ёмюрде жашагъанды? – деп сордум.

- Туугъан жери – Андалузия. Сёзлюкню Египетде жазгъанды. 1312 жылда 18-чи декабрьде жазып бошагъанды, - деп, къысха жууап берди академик. Дагъыда къошду: - Ол, жалаңда сёзлюк болмай, тенгешдириу грамматика окъунады.

Кёзюм бла кёргюнчю, ийнанырым келмей эди.

Бир жол, амал табып, Москва университетни къатында Горький атлы китапхананы каталогун къозгъадым. Анда аллай затла кёп табылыучу эдиле. Жукъ да жокъ.

Абу Хайяанны не жазгъанларын, не аны юсюнден жазылгъан жукъ тапмадым. Алфавитге кере тизилген энчи каталоглагъа дери саулай къозгъадым.

Ленин атлы китапханагъа барып жазылдым. Сюйсенг изле, сюйсенг къой, ол заманда анда 36 миллион китап бар эди. Излей кетип, Абу Хайяанны юсюнден жазылгъан узбекстанлы бла къазахстанлы экеуленни кандидатлыкъ авторефератларын тапдым.

Ташкентчи А.Н. Расуловну шагъатлыкъ этгенине кере, Абу Хайян сёзлюгюнде битеу сёзле бла бирча энчи белгиле салып, диалект сёзлени юлгоге келтирип кёргюзтгенди: къыпчакъ тили (59 белги), тюркмен тили (55 белги), тюрк тили (5 белги), булгар тили (3 белги), токъсыба тили (1 белги), татар тили (1 белги), тюркистан тили (1 белги).

Алимлени айтханларына кере, бу сейирлик культура эсертмени экинчи бёлюмю - мамлюк тюрклерни хайырланган, къатыш къыпчакъ-огъуз тилини морфологиясыны юсюнден хайырланылгъан бай материал бла бирча, бу тилни синтаксисинден да кёп билдириу берген тюрк тилини эм эртегили грамматикасыды.

Сёзлюкде 2760 сёз тинтилгенди. Ол араб тилде жазылгъанлыкъгъа, араб эм фарсы тилледен кирген кирме-алынма сёзле бек аздыла: жалаңда

5 сѣз араб тилден, фарсыдан 13 сѣз барды.

Грамматика ангылашымлы жазылганды. Жаланда сѣзлени болушлада тюрлениулерине окъуна беш тюрлюсюне юлгюле келтирилинеди.

Ол заманда бизни кибернетиканы мурдору бла шагъырей этген эдиле. Не халкъ да болсун, оннга дери санау жоругъуна алай терк юйреннген тынч болмагъанын анда ангылагъан эдик. Жетилик, онекилик жорукъ да болганды. Бир сейирлиги, санаулары юсюнден айтылганды, Абу Хаййан тюрк тилде тохташып къалгъан бирлик санлары - бир, ики, юш, дѣрт, беш... угъай, онлукъ санлары да келтиргенди юлгюле: игирма (20), отыз (30) кыркъ (40)... Жюз - иуз, минг - мынг. Он мынг – тюмен. Бу – онлукъ санау – жорукъну тилде ол заманда окъуна хайырланылганын кѣргюзтеди. Биз а сагъат, минут, секунд ыйыккыны бюгюнлюкге дери ингилизча онекилик жорукъ бла тергейбиз.

Алмаатачы тинтиучю М.Н. Маженова «Китап ал-идракъ ли-лисанг ал-идракъны» («Тюрк тилини ангылатма китабы») мурдорунда жазылгъан тилде сѣлешген кыпчакълыла къазахлылары къауумуна киргенлерин кѣргюзтеди.

Авторну юсюнден къарыусуз хыйсап буду: Абу Хаййан 1265 жылда араб халифатны акимчилик (административ) ортасы - Андалузияда дунягъа келгенди. 1334 жылда Мамлюк Египетде ауушханды. Аны философия чыгъармаларыны саны тѣртдю.

Абу Хаййанны сѣзлюгюню 36,5 процентге жетген 875 сѣз фонетика эшитилиу жаны бла да, семантика жаны бла да бусагъатдагъы кыпчакъ къауумгъа кирген тилге, аланы ичинде къарачай-малкъар тилге да бек жууукъду. Дагъыда сѣзлюкню ючден биринде къарачай-малкъар тилден жаланда азыракъ фонетика башхалыкъ эсленеди.

Абу Хаййанны юсюнден белгили тюрколог П.М. Мелиоранский да жазганды. 1900 жылда ол эки китап басмалатып чыгъарганды: «Араб филологу тюрк тилни юсюнден» (Бу китапха кѣп алим бюсюрейди.) эм «Араб филологу монгол тилни юсюнден». Экинчи китапны магъанасы биринчи китап бла байламлы бола тургъанлай, алыкъа тил, илму жаны бла тинтилмегенди.

Абу Хаййанны юсюнден П. М. Мелиоранский быллай билдириу этеди: «Филология билими жанындан Абу Хаййан (1900 жылда басмаланган китабында аны аты быллай транскрипция бла берилгенди) кеси заманыны бек билимли алимлерини тизгининде турургъа тийишлиди; ол... чыгъармасын мен басмалатып тургъан белгисиз автороладан эсе бийикде турады». (VIII бет.)

Алай эсе, Абу Хаййанны сѣзлюгю жангыз туююлдоу!

П. Мелиоранский оюм этгеннге кѣре, биринчи сѣзлюк да туююлдоу. «Андан алгъа жазгъан алимлени ишлерин хайырланнганы кѣрюнюп турады». (X бет.)

Бек эрттегили филологну юсюнден дагъыда бир аз билдириу. Сафад деген адамны жазганына кѣре, Абу Хаййан Салайыр деген тукъумдан чыккы тюркдю, фарсы, тюрк тиллени билгенди.

П. Мелиоранский Оксфордда табылгъан юч къол жазманы тамалын дагъыда бир белгисиз авторну фарсы-тюрк-монгол сѣзлюгюню тинтгенди.

Аны бла бирге: «Артда монголлуаны энчи аскерлери тюркюле болгъан жерлеге тебирегенлеринде, бу ханны тукьумуна да жетип, бизге дери тюрленмей келген Алтын Орданы буйрукълары тюрк тилде жазылгъандыла». (XVII бет.)

Бусагъатдагъы алимле П. Мелиоранский тинтген сёзлюкню авторун тохташдыргъандыла. Ол - Ибн-Муханнады. Профессор С.С. Молов 1925 жылда окьуна П. Мелиоранскийни ишлерине тюзетиуле этген эди.

Алай бла, Абу Хайяны сёзлюгю жангыз болмагъанын тохташдыргъандыла. Андан сора да бир талай сёзлюк чыкьгъанды. 1474 жылгъа дери къурашдырылгъан «Китабы ат-Тухватда...» синонимлеге жер барды. Аны автору Абу Хайяны иши бла шагъырей болгъанды. Сове алими Наджин айтханнга кёре, магъана жаны бла, кёчюрмесини тюзлюк жанындан, лексикалыкь материалларыны байлыкъларына кёре, бу Абу Хайяны сёзлюгюнден иги да мажалды». (Наджин да П. Мелиоранскийни транскрипциясына таянады.)

Алай окьуна болсун. Тюрк сёзлюк Абу Хайяанга дери болгъанды. 1074 жылда Иракда тюрк тиллени сёзлюгю къурашдырылып, аты «Диван-и лугъа ат тюрк» эди.

1142 жылгъа дери «Мукъаддимат ал Араб» деп аталгъан дагъыда бир араб-фарси-тюрк сёзлюк этилгенди.

Былай сёзлюк 1245 жылда да жарашдырылгъанды. Бир заманлада тюрк тилни Египетде властыны мамлюкле къолгъа алгъанлары бла байламлы этедиле. Аланы юслеринден Уллу совет энциклопедияда былай айтылады «Мамлюкле, мамелюкле (арабча - баш эркинликлери болмагъанла Египетдеги тюрк эм кавказлы (грузин, черкес эм башха халкъладан чыкьгъан) жигер-къулла, ала египетчи Эйюблени бийлик этген ахыргъы (кёчюрючюню) назмуларыннан кёрюндю да къалды. Къыпчакълы таржимачы Берке кесини юсюнден назму тизгинле бла айтады:

Бу китапны иш юсюнде къорутханма,

Кече сайын ат юсюнде жортханма.

Аны жакълаучусу - Алтынбугъу (Алтынбуу) деген белгили бек, Египетде байлыкьгъа къолу жетгенден сора, Беркени окьутуп, жазаргъа, билим алыугъа онг этеди. Алай заман не тюрлю эди? Шайыргъа (назмучугъа) эс бурмагъан, сан этмеген кезиу. Тарыгъыу назмула жазады.

Абу Хайян, Берке, Ибн-Муханна къагъан болургъа къорешмегендиле. Ала биргелерине аскер башчыны белгисин угъай, тюрлю-тюрлю халкъланы тиллеринде жазылгъан жазыула бла къагъытланы алып айлангандыла. Бекле бла мамлюкле, дунияны титиретиучюле, халкъны бёлек-бёлек этерге къорешгендиле, тил илмуну тинтиучюле уа аланы лексикалары бла грамматикаларында сейирлик ушашлыкъла табып, бирикдирирге умут эте эдиле. Сыйыннгысыз аскерчиледен къайсыны аты къалды? Филологланы, таржимачыланы, шайырланы атлары уа ёмюрленден ёмюрге дери айтыла келедиле.

Аланы деберлери кёпден-кёп болсун!

**Жолабланы Юзейир
жазыучу.**

15-17 октябрьде 2011 жылда Москвада, Переделкино деген творчестволу юйде жаш жазыучуладаны халкыла аралы кенештери ётгенди. Анга СНГ-ни кыралларыннан сора да Франциядан, Германиядан, Афганистандан эм башха кыралладан жазыучула кыатышхандыла. Ол кенешге Кыбарты-Малкыбардан Глашланы Алан барганды.

УСТАЗ

Олтуругъуз, сабийле! Кыайда жартыгъыз а? «Б» класс бла разборкалагъа кетгендими? Кыаллай бир айтыргъа керекди сизге, аллай жууаплы жумушну дерследен сора, ингирде этерге керекди деп. Жугъутур кыулагъына жел кыакыгъаннга да кёрмейдиле!..

Хо, дерсни бардырайык. Бюгюн биз белгили орус жазыучу Фёдор Достоевский бла шагъырей боллукъбуз. Кесигиз ангылагъаныгъызча, аны чыгъарма...

Кыозуева, неди ол этгенинг? Нек айланаса классда ары-бери, сыргаларын-гымы тышюргенсе? Не за-аг? Манекенщица болургъа сиемеми? Кёрмейсиз сиз бу кызыны. Да хужу кыаллык, манекенщица уа алаймы атлайды! Белинги тыз эт, атламынг сабыр, тынч, ёхтем-ёхтем... Ма энди бир затха келишдире келгенсе. Хы-ы, ма алай-алай, алай-алай...

Биз а, сабийле, дерсге кыайтайык. Федор Михайлович Достоевский кыруу бизни кыралда белгили тойюлдю. Аны чыгъармаларын апонлула, гондурасчыла да бек сиедиле. Аны кыой да...

Безиреев! Соргъанны айыбы жокъду, кыайры ахшы жолгъаса? «Мерседесими» урламай тура эселе, бир кыарап келейимми дейсе? Да муну терезеден кёрююрча салсанг а, керексизге не кыалтырап айланаса! Терк бол, теири андан бери уа он «мерседесни» сюрген болурла. Сизни кибикле кесигизден сора жокъму сунасыз?

Достоевскийни дуня адабиятында магъанасын айтып ангылатхан окъуна кыыйынды. Нек дегенде...

Фатимат, Асият, неди ол этгенингиз? Неди ол башыгъыздагъы затла? Космосхамы тебирегенсиз? Оллахий, сиз дерсе олтурмаз ючюн кыайры да кетериксиз. А-а, алаймыды, башыгъызгъа химиямы этесиз? Алай а болсун. Сакъ болугъуз, кюйдюрген иш этерсиз. Ансыз да хоча башларыгъыз жокъду. Хо да, кыайгырмаз, энди сиз алагъа хазна хата эталмазсыз – боллукълары болганды, алгъадан окъуна хазыр эдиле.

Сабийле, тынч туругъуз, дерсни бардырабыз. Айтханыбызча, Федор Достоевский бек фахмолу жазыучуладан бири болганды. Аны, кыайда, битеу дуняда анга жетген...

Хей-хей, тохта, маржа, не от тышгенди? Зондаров, болганны будуман этдирип кыайры тебирегенсе? Зонагъа бир кендирчик ётдюрюп келейимми дейсе?

Алай эсе, терк бол, дерс бошалгынчы кьайтмасанг, эки саллыкьма.

«Идиот» – ол... Бар, бар, Зондаров, не аралгъанса? Санга айтмайма. «Идиот» деп, Достоевскийни чыгъармасына айтадыла. Ол аны ма сени кибиклеге деп жазганды. Къанидат, юйюнге ахча жауарыкъ, сагъат жарым болады сен телефон бла сёлешгенли, Дон Хуан эсе да, Хыяр эсе да, аны, тышына чыгъып, анда махтасанг а. Анда олтурургъа шинтик къалмагъанды, битеу сындыргъандыламы? Да не этейим да, кесигиз ууатхансыз. Бир жаны бла ол да игиди ансы, дерсге хазна адам келлик тьойюл эди.

Хажос, Мухаш, не от тьошгенди энди уа? Керохланы да алып кьайры барасыз? Дуэльгеми? Аны кьалай этилгенин а билемисиз? Пушкин бла Дантесни, Лермонтов бла Мартыновну атышыуларын окьугъанмысыз? Хо, алай эсе, ахшы жолгъа! Унутуп бара эдим да, арагъызда сау кьалгъаныгъыз иш болса, дерсге кьайтыгъыз! Тамбла комисс келликди горонодан, бек кьаты сорлукьма.

Биз а дерсге кьайтайыкъ. Кьалайда кьалгъан эдик?.. Достоевский идиотду... Угъай Раскольников идиотду, Достоевский а жазычу болур дейме. Оллахий, сизни бла адам кеси окьуна идиот боллукьду. «Ужеми» дейсиз?

Дерсге тынгылагъыз, безирегенни кьоюгъуз да! Алыннганов, не болгъанды? Терезе бла кьайрыса? Гемудангы урлагъан эселе окьуна, эшик бла чыкъ! Кьайры юсюме тебинип келесе? Устазгъа тиерге жарамагъанын билмеймисе? Ким айтханды санга – нарт деп? Кечгинлик, терс ангылагъанса. Не понятиядыла ала? Билдим, билдим, бар, кьайры бара эсенг да.

Алайды да, сабийле, Федор Ибрагимович Достоевский, Идиот...

Халимат, Зулейха, сиз а кьайры кетип барасыз? Аслан, Солтан, тохтагъыз! Алыкьа къонгуроу кьагъылмагъанды... Тохтагъыз дейме да! Ма-а, биягъы кетдиле да къалдыла. Ийсагъан, дерсни ахырына дери бир адам кьалгъы эди!..

КЪАМАЖАКЪ

Жашла, топ да ойнап, жууунган да этип, юйлерине кьууанчлы барадыла. Бразы бетлерине кёре, ала бюгюн бу чууакъ кьонден алалгъанларын алгъандыла.

– Иш аламаг тапды: тамбла эки физкуль-тура боллукьду, бирси дерслени да хаталары жокьду, – деп, Аскер тегерек ташчыкъны табаны бла урду. Ол заманда Хажос тамбла боллукъ дерслени эсине тьошюрдю да, мудах болду. Аллай дерслеге школда киши да кьууанырыкъ тьойюлдю, бютюнда Хажос. Ала уа быладыла: Ингилиз тил, Алгын, Химия, Мурса, сора эки Кьамыжакъ.

Мурсаны артыкъ сьоймегенликге, тегерге боллукьду, алай Кьамыжакъны уа, бютюнда бир бири ызындан эки дерси болса – угъай, ол окьуучулагъа жажанимди.

Мурса деп литературадан окьутхан кишичикге айтадыла. Алгын анга уллу быдыры ючюн Харбузчукъ деп болгъандыла. Алай артда уа ачы тили ючюн Мурса деп, жангы ат атагъандыла. Ол дерседе бирси устазланы сёгюп, кесин махтап турады. Кеси уа, алгын, кьойчу болуп, кьошда тургъанды. Бир жол, ичип, кьойларын ыстауатдан ажашдыргъанды да, нёгерлери кьошдан кьыстап ийгендиле.

Хажос кьойчуланы литературадан ангылаулары кьалай болгъанын билмейди, алай Мурса уа хазна тьойюлдю. Дерседе ол кёбюсюнде кьошну, кьойланы юсюнден хапар айтып турады. Окьуучулагъа уа кийикле, маймулла деп сёле-

шеди. Бир-бирде бюсюремеген окъуучусун Уллукулакь неда Чюйкетабан деп кьангагъа чакъырыр да, сорур: «Айтчы манга: Есенин «Шаганэни» кьайсы айда жазгъанды?»

Къысхасын айтханда, Мурсаны культурасы бек акъсайды. Ол себепден окъуучула аны бла кёп сёз болуучудула. Алай аны кьощдан келгенин да, жыл санын да эсге алып, артыкь бек кюрешмеучюдоле. Ансы бек терк кепге жыярыкь эдиле. Алыкьба ала аны шинтигине чой урмагъандыла, суу куймагъандыла. Неда кьангада кьой сурат ишлеп, башыны орунуна уа Мурсаныкьын салмагъандыла. Ол дерсни быллай халда бардырычуду:

– Бюгюн биз Байронну ётерикбиз. Байрон ингилизли болгъанды. Эсигизде тутугъуз, сабийле, Ингилизде кьойлагъа уллу эс бурадъла, аланы жюнлери да бек иги болуучуду.

Неда быллай:

– «Дон Кихотну» испанлы поэт Мишель фон Сервантес жазгъанды. Испанияда кьойлагъа хазна эс бурмайдыла, анда бугъалагъа... – мени сёзюмю белме, аны атын да, ким болгъанын да мен билеме. Андан эсе, Иничкеаякь, школгъа сыргъаларынгы тешип келе тур. Кьойла, э-э...

Алай болгъанлыкьгъа, Мурса, сырачыкь тартып, кьызыл болурун болуп келсе, сейир хапарла айтычуду.

– Мен кьощда болгъанда, Тогъай деп бир башчы кьочхар болуучу эди. Ол кьайры баргъа да, кьойла ызындан барып туруучелле. Сизни физикадан окъутхан ол бёкем устазгъа бир жарагъан мюйюзле салынсала эди, тюз ол кьочхаргъа ушап кьаллыкь эди. Бир жол Тогъай...

Мурса аллай сейир хапарладан бирин айтып башласа, окъуучула кьонгуроу кьагъылгъандан сора эки Къамыжакь боллугъун окъуна унутуп кьоюучудула.

Къамыжакь деб: а, школчула геометриядан окъутхан устазгъа айтадыла. Жыл саны жетген кишиге Мурса, Харбузчукь деселе да, ол келиширге да болур. Алай жаш тиширыгъа Къамыжакь деп айтсала уа, ушамайды. Аны себепли Хажос анга, бир да болмаса, быллай Жилиян неда Сенгирчке дегенча – бир табыракь ат атайыкь деп да кюрешгенди, алай тенглери унамагъандыла. Ала Къамыжакьны кёрюп болмайдыла. Былтыр геометрияны башха устаз окъутханда, окъуучула ол дерсни бек сую эдиле. Алай Къамыжакь окъутуп башлагъанлы, геометрияны кёрюп да болмайдыла. Къамыжакь дерсни бардыргъанда, окъуучула тынглаймдыла, англаймыдыла деп кьарамайды. Ол алай айтычуду: «Устаз дерсни айтыргъа керекди. Окъуучула уа аны ангыларгъа керекдиле, англаялмагъан эселе уа – ала телиледиле, барып, башларына кьаратыргъа керекдиле».

Къамыжакь окъуучулагъа эки салгъан заманда насыплы болуучуду. Ол, бир уллу иш битдиргенча, журналны ачады да, тизгинде керек тукьумун табып, классха «эки» – деп кьычырады, сора ыразы болуп, окъуучуну бетине кьарайды. Аллай кезиуде аны бети бир тюрлю, уулу сыфат алады, кьарамы таукел болады. Аллай кьарам бла Наполеон, баям, жесирге алгъан жауларына кьараучу болур эди. Ол заманда окъуучула башларын бир жанына буруп кьоюучудула. Къамыжакьдан кьоркьгъандан угъай, уялгъандан угъай, бош, кёрюрге соймегенден. Окъуучула аны англаялмайдыла. Кьощдан келген Мурса не заг этип турса да, тёзерге боллукьду, мынга уа – не хазна, бу тиширыу сыфатлыгъа Къамыжакь демей не айтхын?

– Бюгюн биягъы дерсде бешеулен жокьдула, жылны ахырында мен аланы кюнлерин кёрпюзюрме. Билип кьоюгъуз! Сиз мени дерсимден кьалсагъыз, мени ыспассыз этесиз. Ме-ен тёзерик туююлма! Сиз бары-гъыз да билесиз: Кьо-

лановну мени дерсимден ахыры да ангылауу жокъду. Алай ол жылны аллындан бери мени бир дерсимден да къалмагъанды. Ол манга намыс этеди, мени сыйлы кѳредиди. Мен анга тѳрт саллыкъма, сиз а кюнѳгюзню кѳрѳюрсюз. Ангыладыгъызмы, сылхырла?!

Алай школчула, не бек кѳрешселе да, Къамыжакъгъа «намыс» эталмайдыла. Военко-матха, эришиулеге, не ишлеге да аны дерсинден кетиучюдоле. Аллай сылтау табылмаса да, Къамыжакъны дерсине бармай къалычудула. Окъуучулану насышларына, битеу устазла да Мурсача, Къамыжакъча тнойолдоле. Школда иги устазла да кѳпдоле. Ма, сѳз ючюн, историяны алайыкъ, ол къаллай аламаат дерсиди. Бютюнда аны бардыргъан устаз – Алтын. Школчула анга алай бош атамагъандыла. Ол дерсни бардырса, окъуучула Къамыжакъны, Мурсаны да унутуп, сейир дунягъа киредиле. Алайды да, орта кюнден сора, окъуучулану къарангы жашауларын Алтын жарыгъады. Школну бошاپ, кѳп жылла ѳтгенден сора да, Мурса бла Къамыжакъны хатасындан, Хажос орта кюнню сѳймейди. Ол кюн бир тюрлю болуучуду.

БУЗОУЧУКЪНУ ХАТАСЫМЫ, ОГЪЕСЕ...

Онбиринчи классны жашлары химиядан окъутхан устазны бек сѳедиле. Бютюнда аны Хажос жаратады. Лариса Николаевна университетни кѳп болмай бошагъанды, кеси да, школчуладан таматаракъ болгъанлыкыгъа, сыфаты бла аланы тенглери кибикди. Ол, бирси устазлача, къычырмай, дерсни хычыуун ауазы бла, сабыр бардырады. Аны дерсинде бек осал, хыличи жашла да, тынч олтуруп, андан къарамларын кетермейдиле. Алай ала устазны айтханына тынгыламайдыла, Лари-са Николаевнаны тана кѳзчюклерине къарайдыла. Ма энди ол химияны окъутханлы жети ай ѳтдо, алай ала Н2О суу болгъанындан сора, хазна зат билмейдиле, алгъын билгенлерин да унутхандыла. Лариса Николаевна, аямай, дерсин ангылатып кѳрешеди, алай хазна жукъ эталмайды.

8-чи Мартха Хажос нѳгерлери бла анга алтын жюзюк бергенде, ол: «Окъугъан этги эдигиз да, керексиз загла этип айланмагъа эдигиз», – деп, алыргъа унамагъанды.

Устазны кюнѳне француз духла алып бергенлеринде да: «Мени къууандырыргъа сѳе эсегиз – химияны иги окъугъуз», – деп, саугъаны алмагъанды. Ол заманда Хажос, токъмагъын бир кесек къыйнаса да, Лариса Николаевнаны эсин кесине бурурча сейирлик амал табады. Белгилисича, Менделеевни таблица-сында къуру клеткала бардыла. Аланы элементлери алыкъа ачылмагъандыла. Алайды да, Хажос аттестат алыр заманга ол элементледен бирин ачарыкъды да, агына уа танакѳз устазны намысына Ларисий деп атарыкъды. Къалай тап эшитилликди: Германий, Цезий элементлени оргасында Ларисий. Хансла ичинде гюлча алай кѳрѳюрѳюкдо. Кѳрейик, ол заманда Лариса Николаевна Хажосну саугъасына эс бурмай къойса. Жангы «алим» ишни, болжалгъа салмай, таукел башлады. Бек алгъа халжарны бош жанын ариулады да, лабораториягъа жер къурады. Орам къыйырладан акъкъалайла, шешала жыйды. Сора, библиотекагъа жетип, химиядан журналла, къалын китапла келтирип, иште тынгылы хазырланды. Экинчи кюн окъуна Хажос опыгла этип башлады. Биринчи опытында, шеша атылып, къолун жаралы этди, алай опыгла тохтамай барадыла. Кечеге дери Хажосланы халжарда ушкоч атылгъан тауушла эшитиледиле, малла мѳнгѳрейдиле. Болсада Ханийфадан сора, Хажосну анасына тарыгъа адам кел-

меди. Алай бир жол, халжар жанып, жыллык бугъа ычхынып, ёкюрюп, орамда адамланы кьоркьутханда, битеу тийре Хажослагъа тарыгъа келди. Болсада опыгланы киши тохтаталмады. «Алим», кишиге да тынгыламай, илму тинтиулени таукел бардыра эди. Алай бир кесекден, къадар Ха-жосну кьоншуларына жазыкьсынды да, опыг-ла тохтадыла.

Иш былай болгъан эди: Хажос, бир жол дерследен опыгла этерге ашыгъып келе тургъанлай, аллында Лариса Николаевнаны эследи. Жетип, аны бла саламлашайым дегенлей, алайгъа кёк «жигули» келип тохтады. Андан бир узун жаш, устаз бла жарыкь саг-ламлашып, аны машинагъа миндирип кетди. Хажос ол жашха зарланып, жарсыугъа къалды, опыгларын да кьойду. Къарындашы болур деп, бир кесек арсар да болду, алай бир жол Узунну школ аллында гюлле бла Лариса Николаевнагъа тюбегенин кёргенде, ишексиз болады. Ахырында Ларисагъа ачыугъа, ачарыкь элементини атын тюрлендирирге къаст этди. Алай аны къаллай атха тюрлендирирге билмей, сагъышха къалды. Кесине атап, Хажосий деп кьояргъа уялгъан этеди, къалай эсе да, былай... менсингеннге ушайды. Ол Герпегежден Кенжеге кёчгенли, бир жыл болады. Элементге Кенжий деп атаса, герпегежчиле ёпкелеген этерикдиле. Герпегежий деп атаса уа, кенжечи шуёхлары кёлкъалды этерикдиле. Ай бушман этгин а, не этсин адам быллай жерде. Алай бла, Хажос ачарыкь элементине не атаргъа билмей, кёп заманын тас этди. Ол аны сагъышын этгинчи уа, экзаменле да жетдиле, «лабораториягъа» уа жангы туугъан къашха бузоучукь кёчдю. Ма алайды, бузоучукьну хагасынданмы, огъесе ачыллыкь элементге ат табылмагъанданмы – билмейме – опыгла тохтадыла. Ансы, ким биледи, жангы элемент бла бирге дуниягъа жангы алим – Локьманланы Хажос да белгили болур эди.

СЮЙМЕКЛИК БАЛЛИЛЕ

Жылны хар заманы да адамны эсинде энчи къалады. Жаз башы, жай, кюз, къыш – хар бири кесича. Адам жашауунда къачан не сезгенине кёре.

Андан бери кёп жыл озгъанды, алай энтта да баллиле бишген кезиу манга хычыуун кёрюнеди. Кесим да билмей тургъанлай, жюрегим бир жарыкь сезимден толады. Балли терекле чагъып, жемишле кьызарып башласала, кюн да манга жарыгъанча, терекле да манга жашнагъанча къууанама. Къайгъыла, жарсыула да кери кетедиле, жюрегеме женгиллик келеди. Хау, жашай барсанг, къайгъы, жарсыу да кёп болады, адамны эсин тюрлю-тюрлю сагъышла бийлейдиле. Ол заманда уа, жюрегимде къууанчлы сезимден сора зат да жокь эди. Кертиси бла да насып деген ол болур эди, экен. Шёндюгю акъыллым бла – ансы ол кезиуде аны юсюнден ким сагъыш эте эди! Жашлыкь сагъыш этерге бошамайды.

Мен, школну бошагъан, хайт деген жаш, дух, сапын, башха ууакь-тюекле асырагъан складда къалауур болуп ишлеучю эдим. Элден шахаргъа ычхыннган жаш адамгъа хар не да сейир кёрюнеди. Эмегенин кибик саулугъум, юсюмю-башымы да хагасы жокь. Андан сора адамгъа не керекди? Кесинге базынаса, акъылынг-да ахшы умутла. Жашау кьучагъын жаланда манга ачып, тансыкьлы сакълагъанча, бир уллу ышаньуум барды. Жашлыкь дегенин алайды: булутсуз кёкча – ачыкь, кавказ таулача – ёхтем, биринчи къарча – таза; насыплы заман!

Мен ишлеген жер Нальчик шахарны къыйырында, энчи юйле къатында эди. Жаяу жолну жанында балли терекчикле ёседиле. Ол тийреде окьуу юйле, общежитле кёп болгъаны себепли, алайтын студентле аслам жюрюучю эдиле. Омакь

кийиннген кыызла бла жашла эрттен сайын ашыгышшылы ётедиле. Мен а сабыр, алай кыызлагъа да кёз жетдире барама. Студент кыауум, не десенг да, бирсиле бла тенгleshдиргенде, ач жамауатды. Ала, ашыкыгъан этгенликге, балли тереклеге узальыргъа унутмайдыла. Кыызаргъан баллилени кёрселе, юзюп, ала бла жубана барадыла. Ол затха асыры юйреннгенден, баям, ала кёп сагыш этмейдиле, хар не кеси аллына болады. Аны себепли ол тийреде баллиле, бишген да этгинчи, думп бола эдиле.

Бир ауукъдан мен, саламлашхан этмесем да, аланы таный башладым. Студентлени да манга эс бурмай амаллары жокъду. Баям, мен алагъа кюннон оздур айланнган орам жашча да кёрюне болур эдим. Алай...

Мен ишлеген жерде низам артык уллу тойюл эди: сагыат жарымгъа, сагыатха окъуна кеч кыалгъанлыкыгъа, киши эс бурмайды. Мен алышындырыгучу кыарт киши, келгенимден сора да, юйюне кетмей, жашла бла карт ойнап туруучуду.

Эрттенликде бек алгъа орам бла кыара костномлу, боюнунда да галстугу болгъан узун арык жаш ётеди. Ол, хар кюнден да бир заманда чыгып, аскерчи атлашын бузмай, не сол жанына, не онг жанына кыарамай, башын да ёрге тутуп, робот кибик барады.

Андан сора бетинде да кюн тамгъалары болгъан кыызчык, кыолтугъуна да папкасын кысып чыгъады. Хар заманда да жерге жетген узун жыйрык киеди, бетинде бир тынгысызлык эсленеди. Кыайсы элден келип окъуй болур, харип? Окъуугъамы жарсыйды, огъесе элде кыалгъан анасынамы – билген Аллахды.

Аладан сора общежитден, кыолтукларындан тутуп, кыызла чыгъадыла, ишге баргъан кишиле, тиширыула да кёрюнедиле. Артдаракъда, кюн бир кесек бийик кёпюрюлгенден сора, орам шошуракъ болады. Ол заманда общежитледен бетлери кёпген, кёзлери кыызаргъан жашла, тютюн иче, ашыкмай чыгъадыла да, менден да сабыр атлай, «окъуугъа» тебирейдиле. Жукъсуурап кыалгъан кыызла да, чыгып, жолда кюзгючюклерине кыарап, бетлерин бояй, чачларын тарай тебирейдиле. Ала да хазна ашыкмайдыла. Студентлени ол кыаууму балли тереклеге да бегирек узалады. Алай мени эсими бургъанла ала тойюлдюле. Эки нёгер кыызчык мени кюн сайын кеслерине тансык этип термиттедиле. Бири сары шинли, толу кыызчыкды, энчи белгилерча хазна абериши жокъду. Нёгери уа, кыарамынгы тартхан, ариу, сойдюмлю затчык. Узун, белине жетген кыара чачы хар заманда да таралып, кюнде жылтырайды. Бир затха ышарып, чыммак тишлерин ачса, кыара кирпичлеринден дугъум кёзлери ойнайдыла, бети бютюн сойдюмлю болады. Не сыфатында, не ки-йиминде бир шарайыбын тапмазса. Мёлек кибик, бир таза жан. Кыызчыкыла тауча сёлешгенлерин мен эртте окъуна эслегенме. Ала, бек эртте чыгыгучуладан тойюл эселе да, кеч кыалмаучудула. Ашыкмай, лакъырда эте барыгучудула. Мен сойген кыызчыкны аты Жансуратды – хау, ол соймеклик эди, мени биринчи, таза соймеклигим. Нёгер кызына уа Мариям деучюсюн эшитген эдим.

Жолда кёрюшсек, мен, кёзлерибиз бла тюбешир халда, Жансуратха кыараучума, алай ол кирпичлерин энишге ийип кетигучюдо. Кыалай танышыргъа билмейме, не десенг да, анга да бир сылтау керекди. Онжети жылында алай уста тойюлсе, уялгъан да этесе танымагъан кыыз бла ушакъ башларгъа. Алай бла, танышыргъа адыргы этип, кёп кюнлерими оздурдум. Жансурат – кесине ушаш бир ариу ат. Мени ишге ашыкдыргъан, жюрегими бийлеген Жансурат!..

Баям, кыадар манга жазыксыннган болур эди, ол мени насып жолуна чыгарды. Бир жол Жансуратны кёрююме да ышанмай, тюшге ишден сахарны арасына ауузланыргъа бара тургъанымлай, узакъдан окъуна эки кыызчыкны

баллилеге узалгъанларын эследим. Жууугъуракъ келип, кимле болгъанларын таныгъанымда, къууанч тыпырлы болама. Хау, ала Жансурат бла Мариям эдиле. Къатларына жетгенимде, ала бишген баллилери болгъан бутакъгъа жеталмай кюрешгенлерин билдим. Олсагъатлай, не этгеними да сезмей, секирип, бутакъны эниште тартдым. Къып-къызыл уллу баллиле Жансуратны бет аллында тохтадыла. Ол, сейир этип, артха къарады да, абызырап ышарды, бетчиги уа, къызарып, баллиле тюрсюнюн алды. Такъыйкъа да озгъунчу, мен баллилени жыйып, Жансуратха узатдым. Къыз, аланы ууучуна ала, сау бол деп шыбырдады.

Алай бла, баллилени хайырындан къыз-ла бла танышдым, насып юлюшлю болдум...

Жансурат!.. Къайда болурса, мени биринчи суймеклигим? Жаш жүрекде тауушлукъ сезимле жаратхан суу сурат.

Къызла устазла хазырлагъан училищеде окъуй эдиле. Экинчи кюнден башлап, мен, эрттерек келип, къызланы окъуугъа ашыра башладым. Жансурат бла жууугъуракъ танышдым, аны бла киногъа, паркта бара турдум. Къысхасын айтханда, мен – насыплы эдим! О, гюняхсыз сабийча, халал, тауда саркъгъан суучукъча, таза суймеклик!..

Жарсыгъа, насып кепге созулмайды. Зауукълу кезиу жомакъдача озду, артда уа... артда уа, къадар алай болур эди, къара жин насыбыбызны бузду. Мен кечилмезлик гюнях этген болур эдим. Бир ууакъ затчыкъны юсюнде сёз болдукъ. Жашлыкъда тели ёхтемлик бек къайнайды – аллына кечгинлик тилей баралмадым. Кюнле оздула, окъуугъа киралмадым да, аскерге кетдим. Артда уа Жансуратны эрге чыкъгъан хапары эшитилди. Аны бла насыбым тас болду. Алай хар жылдан да, жайда баллиле бишселе, мен жангъдан насыбым тутханча болама.

ТАЗА ЖАН

Сафар, жатып тургъан жеринден ашыкъмай туруп, кийинип башлады. «Ай мен харип да, мен жазыкъ, жукъалалмазлыгъымы билмеймеми, нек киргенме жууургъан тюбюне? Тынгысыз жүрек мени тынчайыргъама къоярыкъды?»

Акъырын атлагла бла отоуну ёнчелеп башлайды. Бираздан, кеси да билмей, телевизорну салады. Анда къаллай эсе да бир кино барады. Олсагъатлай, къаралмазлыгъын, жукъ да ангылаялмазлыгъын билип, аны да ёччореди.

«Не болгъанды манга? Хар нени да сынагъан, бир затдан да бюгюлмеген ёхтем таулугъа? Не этгеними ангыламайма: эсим – узакъда, санларым – быллайда, кеслери алларына. Кязим хажы, бусагъатда мен сени къалай аламаг ангылайма. Элифледе жангылама, «мим» жазсам да, «лам» сунама... Сейирди дуня, сейирди жашау. Къайда неге тюберинги билмейсе. Ол иш бюгюн тюшде болгъанды, алай андан бери сау ёмюр ётгенча кёрюнеди. Алыкъа толу ийнаналмайма, – ким биледи, ол тюшмю эди, огъесе жомакъмы эди? Угъай, тюн эди, Тейрим бла къаргъанама, жанымы ёчге салама, тюн эди. Атынгы уа алыкъа билмейме.

Мадинамыса, Маринамыса?

Таныт манга кесинги!

Огъесе, Меджунну суймеклигича, Лейламыса? Ариужанмыса неда Жан-

сурат? Айтчы, жаным, атыңгы манга. Ол мени кыулагыма жаннет макъамыгча эшитилир».

Бир кызыу кюн Сафар, жумушун бошап, узакъ тау элден кыайтып келе эди. Шофёр, жылы келген толу киши, бир суусап ичер муратда, машинаны тюкен кыагында тохтатды. Сафар, эшикни ачып, ары киргенлей, тюкенчи кыыз, жеринден туруп, кыарамын анга бурду.

Аллай кыызла жаланда узакъ тау элдеде сакъланнгандыла. Хау, ала сакъланнган этгендиле. Тохтаусуз баргъан заманны осал затларындан: шахарладан, район араладан, тауушдан, айтдырмай кыоймай эсегиз, – букъудан, ийисден.

Аланы ариулукълары жаланда узун кыара чачлары бла, чыммакъ бетлери бла, дутъум кыара кёзлери бла... чекленип кыалмайды. Ариулукъ, тазалыкъ аланы санларына сингипди, ала бла бирге жаратыладыла. Аллаай кыызланы атлагъанлары, сюелгенлери, олтургъанлары, кыарамлары окъуна энчи ариулукъдан толуду.

Хар миллетни да халы, кыылыгы, адеги жашагъан жерине кёре болады. Сакъланнган таулу кыызла, наратлача, субайдыла, кыаялача, ёхтемдиле, тау хауача, шауданча, тазадыла. Кыыйынлыкъда уа, ташлача, кыатыдыла. Хау, ташлача, – алай ол ичлериндеди, белгинмейди. Кёзге жаланда ала-ны ариу сифатлары урунады.

Аллай кыызла кюлмейдиле, ала жаланда ышаргъан этедиле. Алай ала ышарсала, – тегерек бир жарыкъ нюрден толады, кыайгылла чачыладыла, жюрегинги бир сейир женгиллик алады. «Аллай кыызла кёпдюле, сен а аланы бек ариууса, бек игисисе, бек тазасы. Жокъдула сени сифатыңгы суратларча сёзле. Тынчлыгымы алгъан таза жан».

Кимни кызыса, кимге эгечсе?

Таныт манга кесинги!

Сафар, абызырап, эки шеша татлы суу алып чыкъды. Тили тутулду, – атын соралмады, танышалмады. Жюреги бир сейир мудах жарыкълыкъдан толуп кыайтды.

«Аллах барды, мен кыадарыма ийнанама. Кыудуретни, Аламны иеси Уллу Аллах, жазыкълары манга, тюбетген эсенг кыада-рыма».

Бюгюн жулдузла жарыкъ жанадыла, кёк кенгди, чексизди. Алай ол битеу мени жюрегиме сыйынырыкъ сунама. Татлы аруу аны кери жайгъанды.

Хар не тапды, аламатды. Жауларымы окъуна кечеме. Чамландыргъанса, чекден озгъанса, И. – болсада, жаша, кечеме. Ниетинг кыарады, харам затса, М. – кыал сен да, эркинсе. Жаратмайма халыңгы, К., дагыда... Сизге бёлюрча эсимде жукъ кыалмагъанды. Кёз туурамда адамла, адабият жигитле кёрюнедиле. Ма Печорин, Кыаракёз деген атны Бэллагъа алыша турады.

Андрый, шайтан арууугъа хорлатып, атасын, анасын, кыарындашын да унутуп, Ата журтун сагып, сюйген кызыны кыучагына ашыгып барады.

Дунияны титиретген Наполеон, урушну да унутуп, мангылай тери бара, Мария Валевскаягъа сюймеклик кыагыт жазып кюрешеди. Харитчик, кыалай бек кыыйналады. Жюрек сезиминги кыагытха тюшюрген санга кызауат этген туйюлдю.

Майкл Корлеоне, Сицилияны тау элинде Аполлонияны кёрюп, элия ургъанлай – сын кыатып турады.

Ёмюрюн тауусхан кыарт Атилла, жаш кыызчыкълары алып, биринчи кечесинде насыбын кёпюралмай, ёле турады.

Мен Наполеон туйюлме, алай мени сезимим аны сезиминден терен туйюл эсе, кем туйюл-туйюлдо. Бэлла да, Мария да ариу кызыла болур эдиле, алай ала аны кыатында жукъ да туйюлдюле, тенгешдирип да кермейме. Бу дунягъа жангылып жаратылган, жаннетден тюшген хур кызы.

Ма барады тау элни ташлы орамы бла. Узун чачы субай белине тегюлюп, сакъланган кызы – таула иеси. Барады, чюйтабан чуруклары ташлы орамда эркин атлатмай. «Аллай бир кыйналма, жаным, чурукларынгы теш да, кьолунга ал да, таукел бар! Жалан аякылай барсанг да, сени субайлыгынг, ёхтемлигинг, тазалыгынг бузулукъ туйюлдо...»

Насып ол неди? Узакъ тау элчикде, сирнек топча, гитче тюкенчик. Анда ишлеген – хур мелек.

Мен Аллахха ийнанама! Мен кьадарыма ышанама! Насып деген бар эсе дуняда, бу жол манга негер боллукъду.

Мадинамыса, Маринамыса?

Таныт манга кесинги!

Тамбла мен, хар нени да кьоюп, ол узакъ тау элчикге барлыкьма. Мени бир зат да тыяллыкъ туйюлдю. Тар аууз бла барып, кепорледен ётоп, мен санга барлыкьма! Жокъду сени менден айырлыкъ тыйгыч, жокъду аллай кьарыу. Бу дунягъа жангылып жаратылган мелек, дуняда бек ариу, бек таза жан!

ЭЛЧИ ЖАШНЫ «ДЕРТИ»

Жаш заманымда мен бек дертли болуучу эдим. Бош сейир этесиз, тейри, мени да болгъанды жаш заманым. Былайынлай, кьарт бабаслаймы жаратылган сунасыз дунягъа?! Угъай, ахшы уланла, болгъанды мени да кьайнаган кезиуом. Сюймеклик дегенни да сынаганма, сыйгъа да тюшгенме, лакьырда да этгенме, жумдурукъ кьазауатха да киргенме. Бек кьужур зат болуучу эдим да... Хе-хе-хе, шендю эсима тюшорсем, кесим окьуна сейир этеме. Манга бир палах этмей да кьалай кьойгъандыла?! Ол заманны юсюнден сизге бир хапар айтайым.

Кьоншуда бир ариу кызычыкъ жашаучу эди, тенгим. Былай, бир тыппышчыкъ, шендю да кез туурамдады. Ай, чечек алмасын, кена уа, у-тю-тю-тю... Аталарыбыз – англы шухла, бизни бир бирге буюруп тургъандыла. Юзмес оюнларыбызда окьуна экибиз да тоюбузну ойнаучу эдик.

Бир кесекден Жулдузчукьну юйюрюне шахаргъа кечерге тюшдю. Алай бла, кьадар гитче жюрекчиклени бир бирден айырды, деменгили сюймекликни жана келген жилтинлерин ёчюрдю. Тохтагъыз, айып этмегиз, Аллах ючюн, жилимукьларымы сыйпайым... Гитче Жулдузчукьум кетди да кьалды.

Анда-мында биз шахаргъа барыучу эдик, элге ала да келе эдиле. «Келинчик» кез кере тюрленип башлады. Бир жол, атам бла Нальчикге баргъанда, алгынны кьоншуларыбызгъа кьонакыгъа кьайтабыз. Анда уа тюрлениуле болуп тура эдиле: тыппыш Жулдузчукьну орунуна мени бла ёхтем Зуля, «здрате» деп, сууукъ саламлашды. Кеси да манга бийикден бурунун да чоелтип кьарайды. Тауча уа бир сейир чалдырып селешди да: «Кьой, харип, кыйналма!» – деригим келди. Негер кызылары бла киногъа, паркга да бардыкъ – кьонакьбайлыкъ этерге кюрешди. Алай таудан тюшген жашны хыликкя этгенден а бошамайды,

таланнган. Жаш жюрег, а анга тѳзгенми этеди?! Сен да бизге бир келирсе дедим ичимден.

Бир жылдан бизни элде Зуляны жууукъларында той болады, кызыларын эрге береди. Энди ол да жетген кызы, мен да хайт деген жаш, дертими уа алыктын унутмагъанма. Ма былайда къадар хар нени жерине салады. Киеу жѳнгер келгенде, манга анда шапа болургъа тыошеди. Тѳреде келгенича, киеу бла олтурургъа кызыла жиберирге заман жетеди. Ол кезиуде мен айтама, ары Зуляны жиберирге керекди дейме да. Жууукъла да ыразылыкъларын билдиреди, не айтдыраса, шахардан келген омакъ кызы, кийиннгени, чырайы, хар неси тап – не керекди андан сора, оноу этиледи. Энди Зуля: «Адетни, тѳрени билмейме, бармайма», – дерге да кюрешеди. Алай мен: «Хар нени да анда айтып, ангылатып турлукъма», – деп, муну ычхындырмайма. Не этерик эди, харип, амалсыз болады да, ыразылыктын билдиреди. Жууукъла: «Кесин къалай жюрютюрге керек болгъанын ангылат», – дейдиле да, муну манга буюрадыла. Тойгъа ол заманда окъуна бек уста болуучу эдим. Айтханымча, шахарда этгенин а унутмайма, таланнган. Сагъышы бет алама да, айтама Зулягъа: «Энди бизни намысыбыз, сыйыбыз да сени къолунгадады. Жумушунгу тынгылы этмесенг, айшылы этериксе, бешишге къалдырлыкъса...» «Не этерге керекди?» – дейди, абызырайды. Алайдыла да шахар таулула. Беш-алты университетни бошасала да, адетлени, тѳрелени билмей, армау болуп айланадыла. Иш анга жетсе, сюрюуден ажашхан къойлача, типиски этип башлайдыла.

Мен а, хар сѳзюме ауурлукъ сала, басымлы ангылатама:

– Зуля, сен адетде жюрюгенича, киеуню кыйнаргъа керексе. Ансы эгечи-бизни учуз этип къоярыкъса. Жанына олтургъанлай, бутундан чимдип, белине ийне жетдирип, тынчайтмай турургъа борчлуса.

– Ийне сугъаллыкъ туююлме, – дейди кызы.

– Алай эсе уа, ол жюто тырнакъларынг бла чимди, аягъынгда чюйтабан чуркъларынг бла бас, не да эт, – солутма. Киеу билмегенча, эслемегенча этерге да кюрешир, алай сен а экинчи, ючюнчю да чимдип, кѳзлерине къарап, къоркъутуп турургъа керексе. Къысхасын айтханда, ол сени этгенинге эс бурмай къойса, битеу тукъумну намысы жоюлгъаннга сана да къой... .

Шахарчы кызычыкъ: «Мен алай эталлыкъ туююлме, башханы жиберигиз!» – деп, къутулургъа кюрешди, алай мен да, жууукъла да, къаты болуп къоймадыкъ. Зулягъа нѳгер кызы табабыз да, экисин да, къонакъла болгъан отоугъа кийирип, киеуню къатына олтуртама. Бир кесекден, адетни башла дейме да, Зулягъа белги береме. Абызырайды, кызырады, харип, болалмайды. «Тохта, тохта, шахар кызычыкъ, мен сени бурунунгу чюелтмезча этерме», – дейме да, огъурсуз къарап, къолуму булгъайма. Аз-аз бу киеуню тобукъларына узала, табанлай башлайды. Ол да, харип, абызырайды, агуман болады. Мен а, жукъ да болмагъанча, шапалыкъ ишими бардырама. Зуляны къатына жетгенлей: «Эркин узалмайса», – деп, тырман этеме. Бу жол кызы киеуню тобукъларына тири узалады, чимдип башлайды.

Хы-ы, унутуп бара эдим: киеуню юсюнден да бир-эки сѳз. Сырапил, жыл саны да жетген, къойчу киши болгъанды. Къыш, жаз да асламысында тауда туруучу эди, харип. Кертисин айтханда, келин да хоча туююл эди. Эки жыйырма жылды толмаса да, бети жыйырылып башлагъанды. Терк атласа, акъсагъаны да хазна билгинмей эди.

Кесигиз сагъыш этигиз, сора онсегизжыллыкъ кызычыкъ, дугъум кѳзлерин ойнатып, стол тыбюнде бутуна узалып башласа, ол киеуню да башына не акъыл

келген болур эди?!.

Мен а, Зулягъя жютю къарап, баш булгъагъанны къоймайма. Ол да, амалсыз болуп, аясуздан кюрешеди: чимдийме деп, бирде бутун сылап окъуна къояды.

Бираздан киеуно кёз жилтинлери жанып, бети да бир сейир нюр чачып башлады. Мен алыкъын аллай насыплы сыфат кёрмегенме.

Зуля уа, абызырап, бюгюн бек къадала башлады. Мен: «Тохта, энди боллукъду!» – деп, белги да береме, ол а, баям, терс ангылагъан болур эди, андан да тири узалды. Насыпха, кетер заман жетген эди, ансы оздуруп иерик эди да. Къызла да кетедиле, киеу а ол халда, тюрленмей турады. Баям, кесин тюш кёрген сунган болур эди. Къонакъла кетерге тебирегенде, аязды, къаны башына чабады да, бу бир сейир затла этип башлайды.

«Къоюгъуз ол келинни, мен Зуляны сюеме, мен Зуляны алама», – деп, болгъанны хахайгъа алдырады. Анда бир зат башланады да, Аллах сен сакъла! Жашла киеуно тегерегин алып, тыяргъа да кюрешедиле, хоу бир да, къутургъанды, тыялгъанмы этесе? «Мен Зуляны сюеме», – дейди да, барысын да жан-жанына быргъайды. Ёмюрюн тауда ётдюрген къойчуну къарыуу жетмейми къаллыкъ эди! Алауган кибик, болгъанны бушто этеди. Зуля харипчик да, муну бу халын кёргенлей, къоркыгъандан, эси ауады. Къой-къой-къой, сурама сен анда болгъан ишни. Ол заманда: «Оздуруп ийдим да, яраббий Аллах», – деп иш да жарсыдым.

Алайды да, лакъырваны да лакъырда биледи. Бир-бирле былай мардадан озуп кетиучюдоле. Болуучуду алай да, шахарчыла бизни хыликкя этерге кюрешеле.

НАЗМУЧУ

Хажос: «Так!» – деди да, терк окъуна газетлени, журналланы, шахматланы кетерип, столун бош этди. Аны терезеге жууукъ тартып, къатына жумушакъ шинтик салды. Къаламла болгъан жерден бек игисин айырып, бир дефтер да алып, стол артына олтурду.

Хажосну танымагъанла билип къойсунла – ол «так» десе, аны башында бир жангы акъыл къайнап башлаучуду. Бюгюн ол поэт болургъа къаст этгенди.

«Не хатасы барды да аны! Боюнунга гал-стук тагъаса да, жыйылгъан адамлагъа назмула окъуйса да айланаса. Бюсюреген адамларынга автограф бересе, сюймегенлеринге уа заманым жокъду дейсе да къояса. Хажосну эсине жазыучу болайым деп да бир келгенди, алай ол аны къоюп къойгъанды. «Къара сёз бла ким да жазар, рифма бла жазаргъа керекди ансы. Сора бош жазыучу дегенден эсе, поэт деген былай ёхтем эшитиледи». Хажос кеси да «афтимистди». Акъылманла дунияда хар адамны да бир фахмусу барды дейдиле да, ол анга толу ийинадады. Бюгюннге дери ол композитор, спортсмен, хажи болургъа да кюрешгенди. Болгъан да этерик эди: фахмусу бар эди, бир бош тыйгъышчыкъла чырмап къойгъандыла ансы.

Бек алгъа Хажос, композитор болама деп, сайлап, бек багъалы домбра алгъан эди. Алай бир ыйыкъ жарау этгенден сора, домбраны бир къылы юзюлген эди да – шёндю уа тюкенледе излеген запынги иги табарса – анга къыл тапмай, къоюп къойгъан эди. Сора къоншула да, аны фахмусуна асыры зарланнгандан, эл советте тарыгъып къоймай эдиле.

Артда ол йог болургъа кюрешгенди. Негерлерине айтханды да, кесин юз-

мезге басдыртыңды, бир суткадан кызып чыгарыгызы деп. Хажос, йоглача, солумай турургы умут эте эди. Алай нёгерлери, бир сутка тутаргы нек эсе да базынмай, онбеш минутдан чыгаргың эдиле: харип «йог» эле тура эди. Жазыкыны чыгармай энгта бир кесек тутсала, баям, башха жерде теренирек басдырып, ашын-ташын этерге тюшерик эди. Алай Хажос жигит жаш – аны бла тынчайып кыалмагыңды. Эки ай реанимацияда жатып чыкыгыңдан сора, ол хажи болургы аз кыалгыңды. Жол азыкчыкы да алып, Хажос Меккагы тебиреди. Алай, элден чыкыгыңлай, ызындан атасы жетип: «Маллагы уа ким кыарарыкыды?» – деп, Хажосну огурлу жолундан тыяды.

Ма алай таукел излегенди Хажос кесини фахмусун. Бюгон а ол, айтханы-бызча, поэт болур акылдады. Тетрадыны ачып, анга кыаламны тирегенди да, турады. Терен сагышдады. Поэт болаллыгына ахырыда ишекли туююлдо. Нени юсюнден жазаргы билмей, жараулу тема излей эди ансы, кёп сагыш да этмей, жазып башларыкы эди.

«Так, жулдузланы юсюнден эртте жазгыңдыла, тауланы Лермонтов бла Кыайсын махтагыңдыла, чагырны юсюнден Хайям жазар ючюн кыоймагыңды, сыймеклик бла барысы да эрикдиргендиле. Нени юсюнден жазсын энди адам? Назмуларым чыкыгыңлай, белгили болуп кыалырча, аллай тема табаргы кереки».

Бир кесекден ол излеген темаларын тапды. Хажосну башына узакы Эфиопия келди. Кёзюне кыум тюзле, тюеле, кюйсюз кюн кёрюню. Ма санга тема десенг! Ма санга! Хажос, тюзюн айтханда, Африкагы баргыңны кыой, Герпегежден окуна чыкымагыңды, алай Хажос кибик айтхылы поэтге кёмеген затыны юсюнден жазаргы да жарайды. Поэт деп нек айтылады да? Хажос сабийлигинден назмула жазып ёсгенча, женгил башлады:

Эфиопияны кыум тюзлери!
Туралла суусуз кеслери.
О, жазыкы, гуппур тюеле!
Сизге жарсып, мен кыалай кюеме!
Болсам эди мен эмеген –
Челек бла, арымай, суу ташырем...

Башлады десенг да алай башлады, тохтаялмай кыалды да! Бошайма дегенлей, башында жангы тизгинле туууп, жаз да, жаз, жаз да, жаз! Ма фахму десенг! Дефтерини ючден бирин жазып толтургыңдан сора, битеу кючюн салып назмусун бошады. Сора ол башха темалагы кёчдю: Афганистанны, Никарагуаны, Фидель Кастрону, Патрис Лумумбаны юслеринден. Ингир алагы юч-тёрт кыалын дефтерни назмуладан толтуруп, рифмала кыурашдырыуну тынчлыгына сейирсинди.

Хажос олсагыат окуна назмуларын редакциягы элтирге хазырлады. Алай ингир болгыңын эследи. Назму жазгыңда заман бек терк кетеди. Хычыуун ишни эрттенликке кыояргы тюшдю. Алай Хажос ол кече жукыламай, тангы аякы юсюнде тюбеген эди. Бек иги костюмун кийди да, отоуда ары-бери ётуп, эрттенликке боллукы ишлени юсюнден сагыш этди: редакцияда назмуларын окугыңда аны кыаты кыуачыкылайдыла, жангы поэтни юсюнден Москвагы билдирдиле, сора, мычымай, назмуларын тыш кыраллы тиллеге кёчюрдюле, бир айдан а – Нобелевский премия...

Эрттенликке дери Хажос автографла салыргы юйренип турду. Бир дефтер-

ни омакъ «кьолла» салып толтурду. Белгили поэте ариу автограф сала билирге керекди – ойнагъанмы этесе, Париж, Венеция, Токио...

Редакцияда «поэтни» назмуларын сёгюп: жиклери жетишмейдиле, рифмалары келишмейдиле, магъаналары жокъду, поэзиялары жокъду, – деп ийдиле. Алай не болса да ала Хажосну женгалмадыла. Ол кюн окъуна Ха-жос Жазыучулары союзуна редакцияда этилген артыкылыкъланы юсюнден тарыгъуу назму жазды:

Союз писательде членле,
Тынгылагъыз сиз менге,
Кеч болуп къалгъынчы,
Зарлыкъ бизни хорлагъынчы,
Редакторланы тайдырыгъыз,
Азатлыкыгъа чабыгъыз.
Жашасын бизни Партия!

Жазыучулары союзунда Хажосну къагъыгына къаллай жууап къайтаргъанларын билмейме, алай, кёп болмай, бир Герпегежчиге тюбегенме да, ол: «Ыйых кюн Хажос клубда сурат кёрмючюн ачарыкъды», – дегенди. Тюнене Хажосну аппасыны эгечинден туугъаннга тюбегенме. Ол айтханнга кёре уа, Хажос шёндю «Дуняя литературада Остап Бендерни творчествосу» деген темагъа дис-сертация жаза турады. Экисинден къайсы тюз болгъанын а билмейме, заман кёргозтюр.

ПСИХ НЕДА «КЪУУАНЧЛЫ» ТЮБЕШИУ

Дохтур деген сёз эшитилсе, кёплеге акъ халаты болгъан, уста кьоолу, халал жюрекли, жумушакъ кёзлю, огъурлу адам кёрюнеди. Адамланы бек игилери дохтурла болгъанына ишек жокъду. Хажосха да алгъын алай кёрюне эди, ол да алай суна эди, алай...

Хажос жангы ишге кире айланган заманда медкомиссияны ётерге тюшеди. Ары дери ол дохтурла бла тюбешмегенди. Аланы халаллыкъларын, огъурлулыкъларын китапладан, газетледен, киноладан билип тургъанды. Бу жол а ала бла бетден-бетге тюбешгенди. Заманыгъыз бар эсе – тынгылагъыз.

Баш кюн

Регистратурагъа барып, тюбешни къалай башларыгъын биледи. Анга беш дохтур: 5, 16, 18, 19, 31 кабинетледе къарап, кьол салыргъа керекдиле, сора уа, тамата дохтур карточкасына мухур урады да, иш аны бла битеди. Хажос терк окъуна жумушуму этерме деген акъылда, бешинчи кабинетте атланады. Бешинчини аллында сюелген адамланы къаты бла ашыгъышлы ёноп, кьолу бла эшикке узалады. Хыны ауазла эшитеди:

- Очередьсиз къайры ёноп бараса?
- Кёрюгюз сиз ол бетсизни, биз а сенден телиле болупму турабыз?
- Сабыр бол, акъыллы...

Хажос, абызырап, төгерегинде адамлагъа соруулу къарайды. Ала ангылатханнга кёре, былайда адамла, ала уа отуздан артыкъдыла, бешинчиге кирликдиле. Хажос а аладан со-тра кирликди. Ол аллай жангылыкыгъа алай бек къууанмады. Болсада, не этерик эди, сюеледи, сакълайды. Дагъыда адамла келип къошуладдыла. Ол, сакълагъандан эригип, эшикге чыгып бираз айланды, очерим кетип къалды деп, кабинетге ашыкъды. Бар-са – отоугъа кирген адам чыкъмай тура эди. Хажос сюелгенден арыды да, олтурлугъу келди, алай, беш-алты шинтик бар эдиле да, ала бош болмаиддыла. Дохтурла ишлерин бошар заманнга Хажосну кезиюу да жетди. Киргенинде, врач аны тукъумун, атын, жашагъан жерин, башха загларын да къагъытха ашыгъышлы жазып: «Къулакъларынг ауруймудла?» – деп сорду. Хажос «угъай» дегенде, карточкагъа къол салып берди. Хажос дохтурну къо-лу ючюн сау кюнюн тас этгенине бек жарсыды, ачыу этди. «Да не этерик эдим, менден сора да кёпле сакълагъандыла, ала этмегени менми этерикме? Ол мени ызымдан сюелгенле бюгюн киралмай окъуна къалгъандыла. Харип, тамбла кюнлери да зырафды». Кесин алай жапсара, Хажос юйюне кетди.

Геуюрге кюн

Бюгюн Хажосха оналтынчыны ётерге керек эди – психиатрны. Энтта да адамла, тюненеча, кёп болурла деп эсинде да жокъду – социализмни насыплы къошунда психле алай кёп жокъдула да! Экинчи этажгъа минип, оналтынчыны къатына барса – адам-ла тюненеден да кёп. Ючминутлукъ иш ючюн Хажос кюнюн тюненеча ётдююрге суймейди. Ол, бир кесек сагъыш этип, эшик аллына таукел атлады: «Кечгинлик, мени ары ийигиз, – мен псих туйюлме, ишге киреме да, жаланда къол салдырлыкъма». Алайда сюелгенле Хажосха огъурсуз къарап, ачыуланып сордула: «Сен неле дыбырдайса, балачыкъ? Биз а психлебизми?» Хажос, кечгинлик тилеп, аланы кючден сууутду. Артада, ол этген ишине бек сокъуранган эди: ол кюнден башлап, анга Псих атагъан эдиле. Сакълагъанланы, кёбюсюнде Хажос тюнене бешинчини аллында сюелгенлени таныды. Къолларында да, Хажоснуча, карточкалары бар эди. Баям, ала да ишге кире болур эдиле. Не этерик эди, харип, сюеледи, сакълайды. Дохтур – жашаулу алаша кишичик – эсине тюшсе, кабинетинден чыгып, бираз айланып да келеди. Анга кирген адам а жыйырма минутдан алгъа чыкъмайды. Аны сылтауун Хажос артада ангылады!

Сюелген адамла уа бир бирге тарыгъадыла:

- Къаллай бир сакълагырыкъдыла была, сау адамны да псих этерикдиле.
- Сабийлерими къоншулагъа къоюп келеме, ингирге дери уа къайталмазма, – деп ахсынады жаш тиширыу.
- Къалайда эсе да кооператив поликлиника ачхандыла, анымы излейим? – дейди биреу.
- Анда уа башхамы сунаса, баргъанма да, терс дарманла жазып, дуня бла бир ахчамы сыдырып жибергендиле. Бири – оу, бири уа – шау, – деп, аны бир къатын тыйды.

Дохтур кабинетинден чыкъгъанда, анга бир тиширыу: «Быллай бир нек сакълатасыз?» – деп сорду.

Дохтур анга чамланып айтды: – «Сиз а, сиз, ауругъанла, былай кёп нексиз, мени нек къыйнайсыз, ы-ы?»

Ол заманда тиширыу, кесини бир уллу терслиги болгъанча, башын энишге

ийип, жукь айталмай кьалды.

Бирле хапар айтадыла, бирле газет, китап окьуйдула, Хажос а, не этерге билмей сюеледи. Ол газет алыргъа киоскга да барды, алай жукь тапмады. Ол заманда Хажос Вася деген бир кишичик бла танышып, заманын хапар айта ётдюрдю. Очери жетип, дохтургъа киргенинде, кьарамын кьабыргъалада тагъылып тургъан, тютюннге кьажау суратла тартдыла. Аланы тютюннде быллай жазуула бардыла: «Бир тютюн адамны беш минутун алады». «Ёки грамм никотин агны ёлтюреди». Хажосну харип атха жаны ауруду. Ол суратлагъа кьарай, дохтурну эслемей кьойду. Ол а, терезеге бауурланып, аямай, тютюн букьулага тура эди.

Дохтур Хажосну шинтикге олтуртду, кеси да тютюнюн бошاپ олтуруп, журналгъа кьарап башлады. Хажос, дохтурну халына бюсюремей, тыкъ-мыкъ эте айтды: «Мен, э-э, ишге... медкомиссия...». Алай дохтур аны хыны бёлдю: «Тохта, медсестра келсин». Бир он минутдан медсестра да келди. Хажосну биографиясын жазып алды да, карточканы дохтургъа узатды. Ол, башын журналдан алмай, кьол салды...

Бараз кюн

Хажосха бюгюн онсегизинчи кабинетни ётерге керек эди. Ол сагъат сегизде ачылады, Хажос а, беш минутдан сегиз болады дегенде барып, адамла келгинчи, кабинетни ётерге сюеди. Хажос эрттенликде поликлиникагъа жарыкъ жырчыкьны макъамын сызгъыра кирди. Кабинетни кьатына келгенде, иш, Гелля айтыучулай, «оу кюнюкай» болуп тура эди. Алайда, бир онжетиге жууукь адам, очер алып тура эдиле. Хау, акьыллыла Хажосдан сора да бар эдиле. Хажос аланы танийды, аз заман ётдормегендиле кабинетле аллында бирге. Не этерик эди, биягъы сакълайды, сюеледи. Олтурургъа амал а жокь. Кеси бла китапла алмагъанына ачыу этди. Хажос сакълагъанла бла жууугъуракъ танышды. Ма алайда сюелген жыйырмажыллыкъ жаш Арсенди, ол аскерден кьайтханды да, машинада ишлерге айланады. Хажос аны бла аскер саууланы азайтыну юсюнден хапар айтды.

Ол кёзлюклери болгъан киши уа Залимханды, сокращениягъа тюшгенди да, ол да ишге кире айланады. Хажос аны бла Джордж Бушну программасын сюзю. Алайда шинтикде олтургъан кьатынчыгъ, а Ханийфады. Ол пенсиягъа кьагъыгла жья айланады. Ханийфа элини, ююню юсюнден хапар айтды, кьызларын махтады, келинлерин да сагъынды...

Бюгюн Хажос заманны кьалай ётгенин да эслемеди. Кабинетге киргенинде стол артында сойдомлю тиширычукъ олтуруп тура эди. Ол, тана кёзчюклерин ойната, Хажосну адресин жазып башлады. Олсагъат эшик ачылды да, медсестра кьыз кирди.

– Ой, Ларисочка, кьарачы бучукълагъа, Франция! – деп, дохтургъа жумушакъ терили чурукъланы узатды.

– Нечик тапчыкьладыла, прелесть! – деп, дохтур, чарыкъларын тешип, «Францияны» ёнчелеп башлады. Хажос, уялып, отодан чыгъар акьыл этди. Алай медсестра жетип аны тыйды: «Олтур-олтур, сен бизге чырмамайса». Сора, дохтургъа айланып:

– Жараймыдыла? Ал да кьой, мен да аллыкьма, шеф сагады, атлап бир кёрчю.

Дохтур отоуну бир жанындан башха жанына эки-юч кере ётдо. «Къалайдыла, жаратамыса?! – деди. Хажосну уа къайгысы башха эди: ол эрттенли жук ашамагъанды, башы ауруйду...

Орта кюн

Хажос энди поликлиниканы тёрелерин ангылагъанды. Бюгюн анга «онтогъузунчуда» къан алдырыргъа керекди. Биринчи болур акъылда поликлиникагъа алтыда келгенди. Барса беш-алты адам шинтикледете теке къалкъыу эте, тёртеулен а къабыргъагъа таянып. Ма санга жангылыкъла, ма санга «о кюнюкай». Хажос шуёхлары бла жарыкъ саламлашды. Арсен Хажосдан беш жылгъа гитче-ди, туруп анга жер берди. Очерин берирге да кюрешди, алай ол унамады. Бюгюн сакълагъанла бир бирлери бла бюгюн жууукъ танышдыла. Хапар айтдыла, лахор этдиле. Баш кюнден бери очерде бирге тургъан жыйырма адам боладыла. Чынтты шуёхла болгъандыла. Кеслеринден адам кеч келсе, бу бизни аллыбыздады деп, алларына салып къоядыла. Хажос да бюгюн кечигип келген Ханийфаны аллына къююп, къарт къатынны бек ыразы этди.

Хапарладан эрикгенден сора, Хажос очерин шуёхларына буюруп, библиотекадан Дюманы эки томун алып келди. Поликлиникада культурасын кётюрюрге сюйгеннге заман табылады. Кимле шахмат ойнайдыла, кимле нарды ойнайдыла. Алай адамланы кёбюсю уа суратлау литератураны окъуйду. Хажосну къатында олтургъан чюйютлю жаш Абрам сагъышын бёлюп айтды: «Кёрмейсе бу халкъны къыйналыуун, шахматланы, нардылени кеслери бла ташыйдыла, бу къарангы коридорда кёзлерин аурутурукъдула. Бу халны тюзетирча кооператив ачаргъа керекди, мен ишни къолгъа бир алайым», – деп, туруп, карточкасын къолунда буштукъ этип кетди. Ха-ажос ахыр кере не китап окъугъанын да унутханды, юйде жумушладан бошамайды. Ол Дюманы биринчи томун бошаргъа очери да жетди. Кабинетден чыкыгъандан сора, шуёхларыны къолларын къаты къысып: «Тамбла тюбеширбиз», – деп, кёл этдирип кетди.

Байрым кюн

Хажос дипломагына журнал бла китапдан сора, азыкъчыкъ да салды. Бюгюн ол поликлиникагъа, алгъынча, эртте барып кюрешмеди.

Арсен эрттерек барыргъа айтханды. Шуёхла Хажосха жарыкъ тюбедиле: «О-о, Псих келеди!» Бирле уа къучакълагъан окъуна этдиле. Бюгюн ол нарды ойнап Залимханнга хорлатханды, шахматла бла Васяны къытханды, бир китап бла эки журнал окъуп бошагъанды. Тюшде шуёхла шинтикледен стол къурап, хар ким азыкъчыгъын ары салгъандыла да, къарындашлача, ауузлангандыла. Арсен а алайтын так-тукъ этип ётген медсестралагъа ариу сёзле айтып, шоколадла бергенди. Хажос кабинетте киргенде, дохтур киши теле-фон бла селеше тура эди.

– Хау, «жигулиге», жангы чархла болсунла, экинчи ыйыкъгъа табаргъа кюреш, жумушларым кёпдюле... Больничныйни уа эттенме, тамбла окъуна кел...

Шабат кюн

Бюгюн сакълагъанланы ахыр кюнлериди. Тамата врачха мухур салдырыргъа керекдиле. Ала бир кесек мудах кёрюнедиле. Бюгюнден сора хазна тюбешмезле. Аны ючюнмю сагъышланган болурла? Кими жангы ишине кирир, кими пенсиягъа кетер. Ала уа мында бир бирге бир бек юйренгендиле. Энди дохтургъа мухур салдырып чыкъгъан саламлашып кетерге ашыкъмайды, нек эсе да бирсилени сакълайды. Ингир ала шуёхла барысы да коридорда жыйыладыла. Вася мудах ауаз бла айтады:

– Шуёхла, энди биз былай айырылыпмы къаллыкъбыз, мен шахмат ким бла ойнаркъыма?

– Келигиз, барыбыз да суратха тюшейик, кёрюшорбюзмю энди, ким биледи... – деди Залимхан.

– Хау, суратха, суратха! – деп кычырдыла бирсиле да.

Ала паркны кенг орамлары бла бир бирини кюлларындан тутуп, мудах ётдюле. Суратха тюшгенде, Ханийфаны орталарына салдыла, Хажос бла Арсен къучакълашдыла, Вася уа шахматларын кётюрдю. Бир бирге адреслерин кююп кетерге тебирегенде, бирле кёз жашларын тыялмадыла. Ханийфа да, Хажосну къучакълап, жилимсырады:

– Айырылыпмы къалабыз, къатайым, энди мен къалай турлукъма, къонакъгъа келмесенг, жаныма тиериксе, келсенг, къызчыкъларым бла да танышырса. Аланы кёрсенг – мёлекчикле кибик, бири биринден тап.

Хажос бир ыйыкъдан, аякълары ауруп, тёзалмай, поликлиникагъа барды: асыры кёп сюелгенден, плоскостопия болгъанды. Дохтурну кабинетини къатына барса – анда Арсен сюелип. Ол Хажосну къаты къучакълады: «Сен да келдингми, Псих, Залимхан да мындады, аш орунуна къарагады, Вася уа психиатргъа жюрюйдю, Ханийфа да, башым ауруйду деп, мында айлана эди...»

ХАЖОС, «ЖАШИЛ ТЕНГИЗ» ЭМ УЗАКЪ КЪОНАКЪЛА

Айтчыгъыз, шуёхла, жаз келсе, башларында акъыллары болгъан адамла не этедиле? Тюз айтасыз – отпуск алып, юйлери бла тенгизге барадыла. Таулула уа ол кезиуде не этедиле? Ала да отпуск аладыла, алай юйлери бла не Къара, не Хазар тенгизге угъай, «Жашил тенгизге» барадыла, чалгъыларын къурап.

Мажит да чынтты хасаниячы болгъаны себепли, къадар аны ол ишден айырмагъанды. Не этерик эди, кырдык да ёсюп, жел да «би-и-че-ен, би-и-че-ен» – деп сызгырып башлагъан заманда, жашларын алгъанды да, чыкъгъанды. Гитче жашы – Аслан – иште бек тириди, ол Мажитге къайда да болушады. Тамата жашы Хажосду палах ансы. Бютюнда университетте киргенли уа, сессия, практика, – деп, дуния бла бир сылтау табып, кесин ахырыда буюртмайды.

Омакъ кийинип, кюлтугъуна да папкасын кысып, безирей айланады. Юйге жаланда ахча алыргъа келеди. Болмагъан окъуу ол болгъа эди, ол аман къатын кюймайды ансы, китапларын жыйып, отха кююп, юйде жумуш этдирлик эди. Бу жол да Мажит юйге кюлундан тутуп келтиргенди ансы, эсинде бичен къайгы жокъ эди. Хажос атасыны аллында, ичинден биченни, жазны, дуниягъа чалгъыны чыгъаргъанланы да махтай, суу-салам болуп чалады. «Ма санга Сочи, ма санга солуу. Къалай тутдуруп кюйдум кесими атагъа?! Тейри, бери

түшгенден эсе, научный коммунизмден эки эк—замен окыуна берир эдим. Кена уа, Солтан, юйюнге ант болсун, сени сакълайма деп къалдым ансы, ол ыйыкъда окыуна тенгиз толкъунлада булгъана турлукъ эдим. Мени жаууму да сени кибик тенги болсун».

Ичинден алай айта, Хажос арт эки жылда къалам бла къашыкъдан ауур затха юйренмеген къоллары бла чалгъыны силдейди. Бир кесек солуюм деп тохтаса, Мажит: «Хайда, хомух сахарчы, хайда, студент», – деп, харип Хажосну жанындан этеди. Кюн а, аны алайда бошаргъа кюрешгенча, аямай къыздырады. Ол халда Хажос дунягъа жаратылгъанына чоғож бола тургъанлай, къадар, анга жазыкъсынып, бир кесек солутду. Табакъгъа ушаш бир жылтырауукъ зат, учуп келип, чалгъычыладан узакъ бармай къонду. Ол не самолётха, не вертолётха ушамагъан бир сейирлик зат эди. Бираздан аны эшиги ачылды да, андан бир бийик мазаллы киши бла бёкем жашчыкъ тюшдюле. Ала, кырдыкга олтуруп, бир кесек солудула да, тегерекге-башха къарап башладыла. Аслан: «Кёкден келген адамладыла была», – деп, «табакъ» таба атлады. Мажит къол жаулугъу бла бетин сыйпады да, жашларына хыны кычырды: «Башха жулдуздан бирле келгендиле деп не сюелесиз? Хайдагъыз, чалгъыларыгъызны къолгъа алыгъыз! Кёкден-жерден келген эселе да, келсинле да – адетдеча, салам берсинле, жумушларын айтсынла, къонакъ этербиз», – деп, чалгъыгъа къадалды.

Жулдузчула Мажитни сёзлеринми эшитдиле, огъесе кеси акъылларынамы келди, чалгъычыланы къатларына жанлап: «Иш къолай болсун!» – деп, салам бердиле. «Сау болугъуз!» – деп, Мажит къонакъланы къошха чакъырды. Хажос, аланы хайырларындан ишден къутулгъанына къууанып, аямай шапалыкъ этерге кюрешди. Жулдузчула шишликледен иги ашап, айран ичип къонакъбайлагъа ыспас этдиле. Айраннга бек бюсюрегелери себепли Мажит алагъа ырдауанлыкъ берип, айранны къалай этилгенин ангылатды. Сора жерчиле бла жулдузчула хапар башладыла.

Мажит къонакъланы тауча иги билгенлерине сейирсингенде, мазаллы киши алай айтды: «Да билмей а, юйюгюзге, нарт Ёрюзмек топха минип, ары кётюрюлгенли Гюльпан жулдузда хар намысы жюрюген адам, тауча биледи. Айттып къояйыкъ – биз кесиби да аны тудукъларыбыз. Ол мени аппамы аппасы болгъанды. Ма мен жашыма да аны намысына Ёрюзмек атагъанма. Танышып къалайыкъ, мени кесим атым а Къарашауайды.

– Соргъанны айыбы жокъ, бери уа не жумуш бла келгенсиз? Сизни кибик сыйлы къонакълагъа къаныбызны-жаныбызны да аямабыз.

– Сау болугъуз, сиз болушурукъ жокъду. Отпуска алгъан эдим да ишден, жашым бла нарт Ёрюзмекни жерин кёре келгенбиз. Нарт Уяны табалмай, жерни битеу къыдырып айланганбыз. Америкада, Европада да айланып, Воронежде, Волгоградда да къонуп, Нальчикни кючден тапханбыз. Жууукъларыбызны излеп, Нарт Уяны къыдырып чыкыганбыз, алай анда да Сосурукъну эсертмесинден сора зат да кёрмегенбиз, бир башха жулдузгъа кетген болурла ансы.

– Анда, Гюльпанда жашау къалайды, сиз а бичен этип бошагъанмысыз?

– Да, хатабыз жокъду. Биз анда бичен этмейбиз. Жылыны ахырына дери бизде жылы болуп турады. Жемишлени бир тюрлюлери бишип бошаса, башхалары бишедиле. Уллу къалын агъачда дуня бла бир жаныуар, сиздеча, бир бирге чапмайдыла. Сизни табийгъатыгъыз да бузулуп барады.

– Да сора сиз жаннетдеми жашайсыз?

– Угъай, жаннет бизден жюз минг миллион кычырым ёрге кётюрюлюпдо. Гюльпанчыла дагъыда кёп сейир хапар айтдыла. Ингир алагъа Мажит юйюне

къонакъгъа чакъырды, алай ала унамадыла. Къарашауайны атасы бешинчи къатын алады да, ол ыйыкъда тою болады. Ары кеч болургъа жарамайды. Мажит: «Быллай тюбешде ичмей жарарыкъ туйюлдю», – деп, Асланны аракъыгъа иерге да кюрешди, алай Къарашауай къоймады.

– Биз бозадан башха зат ичмейбиз, сора аппаратха кеф болуп минерге жарарыкъ туйюлдю.

Гюльпанчыла, жерчиле бла саламлашып, узакъ жолгъа тебиредиле. Мажит ич хуржунундан бохчасын чыгъарып, Ёрюзмекге: «Гюльпанда тюкенден канфетле алып ашарса», – деп, бир тюмен да берди. Хажос: «Мени да ала барыгъыз Гюльпаннга», – деп Къарашауайдан тиледи; ол угъай демей эди. Алай Мажит: «Биченни этип бошагъынчы, бир жары кетерик туйюлсе!» – деп чамланды. Минип учаргъа хазырланнганда алайгъа Мажитни къатыны – Къанидат – элден ишчилеге хычинле келтирип келди. Ол, «Табакъгъа» кърап, тамашагъа къалды. Аслан анга ишни болушун ангылатханда, ол терк окъуна кесине келип, адыргы этип, жерден кётюрюле башлагъан аппаратны къатына чабып, терезеден къарагъан Къарашауайгъа: «Эй маржа, анда жаулукъла, бёркле неден баргъанын айта кетигиз!» – деп кычырды...

*Москвада ётген халкъла аралы
адабият кенгешни келечилери.*

Айран гыбыт

Чам хапар

Ашау бла Жашау тенг кишиледиле, шуёхла. Кеслери да хоншуладыла. Андан сора да, мектепде бирге окъугъандыла. Сабий заманларында хылиге бирге кёп жюриюгендиле. Кюнлюм элде (аланы жашагъан эллерини аты алайды) ала бир силкиндирмеген алма, кертме не къоз терек хазна кългъан болмаз.

Да, не медет заман терк барады, жашлыкъ да артда кълады. Ашау, Жашау бла да алай болду. Ала къарап къарагъынчы орта жашаулу кишиле болдула. Экисини да юйдегилери, сабийлери. Тау жели кибик, терк ётюп кетди жашлыкълары.

Жаз кюнлени биринде Ашау Жашаугъа тюбеди да:

- Алан, шуёхум, мен санга эрттеден бери да бир оюмуму айтыргъа деп тура эдим, - деди.

Жашланы бир бирге чам этерге бла чанчхы сёз айтыргъа ёч болгъанларын, тейри, былайда айта кетсе тюз болур.

Жашау шуёху не айтады деп тынгылап турду да, ол тылпыуун терк чыгъармагъандан сора, тёзюмю тауусулуп:

- Алан, нартох бюртюкден къарылгъан хоразча, боюнунгу созуп турма да, айт бери айтырыгъынгы, - деп чамланады.

Сени уа бир затха тёзюмонг болмаз, адамны аузуна чапмай тынгылагъан этсенг а, - деди Жашау.

- Охо, айт, ёреме къулакъ болуп тынгылайма.

Да айтырым а олду: сен да билесе анда, Желли сыртда, эски ыстауат орун болгъанын.

- Ыхы, билеме, сора уа, сора?

- Сора уа, мени акъылыма кёре, биз ыстауатны картоф бахча этсек, иги тирлик аллыкъбыз.

- Уллу Тейриге шукур, телиден да чыгъа кёреме акъыл сёз, - деп къкъды Жашау тенгин. Алайда къл тутушуп, эрттенбладан оздурмай, ишни кългъа алыргъа таукел болдула.

Экинчи кюн эрттенбла, оноулашханларыча, буруу этер керекле да алып, Ашау бла Жашау – эки антлы шуёх, жолгъа атландыла. Экиси да алгъан азыкъларын бир артмакыгъа жыйышдырдыла. Артмакыны Ашау, айран гыбытчыкыны уа Жашау алдыла. Ашауну кълунда экиатары да барды.

- Ыхы, тейри жол да, онг да берсин. – деп, шуёхла жол къоратыргъа таукел болдула.

Билген Аллахды, алай Желли сыртха дери, эки-юч кычырымдан узакъ болмаз, тауда ёсген жашлагъа ол кыйын жол тнойолду, бир-бир жерле-

ри тик болгъанлыкыгъа. Бираз жол къаратхандан сора, терек салкъынында олтуруп, гыбыт бухчакъдан суусап да ичдиле, солугъан да этдиле. Солуу алгъандан сора биягъы жолгъа атландыла:

- Алан, Ашау, былай бара тургъаныбызлай, шырт деп, аллыбызгъа «баймакъ» чыгъып къалса не этеренг? – деп сорду Жашау. Да не этиб а, къауал къолумда ушайда да, келип къучакълагъынчымы сакълап турлукъ эдим, ант этдир, тюз кёзюнден уурем, - дегенни айтды Ашау.

Шуёхла сыртыкъдан ары аугъанлай, болмагъанча бир ариу талагъа чыкъдыла. Жашла бахча этерик ыстауат орун, алайдан къарасанг, тюз къол аяздача алай кёрюнеди, мурса ёрге хорлап тебиреген ыстауатны бегитирге хайырланган акътерек агъачла да.

- Кел, Жашау, энди ишлерик жерибизге жетейик да, ауузланган да этип, ишни алай башлайыкъ, - деди Ашау. Сора къулагъына бир зат чалынып:

- Эшитдингми ол тауушну..? – деп сагъайды.

- Мен эшитген жокъду, къулагъынга иш чалынган болур, - деп жууаплады Жашау. Ала алай эте тургъанлай, мурсала ичинден хурт-хурт таууш шатык эшитилди. Шуёхла иги эс жыйгынчы, мурсала ичинден, бир къауум талгъыр коштчукъланы да тизип, бир уллу мегежин чыкъды да, Ашау бла Жашауну алларында сир болуп тохтады. Мант чапыракъ маталлы къулакъларын да къагъа, артха бурулуп, балаларына къарады, сора бери бурулуп, ёлю мыллыгын шуёхла таба атды. Ишни къалай болгъанын жашла эс эталмадыла, баям, чабып келген мегежинден бир жанлыракъ тургъан Жашаугъа мегежинни къабыргъасы жетген болур эди, - Жашау мурсалагъа сойланды.

Аны кёрген Ашау бир жанына секирди, мегежин а, озуп кетгенине сокъуранган этгенча, арлакыгъа ётноп кетип, ызына бурулуду да, Жашау таба тебиреди. Жашау аягъы юсюне тирилгинчи, мегежин жуху бла аны мурсада аллына этип, томуроунуча, тёнгеретип башлады. Халгъа кёре мегежинни Жашаудан айырылып халы жокъду: аны мурсада аямай тёнгеретеди. Ашау а, асыры абызырагъандан, имбашында къауалын да унутуп сюеледи. Мегежин а ойнатады факъыр Жашауну мурсала ичинде.

Къыйынлы Жашауну юсюнде жылтырмагъан быстыры къалмагъанды: кёнчеги, бел бау къысылгъан жеринден башлап, бухчагъына дери зыккыл-зыккыл, кёлеги да ол халда, къалпагъы уа аны чыгъыр башын эртте ташлагъанды. Жашауну юсюнде жаланда гыбыт эди сау. Дуниядан тюнгюлген Жашау, бар къарыуун жыйып, кюнню жарыгъына ахыр кере бир къараргъа умут этди. Алай андан не файда: ачылыргъа унамадыла аны ариу, чууакъ кёк бетли кёзлери. Бу халда озгъан жашаундан аны кёз аллына кёп зат келди, тейри, битеу озгъан кюнлери десек, ётюрюк болмаз.

Дуняа бла мурса чирикни арасында жан талаш этген жанындан тюнгюле таргъан Жашау, ахыр кюнчюн жыйып:

- Ат муну, узунунга атылып эсенг да! Айыр муну юсюмден, ныгъышда тенглеринден терк айырыллыкъ! – деп къычырды.

Ашау, аберицен элгенгенча болду да, къолларына къарады. Къолунда азыкъ артмакъ, аны жерге атып, аберисин тюшюрген адамча, тегерек айлана, жерге къарады. Сора имбашында къауалы эсине тюшдю.

- Ат, ат! – деп, Жашау а къыстау къычырады.

Эсин жыя башлагъан Ашау мегежинни илишаннга алды. Кёп турду

атаргъа базынмай. Атмады, Жаланда «гыбыт» деп, ауузундан ол сёзю чыгъарды. Мегежин да, баям, ишин тынгылы этгенге санагъан болур эди ансы, балачыкларынын ызындан тизип, Къуршоучу таба кетди.

Къолунда къауал бола тургъанлай, багъалы тенгине болушалмагъанына кёл ашай, Ашау, акъырын келип, Жашауну юсюне сюелди. Сюелди эсе уа, жюреги тохтап къалыргъа аздан къалды. Мурсада сойланып тургъан, шуёху Жашау угъай, къызыл шишлик болуп къалгъан бир зат эди.

- Аллах, Аллах, харипни ол къашха башы Сырмаханни жез къазанынлай болуп къалгъан кёреме, кёбюп.

Ашауну сагъышларын шуёхуну ынычхагъан тауушу бёлдю.

- Аллахха шукур, жаны ичиндеди, - деп къууанды.

- Жашау, харип, къалайса? – деп сорду Ашау.

- Къалайсамы? Аламатма! Алий эфендиге, сени мыллыгынгы юсюне сюелип, дууа этдире турама, обангда ол мегежин жатар эсе да биргенге...

- Охо, харип, охо, сен айтхан, – деди Ашау, нёгерини тылпыуу ичинде болгъанына къууана.

- Энди муну жаны чыкыгъынчы, адам элге къалай жетдирсин? Ёлрююнню аллында саусуз аязгъан этеди дегенлери керти болур, тейри, бу андан жаншап кюрешеди, - деп, Ашау терен сагъышха къалды. - Не хадагъа этсин адам? Тейри, баласха салып, элге сойрерге кюрешмесем, башха амал жокъду.

Аны сагъышларын хайыуан сюрген таууш бёлдю. Къараса ол а киеуо Асхат, къошдан энип келе. Аны кёрген Ашаугъа жан кирди, аллына чапды.

- Не болгъанды, Ашау, бетинг кетип? – деп къайгырды Асхат.

- Къой, сорма бизге болгъанны.

- Уй, не болгъанды?

- Сойланган мискиннге къара.

- Кимди бу? - деп элгенди Асхат, Жашаугъа жанлап.

- Антлы тенгим Жашау.

- Тейри, угъай, - деди Асхат, экили бола. – Ушамайды.

- Аны къой да, муну жаны сау элге къалай жетдирлигибизни сагъышын эт! – деди Ашау хыны.

- Алан, Ашау, бу адам былай болуп къалай къалды?

- Тейри, Асхат, Аллах айтхан жерден кери этсин ансы, сен ол сынагъанны сынасанг эди, эшек сыртында угъай, ёгюз чанадан башха тюрлю улоу бла сени элге эндирир онг боллукъ тюйюл эди, - деп, Ашау саусузну эшекни сыртына жарашдырыр къайгыгъа кирди.

Жашаугъа тийип онг жокъ эди, асыры ынычхагъандан. Кюреше кетип, Ашау бла Асхат Жашауну эшек сыртына жарашдырдыла. Ашау, эшекни тегерегине бир къат бир айланып:

- Жашау, харип, къалайса? Аллах сакълады ансы, ол къурурукъ мегежин ичинги чачып къоя эди да.

- Ай чегилеринг чачыллыкъ да, санларынг къурушурукъ «учух» де да, бу бёрю азыгъы боллукъгъа, жаным сау жарлы юйюме жетдир, чыкмагъан жаныма анда бир мадар этерле, - деп ынхчады.

- Асхат эшекни башындан тутуп, Ашау ызындан сюрюп элге тебиредиле.

Жашау, ачы ынычхай, неле эсе да бирле мурулдайды. Аны эшек хыныракъ

силкиндиргени сайын, ол Ашаугъа «махтау» бере, ала элге жууукълашдыла.

Эшекни сыртында баргъан саусуз биягъы бир затла мурулдады. Ашау, къаршы барып, къулакъ салып тынгылады. Сора артхаракъ туруп:

- Да, шалбарынг тыйышмы къоярыкъды, бардыр да къой, тѣзалмай эсенг, - деди, къюлюмсюреп. Аны эшитген Асхатха къюлкю къабынды. Къалай-алай болса да, ала элге жыйылдыла. Аланы кѣрген сабийле, хахай этип:

-Асхат бла Ашау бир сейирлик заг тутуп келедиле, - деген хапарны мычымай элге жайдыла.

- Тейри, алмосту болур тутханлары!

- Угъай, угъай! Жашауну айыу малтагъанды дейдиле.

Эл, Жашауну арбазына саркъа башлады.

Асхат бла Ашау, жашла да болушуп, Жашауну жатма тюбюнде кѣтюрмеге жатдырдыла. Къатыны, оу-шау эте, юйюнден жастыкъ, жууургъан да чыгъарды. Сора, тѣрегегинден Ашаугъа соруула къуюлдула. Ол, бираз тынгылады да, ишни болушунлай айтды. Алай бир къауум шартланы уа башларың жабаракъ этип, айтмай къойду. Сѣз ючюн: къауал нек атылмагъаның сагъынмады. Алай аны билирге суйген адам чыкъды. Тебо, ышармыыш эте, къауал мегежиннге нек атылмагъаның сорду.

- Гыбыг а, гыбыг?! – деп чамланды Ашау.

- Алан, не чамланаса, мен санга гыбытны сормайма, мегежинни нек атмадыңг деп сорама ансы! – деди Тебо, къысыкъ кѣзчюклери къюле.

- Аллай бирни къалай эс эталмайса, Тебо, гыбыг Жашауну сыртында эди да айраны бла.

- Нийит да сора? – деди Тебо тынмаздан.

- Къара бу хайыуаннга! - Окъ гыбыгха тийсе, ол тешик боллугъун къалай ангыламайса?

- Аланла, бу керексиз даулашны къююгъуз да, Жашауну санларыңдан мурсаны ууун чыгъарыр мадар излейик, - деди жыйылгъанладан къайсы эсе да.

Алайда болгъанла бары да, шум болуп, сагъышха къалдыла.

- Мен билгенден, аны амалы бирди, темирден иги мурсаны ууун заг да алмайды.

- Алай эсе, арбазда болгъан темирни былайгъа тапдырыгъыз! - деди Ашау.

Жарлы Жашау а жатады тапчанда, кимге эсе да тюшондеча къыжырай. Къарап-къарагъынчы Жашауну арбазы темир керекледен толду. Энди бу жыйылгъан кереклени Жашауну санларына тап жарашдырып салыргъа керек эди. Былайда хар бири кесини оюмун айтыргъа къюрешди. Бир къауумла жатма тюбюне къашыкъ, шиш, жугар, сенек дегенча уууакъ адырланы жайып, аланы юслерине Жашауну жатдырып, аны юсюне уа къалгъан темирлени къаларгъа дедиле. Ол оноуну жаратмагъанла да чыкъдыла. Ала айтхан амал былай эди: Жашауну гебен чындыла бла эки къолтукъ тюбюнден эки аягъы жерге жетмезча жатма тюбюнде асаргъа, сора табылгъан темирни тѣрегегине къаларгъа, башына уа, гитчелик этмесе, жез къазанчыкъны къапларгъа. Баям, Жаушау бир затла эшите болур эди ансы, Ашауну атын айтып ынычхады. Ашау тапчанда толу къочхар тулукъ кибик чырчыраны болуп жатхан Жашауну къатына жетди.

Жашау, кѣлю толуп:

- Сен мени чынтты шуёхум эсенг, Аллах бла тилейме, асдырма мени, - деп жалынды, кёз жашлары тёголе. Аны эшитген Ашау жыйылганланы алларына сюелди да.

- Угъай, ол сиз айтханча этерге боллукъ тойюлдо! – деп сөлешди. Жыйылганланы араларында къайсы эсе да:

- Да къалайды дейсе табы, сен айт! – деп кычырды. Ол оноу анга жетер деп сакъламагъан Ашау бираз сархош болду, сора, бир затдан элгенип уянганча, жыйылганлагъа къарап, былай айтды:

- Жашау шуёхуму жез къазаннга сугъаргъа керекди сиз не дейсиз ансы? Жез ууну къайсы темирден да иги алады. Жашауну къазаннга сугъабыз да, кълган темир кереклени юсюне къалайбыз. Гитче къазанчыкыны уа башына къаплайыкъ. Ашау, сёзюн бошап, жыйылганлагъа соруулу къарады. Анга угъай деген адам чыкъмагъанда:

-Алай эсе, сен, сен, - деп, кьолу бла тёрт жашны кёргозтдо. – хайдагыыз, женгил окъуна Сырмаханна ол кьочхар сыйынган жез къазанын бери жетдиригиз, - деп буюрду. Ит аягъын кётюрюп салыр мардагъа жашла, кылычына да бир къазыкъ сугъуп, къазанны жетдирдиле. Къазан дегенде да – иги абадан къазан, тейри, эки кьочхарны юсюне бир иги токълуну кьошсанг да жутарыкъ къазан.

Къазанын орнатыргъа арбазда хуна ырбынны тийишли кёрдюле. Къазаннга суу кьуюп, тюбюнден от тиргизип, сууну жылымдыкъ этдиле, Жашау сууукъ болмасын дегенден. Сора Жашауну, кётюрюп келип, къазаннга салдыла. Бек алгъа, иги кесек кюрешип, Жашауну башына жез къазанчыкыны кийдирдиле. Къазанчыкъ жерин тапхандан сора, башха темир адырлагъа да кезиу жетди. Къаладыла юсюне сыйынганны барын да, сабан агъачны темирине дери. Оноу кьолунда болгъаны себепли, Ашау биягъы сөлешеди.

- Мен гитче заманымда бармагъымы ташха эздирген эдим да, ол а, кёбюп, чыр-чырангы болуп кълган эди. Амма харип, суугъа хант туз атып, бармагъымы ары сукъгъан эди да, терк окъуна кёпгени да чёгюп, сау болуп кълган эди. Алайды да, къазаннга хант туз атыгъыз, ол мурсаны ууун Жашауну санларындан терк чыгъарын себеплик этерикди.

Ол кезиуде Жашауну къарыусуз ауазы эшитилди:

- Ашау, аман жашау келлик башынга, биширип ашарыкъ тойюл эсенг, бу этгенинг неди?

- Тёз, шуёхум, төз, мен сени ючюн кюрешеме. Тузлу суу жылынганлай, санларындан мурса уу кетип къллыкъды.

Жашауну къатыны не оу-шау эте эсе да, анга тынгылагъан болмады.

Алайлай къазандан бир ачы таууш чыкъды да, темир адырла жан-жанына чачылдыла. Тюбюнгден от этселе, игидамы хахайларса: кьолуна да бир темир ылытхынны алып, Жашау, жан алгъышча, Ашауну юсюне сюелди. Тейри, бир арсарсыз урлукъ эди, Ашау эс табып къачмаса.

Эки тенгни, эки антлы шуёхну бахча бегитиулери ма алай бошалды.

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

ЧОНАЙ КЪОНАКЪГЪА ЧАКЪЫРАДЫ

*Кѐп оюнлу кюлкюлю чам пьеса
(антрактасыз ойланады)*

БАШЛАНЫУУ

Сахна сурат

* * *

Сахнаны арт жабыуунда кѐп тюрлю маска суратла кѐрюнедиле. Бир мойюшонде юй эшик, кире, чыгъа турурча. Анда оюнну кезиуонде артистле хайырлана турурча реквизит кийимле: жалгъан чачла, жалгъан мыйыкъла, сакъалла, бѐркле, чокалла, дагъыда баиша затла болургъа керекдиле.

Спектакль энчи оюнладан кьуралгъанлыкъгъа аланы барысын да бир жигит (Чонай) бирикдиреди.

Режиссѐрну сайлаууна кѐре, бир ненча рольну бир артист ойнаргъа боллукъду, реквизитлени болушлугъу бла ... Хар оюнну ахырында оюнну магъанасына кѐре, кюлкю къатыш къысха той-оюн юзюкле бериледиле.

* * *

БИРИНЧИ ОЮН

«РЕПЕТИЦИЯ»

Ойнагъанла:

Чонай

Кьуртхажан

Хоразбек

Кундур – Чонайны шуѐху

* * *

Авансценагъа Чонай бла Кундур чыгъадыла. Жарыкъдыла.

* * *

Кундур. Чонай, юйдегили болгъан хапарынгы эшитгенме. Узакъда къалып, тоюнга да келалмагъанма. Келинчик не тукъумду?.. *(быгъынына къатылып)* жаратамыса?..

Чонай. Жокъду хатасы. Жаратама, бек! Ариучукъду.

Кундур. Сени бизнесинге болушаламыды, огъесе, юйдеми турады?

Чонай. Ол артисткады.

Кундур. О-о-о, сора артистканы алгъанса? Алай эсе, бек ариучукъ болургъа керекди. Ы?! Ишлеген а этемиди?

Чонай. Театрны бек сюеди. Ансыз жашауу жокъду. Фахмулуду.

Кундур. Игиди, иги, алай эсе. Хайда, Чонай, мен кете барайым, жумушларым кѣпдю...

Чонай. Угъай, Кундур. Мени жашагъан жериме жетип турабыз. Арбазыма кирмей къалай кетип къалырса. Келининг бла да таныш.

Кундур. Къой, аны да къыйнай турмайым. Аш-суу этеме дер да, ишинден бѣлюнюр.

Чонай. Кундур, сен мени ахшы тенгимсе... белгили бизнесмен. Кѣлюме тийме.

Кундур. Охо алай эсе... келинчикни аты къалайды?

Чонай. Къуртхажан.

Кундур. Къуртхажанмы?! Бек ом-ом-омакъ...ы-ы...Редкий аты барды.

Чонай. Алайды... Кел.

Кундур. Тохта, къуру къол бла мен келинни аллына къалай барлыкъма? Бир да болмай эсе да, гюлле алайым.

Чонай *(сагъышлы)*. Гюллеми дейсе? Къуртхажан орусла туююлдо.

Кундур. Артистле гокка хансланы бек суюючюдоле да, андан айтама, ансы...

Чонай *(кюлюп)*. Ангылагъанма. Алай биз шѣндю театрға бармайбыз, юйге барабыз.

Кундур. Ахшы, ахшы... сора, супер тюкеннге къайта барайыкъ...

(Чонай да, Кундур да кетедиле. Жабыуачылады. Бир-бири къолтукъларына кирип, сахнаны биркъыйырындан Къуртхажан бла Хоразбек киредиле. Экинчи къыйырындан къолунда коробкасы бла Кундур эм да Чонай киредиле. Чонай типиски болады. Кундурну билегинден тутуп, экиси да кулиса жабыуну артына бугъунуп, андан жашырын къарайдыла. Къуртхажан бла Хоразбек аланы кѣрмейдиле).

Къуртхажан *(къолунда къагъытланы бир жанына салып)*. Сени бу письмоларынг мени эрикдиргендиле. Окъуругум да келмейди, окъумай да болалмайма.

Хоразбек *(къоюн хуржунундан къагъытла чыгъарып, алагъа къарай)*. Окъу, жаным, окъу. Билемисе, мен быланы санга шакъы бла угъай, жюрек къаным бла жазгъанма *(къагъытланы анга узата)*. Ма, быланы да окъу... Сора кюйдюрген эт. Эринг кѣрюп къоймасын...

(Чонай ачыуланым, къаны къайнайды. Кесин алгъа тартдырады. Кундур аны билегинден тутуп иймейди).

Къуртхажан. Ах анам, не этерге да билмейме. Эримден къалай кетейим? Кетмейме да, сени тас этеме. Дуууддап жаннган суймеклигимми къалай ѳчюлтейим?.. *(Башын Хоразбекни кѣкюрегине къысады)*.

(Чонай къыжырыкъланып, кѣлек жагъасыны туюмелерин тешеди. Тѣзюмсюздю. Кундур аны сууутургъа кюрешеди).

Хоразбек. Къуртхажан, экибизни суймеклигибизни битеу дуня башын суу басса да ѳчюлталлыкъ туююлдо. Айырыл ол былхымсыз эринген. Ол ичгичи, хаулечи мыжыкъдан, эриши къамажакъдан. Сен нюр кибиб бир ариу жан! Сен

жалан да манга тийишлесе...*(Чонай, Кундурдан ычхынып, къаны кьайнай, чабып келип, Хоразбекни жагъасына жабышады).*

Чонай. Кимди, къамажакъ, итдет туугъан ит, кимди?... *(Кундур Чонайны Хоразбекден айырыргъа кюрешеди. Къуртхажан да жабы этип Кундургъа болушады).*

Кундур. Чонай, ёлтюресе муну!..

Къуртхажан. Э киши, телими болганса? Сууут кесинги!...*(Чонай, Хоразбекни кьоюп, Къуртхажанны бойнундан буады).*

Кундур. Чонай, не этесе, Отелло кибик!?. Ёлтюресе къатынынгы!..

Чонай. Мен муну быллай гажай болгъанын билмей тургъанма!..

Хоразбек *(Чонайны Къуртхажандан айырыргъа кюреше).* Сабыр бол, Чонай... Бизде терслик жокъду.

Чонай *(къыжырыкъланып, мыллыгын Хоразбекге атады).* Кёремсиз бу бетсизни! Сора мендемиди терслик, ы?!!

Къуртхажан. Э киши, озма!.. *(Чонайны арт жагъасындан тутуп, тартады).*

Чонай *(Къуртхажаннга бурулуп кёкюрегинден тюртеди).* Кёзюме кёрюнме, мегежин!.. *(Къуртхажан жерге жыгъылады).*

Кундур. Чонай, тый кесинги!.. *(Къуртхажанны жерден ёрге кётюреди).*

Чонай. Кундур, ёлмеге кьой аны...

Хоразбек. Чонай...

Чонай. Аузунгу кьыс, эшек! *(Жан-жанын кьармайды).* Герохум жанымда болмагъаны насыбынг эди!.. *(жундуругъун Хоразбекге кётюреди).*

Хоразбек *(Чонайны кьолундан тутуп, къымылдатмай тохтаиды).* Сен кишилигинги бизге кёргюзтме да Токумаланы Жагъафаргъа кёргюзт!.. Бар да аны бла чайкъаш.

Чонай *(сейир эте, кьолун Хоразбекни кьолундан жулкъуп ычхындырады).* Токума улуну уа не терслиги барды? Ол мени шуёхумду. Ол сенича кир ниетли тйюлдю!

Хоразбек. Да биз аны жангы пьесасын салып башлагъанбыз. Къуртхажан бла мен бизге жетген рольланы жарау этебиз...ангылаймыса, репетиция!?

Чонай. Жаншама! Пьесаны автору ол эсе, мени юсюмден ол къалай жазар къамажакъ деп!..ы?

Хоразбек. Ол сени юсюнгден тйюлдю... Къуртхажанны эрини юсюнденди.

Чонай. Къуртхажанны эри мен ушайма да?!!

Хоразбек. Сен аны жашауда эрисе. Пьесада эри уа башхады... Хоразбек!

Чонай *(аузу ачылып, сейирге къалады).* Да, алай эсе, репетициягъызны мени юйюме келип этмей, театрда нек этмейсиз?

Къуртхажан *(ачыгъандан сынсый).* Театрыбыз бу кюнледе ремонтдады. Хоразбекни мен чакъырып келтиргенме бери, заманыбызны оздура турмай, жарау этейик деп.

Чонай *(Кундургъа бурулуп).* Ала, мен ахлау болгъан болурма ансы, жукъ ангыламайма. Сен абери ангылаймыса?

Кундур. Ангылагъанма... бек тап ангылагъанма.

(Барысы да бир бири бетлерине кьарай кетип харх этип кюледиле. Сахнада оюн-кюлкю, музыка...).

ЭКИНЧИ ОЮН
«КЪОНАКЪ»

* * *

Ойнагъанла:

Чонай

Кьуртхажан

Кьобан улу

Милиционер

Обурхан

* * *

Чонай (*залгъа*). Аланла быллай сейирликни уа ким кьргенди?! Кьенделенден бир кьонакь келгенди да, ахлугъуз болама деп, эки айдан бери жашайды, юйюбюзде. Эрикдиргенди. Бу аман дунияда кьонакьны бир кюн кечиндирген окьуна кьыйынды. Бу уа, аны ангыламайды. Аркъабызгъа минип, тюшерге унамай тохтагъанды. Стол артына бир олтурса уа ёрге кьоба билмейди, яхшы кекиргинчи.

Анга да тьезерек, кече ортасында да бир жалямиш этмей кьоймайды. (*Жарсыулу*). Юйюнге келген кьонакьны кьалай кьыстагъын кеси кетгинчи? Муну уа чырт да кетер акьылы жокьду. Кюз артына дери турлукьма дейди. Кьуртхажан да, мен да жашыртын кьеп тюрлю сылтаула этип кюрешебиз, кетер эсе деп, алай эсине да алмайды. Амалыбызны тауусханбыз. Кьуртхажанны ахлусума деп келгенди... 99 агадан бери санайды жууукьлукьну...

(Кьуртхажан киреди).

Кьуртхажан. Э киши, кьонагьыбыз кьозу эт ашарыгьем дейди. Мен базаргъа кьууулайым...

Чонай. Бир жары да кьууулмайса! Кьозула Кьенделенде кьепдюле. Барсын да анда ашасын...

Кьуртхажан. Айыплы болмайыкь. Не десенг да ол кьонакьды.

Чонай. Кимге керекди аллай кьонакь: не келе, не кете билмеген! Сени жанынгдан бир тюз боюнлу адамгъа тубемей барама бу аман дунияда. Кьеремисе, кьара башымы агьартхансыз.

Кьуртхажан (*ахтынты*). Да айт, мен не этейим?

Чонай (*сагъайыт*). Билемисе?.. экибиз да туююшейик... айырылгъан этебиз деп, ы! Алай этсекдамы кетмез?

Кьуртхажан. Аллахакьына билмейме. Кьерейик... ким биледи...

Чонай. Сора башлайыкь... (*кьаты ачыуланты*). Бюгюнден арасында мен сени бла жашарыкь туююлме. Думп бол кьезюмден!

Кьуртхажан (*жильмсырап*). Оу мен харип, оу мен жазыкь!.. (*тобукьларын тьоеди*). Кьайда кьула тюзге кетейим мен?!

Чонай. Ахыратха! Сени жеринг андады...

(Кьобан улу киреди)

Кьобан улу. Эй, эй!.. Не шайтан киргенди ортагьызгъа?

Чонай. Не шайтанмы дейсе? Кьарамыйыкь шайтан киргенди. Кьабан улу, кьара мыйыкь шайтан!

Кьобан улу (*кьара мыйыкьларын бурмалай*). Кьара мыйыкьлы шайтанмы дейсе? Бош, кьезюнге кьерюннген болур. Адамны башы кьатышып тебиресе кьерюноучюдю аллай затла.

Чонай. Сора, сен айтханнга кёре, мени башым къатышыпмы тебирегенди?

Къобан улу. Да угъай... мен сени бек эсли киеулеримден бирине санап туруучем... алай...

Чонай. Не алай, ы?

Къобан улу (*Къуртхажанны кёрюзте*). Бу ариу эгечими кёлуне тийгенинги жаратмайма.

Чомай. Кечгинлик бер, кьо-кьо-Къобан улу, сен эгечинги аллай бир сюе эсенг, биргенге ал да кет Жашагъан жеринге.

Къуртхажан. Угъай, угъай, э киши. Мен бир жары да кетерик тьююлме...

Чонай. Эшта да кетген а дейсе! Думп бол мындан!.. (кьол кётюреди)

Къуртхажан (*жыйырылып*). Урма, алахчю...

Чонай. Ургъанны кьой, ма былай бушто этип атарма... кусок, кусок этип!..

Къобан улу. Чонай, асыры тереннге киресе! Не хатасын кёргенсе муну, аллай бир сындырырча? Айтчы манга.

Чонай. Къайсы бирин айттайым?..

Къобан улу. Айта бер... Мени ашыкьгъан жерим жокьду...

Чонай (*Кёзлерин жандырып*). Къалай ашыкьгъан жеринг жокьду?! Чалгъыны кезиую жетип келеди кетерге керекме деген эдинг да тюенене...

Къобан улу. Кетерге деп тура эдим. Алай энди кетмезча болуп къалдым.

Чонай. Нек деп?

Къобан улу. Мен кетсем, сизни тьююшюгюз узакьгъа созулургъа боллукьду. Айырылып окьуна къалырсыз деп кьоркъама. Аны себепли, энди келир жазгъа дери, мен сизни юйюр тынчлыгьыгъызыны сакьларгъа керекме. Мен, уллу Кёнденденде, кёп ачы даулашланы сууутхан кишиме. Шкокла бла бир бирге чапхан бандитлени окьуна жарашдырып тургъанма мен. Къайда болсам да ырахатлыкь, мамырлыкь кьурай айланган бир адамма! Сиз да алыкьа манга кёп кере ыспас этерсиз ортагьызда жана тургъан отну ючгюлтгеним ючюн. Эгечим, мени ауузланыр заманым жете турады... (*кетеди*).

(Чонай бла Къуртхажан энди уа не этейик дегенча бир-бирге къарайдыла.)

Чонай. Тап этебиз деп, бютюн да аман этип кьойдукь дейме.

Къуртхажан. Кёчюп кетерми эдик?

Чонай. Ызыбыздан тагьылып тохтаса уа?..

(Участковый милиционер киреди)

Милиционер. Арбазгъа да ахшылыкь!

Чонай. Кел, капитан, кел...

Милиционер. Былайны ётнюп бара эдим да, уруш-тьююш къаугьагьызыны эштип къайтханма, не болгъанды деп.

Чонай. Сау бол, къайтханынг ючюн. Кесим да чакьырайым деп тура эдим сени.

Милиционер. Не жарсыуугьуз барды?

Чонай. Кьой, кьой, кьой! Башыбызны алып, къачып кетерча болуп турабыз. Ётрюк айтма, кёнденениме деп бир бомуж келгенди да, эки айдан бери юйюбюзден кетмейди. ашаусуз этгенди.

Милиционер. Бомжму дейсе?

Чонай. Мен алай сунама. Ол а бу аман кьатынны ахлусума дейди. (*Ачыуланьт*). Ким да болсун, кьонакь келе билгенича, кете да билирге керекмиди?

Милиционер. Алайды. (*Къуртхажаннга*). Къысха жууугьунгмуду?

Къуртхажан. Мен аны таныгъан да этмейме. Таныгъан угъай, атын да

эштмегенме. Кенделен жанында мени ахлум барды деп да билмейме. Ол а мени 99 атадан бери кесине жууукьгъа чыгьаргъанды.

Милиционер. Сора бу ким эсе да, жетген жерде кьарнын тойдура айланган аферистди, неда террористди, не да... баххабист.

Чонай. Алай болур ансы, быллай бетсизни мен кермегенме!

Милиционер. Кет деб а айталгъан болмазсыз?

Кьуртхажан. Кьонакьгъа кьалай айтыркьса кет деп?..

Чонай (*милиционерге*). Билмейме, сен бир мадар эт. Кьутхар башыбызны мындан.

Милиционер. Бусагъат мен аны ызына бек терк ашырайым. Къайдады ол?

Чонай. Къайда боллукьду... аш юйде болур.

Милиционер. Чакьырчыгьыз аны бери.

Чонай (*къатынына*). Бар сен...

Кьуртхажан. Угъай сен бар.

Чонай (*къаты ачыуланьт*). Сени ахлунгду, сен чакьыр!

(Кьобан улу киреди)

Кьобан улу (*сейрсинип*.) Энди уа не дауурду бу?

Чонай. Бу милиционер сени излеп келгенди.

Кьобан улу. Аперим! Сыйлы адамгъа намыс этерге деп излей болур (*милиционерге*). Алаймыды, кьарындашым?

Милиционер. Паспортунгу кергюзтсенг эди.

Кьобан улу. Неге керекди мени паспортум санга?

Милиционер. Республикада мурдарлыкь ишле бола турадыла. Аны себепли юйсюз-жарсыз адамланы кимле болгъанларын тохташдыра айланабыз.

Кьобан улу. Сора сен мени террористгеми санайса?

Милиционер. Энди туура алайса деп да айтмайма. Алай ким болгъанынгы уа билирге керекме.

Кьобан улу. Мен кьонакьма... бу юйню кьонагьы! (*Чонайгъа бла Кьуртхажанга ачыуланьт*). Сиз а нек тынгылап турасыз, мынга мени ким болгъанымы айтмай.

Кьуртхажан. Хау, хау... кьонагьыбызса.

Кьобан улу (*милиционерге*). Эшитдингми?

Милиционер. Все равно, ким болгъанынгы билирге сюеме... Тукьум атынгы, жашагъан жеринги...

Кьобан улу. Мени ким болгъанымы алай бек билирге сюе эсенг Къарачайгъа селеш, Къубадиге.

Милиционер. Ким Къубадиди ол?

Кьобан улу. Ол мени тамата жашымды. Къарачайлы киеу болу панда жашайды. Уллу бизнисменди. Анда президентни онг кьолуду ол. Мен анга барсам, битеу Къарачай аллыма чыгъады... хар юй кьонакьгъа чакьырады. Селешчи жашха!!

Милиционер. Къой маржа, энди бош зат ююн аны башын аурута турмайкь. Кьонакь эсенг теренге кирмейик. Сау кьалыгьыз... (*кетеди*).

Кьобан улу (*милиционерни ызындан*). Керемисе аны манга террорист дерге кюрешгенин. Тейри алайгъа кьалсанг а умбашларынгда пагонларынгы бек терк сыдыртдырма! (*Чонайгъа*). Алаймыды киеу?!

Чонай (*умбашларын жыйырын*). Да сени Къарачайда аллай бир сыйлы эселе, анда жашап нек турмайса, бизнес жашынга да болушуп. Сора эки айдан бери не Кенделенде, не да Къарачайда жашынг сени излеме кьалай турадыла бу

аан дуняда?

Къобан улу. Къонакъда болгъанымы биледиле. Кюз артына дери мени сакъламагъыз деп кетгенме... (кетеди)

(Чонай бла Къуртхажанны ауузлары ачылып, дыгалас этип, бир бирге къарайдыла.)

Чонай *(башындан тутуп)*. Ала, не этейик мынга? Артына табанны жетдирип къыстамай эсем, башха амалым къалмагъанды.

Къуртхажан. Сабыр бол. Сен тукъум адамыса. Аллай эришилик санга ушарыкъ туююлдо, андан эсе бир башха амал излейик.

Чонай. Не амал? Кёрмедингми милиционерни окъуна къалай къоркъутуп ийди ол.

(Къонишу къатын Обурхан киреди)

Къуртхажан. Кел, Обурхан, кел.

Обурхан. Фуу-фуу, шайтан кери кетсин арбазыгъыздан. Миличаны сизден чыгъып баргъанын кёрюп къайтханма, баям ол тюз боюнлу айлана болмаз деп.

Къуртхажан. Олтурчу былайгъа, Обурхан. Сен бир мадар этмесенг биз жашаусуз болгъанбыз.

Обурхан. Фуу-фуу-тфу! Не жарсыуугъуз барды аллай бир?

Къуртхажан *(къонакъ эшитип къоймасын дегенча тегерегине сакъ къарай)*. Былайда, къоншуда, кесинг кёрюп тураса къонагъыбызны...

Обурхан. Кёрмей а! Нек эсе да кеп мычыды ол мында.

Чонай. Хоу, хоу...биз да санга аны айтырыкъ эдик. Кеп къалгъанны къой, кетер акъылы жокъду.

Обурхан. Фуу-фуу...

Къуртхажан. Башыбызны безитгенди. Ариу бла, аман бла да ангылатыргъа къурешебиз кетер эсе деп.

Обурхан. Ууй хыйлачы гяуур а. Аллайла боладыла ишлерге суймегенле, къонлерин къонакълыкъда ашыра айланганла *(пауза)*. Сиз андан ахча ёнкюч тилеп бир кёрчюгюз.

Къуртхажан *(сейирсинип)*. Ахча ёнкючмю?

Чонай. Обурхан бир зат билмей айта болмаз!

(Къобан улу киреди белинден тутуп, ынчхан).

Къобан улу. Белим къыйнайды бек. Былай бир тутса, къыш сууукълагъа дери иймеучюдо.

Къуртхажан *(жарсып)*. Ол а бек осал ишди. Не дарман этерге керекди... айт. Больницагъа...

Къобан улу. Угъай, угъай...больницаны ундрукълары къатыдыла. Мен къуш тешекледе жатаргъа юйреннгенме. Сора анда ашлары-суулары да болмачыды.

Къуртхажан. Да мен бара турурма.

Къобан улу. Эгечим, сени къыйнаргъа суймейме больницагъа жюрютюп. Юйде турсам игиди.

Чонай. Анга угъайыбыз жокъду, Къобан улу. Аллахны ахшылыгъындан сен къонагъыбызса. Къуу тешек да табарбыз санга. Алай, айып этмесенг, мени сенден бир тилеригим бар эди.

Къобан улу. Тиле киеу, тиле. Не суйсенг да тиле.

Чонай. Иги кесек ахча керекли болуп турабыз. Бир инсандан табалмайбыз. Энди, жалан да санга ышанабыз. Прокенти бла окъуна къайтарыбыз

ёнкючюнго.

Къобан улу (*къашларын тюеди, мудах болады*). Ёнкюч ахчамы дейсе?.. (*Элгенген къоянча болады*). Аланла, мен унутуп турама! Бюгюн шабат кюн болгъанын. Тамбла органчы жашны юлендирликбиз! Аллах кечмесин ол мени эсимден къалай кетип къалгъанды. Сау къалыгъыз! (*Ашыгъыулу*). Бёркюм къайдады?

Къуртхажан. Ма, алайда, къурукъгъа тагъылып турады...

(Къобан улу зымпыйип кетеди)

Чонай (*аны ызындан*). Эй, алай бек секирме, белинг къурушуп тургъанлай, Сакъ бол!..

(Чонайгъа да, Къуртхажанга да, Обурханга да уллу кюлкю тарыйды).

Чонай. Обурхан, сен бу хыйлачылыкъны да къайдан билгенсе?

Обурхан. Къонагъынгы юйюнгден терк кетерин сую эсенг андан ёнкюч ахча тиле дегендиле бурунгулула. Бурунгулуланы уа ётюрюк сёзлери болмагъанды!

Къуртхажан. Къор болайым бурунгулулагъа!

(Чонай да, Къуртхажанда, Обурхан да ойнайдыла, кюледиле, тепсейдиле)

Сахна къарангы болуп жарыйды.

ЮЧЮНЧЮ ОЮН

«БЕЛГИ»

Ойнагъанла:

Чонай

Къуртхажан

Къобан улу

* * *

(Чонай бла Къуртхажан олтуруп ауузлана боладыла)

* * *

Къуртхажан. Кесинги дохтургъа къаратсанг бек ыразы этериген мени.

Чонай. Ол айтханынг?

Къуртхажан. Билемисе... ы-ы-ы... ахырысы...сен кесинг ангыларгъа керексе...

Чонай. Не затны ангыларгъа керекме мен?

Къуртхажан. Миллетибиз жылдан жылгъа азайып барады.

Чонай. Сора анга мен не этейим? Мен колхоз бугъамы болгъанма санга...

Къуртхажан. Ангыламайса адам айтханны. Мени атымы къаратон къатыннга чыгъарып айланма дейме санга!

Чонай (*ачууланьт*). Дохтургъа мен угъай, сен барыргъа керексе! Алыкъа ол жаны бла менден бир тиширыуну да кёлю чыкъмагъанды.

Къуртхажан. Ах, алаймыды? (*Жюрегинден тутады*). Сора сен башха жерледе сабан сюрюп айланаса?!

Чонай. Къуртхажан, жанынгамы тийдим? Мени бу аман тилим не айтырын, не къайтырын билмей къалады бир бирледе. (*Къуртхажанны умбашындан сылайды*). Ариучугъум, кесинги суут. Мен сени биргенгеме, жарсыма.

Къуртхажан (*жарсын*). Миллетибизни санын ёсдюрюге керекбиз.

Чонай. Хы, шёндюго дуняда сабийни ёсдюрген алай тынчмы сунаса?

Къуртхажан. Путин хар сабий башындан 350 минг сом берирге айтады да.

Чонай. Сабий наркоман болуп тууса уа? Ол берлик капекле аны бир дозасына да жетерик туйнолдуле.

Къуртхажан. Терсине тартма, э, киши. Мен кѣп сабий табаргъа суюме.

Чонай. Жаншам! Анса уа ичгичиле аздыла, сен да къошмасанг!

Къуртхажан. Мен иги сабийле...

Чонай. Аузунгу къыс! *(Къолунда бичагъын бла сенегин столгъа урады. Бичакъ жерге тюшеди).*

Къуртхажан *(бичакъгъа да, Чонайгъа да кезиу-кезиу къарай, типиски болады).* А...а...а...белги...белги!

Чонай. Не белгиди ол?

Къуртхажан. Юй иесини къолундан бичагъы жерге тюшсе, ол юйге эр киши келеди дейдиле.

Чонай. Ха-ха-ха!.. Оллахий, къатын, бюгюннге дери билмегенем сени

быллай къарангы адам болгъанынгы. Ха-ха-ха... бу цивилизованный дуняда белгилеге ким ийнаналды, ы? Шаманмы болгъанса сен, огъесе уа обурмуса...ха-ха-ха!

Къуртхажан. Бош кюлесе, э киши. Белгиле адам улу жаратылгъанлы бери да айтылып келедиле.

Чонай. Болду, къатын, жаншагъанынг. Адам улу жаратылгъанлы бери аз тели затла айтылмагъандыла. Аллах кечмесин, сени гыр-мырларынга тынгылайма деп, ишге кеч къалдым... *(ашыгъады).*

Къуртхажан. Не заманда къайтырыкъса?

Чонай. Билмейме... Может быть, командировкагъа кетерге боллукъма.

Къуртхажан. Ненча кюннге?

Чонай. Эки ыйыкъгъа... эрикмей тур, бу аман дуняда *(кетеди).*

(Сахна къарангы болуп жарыйды. Чачы-башы да тозурап, юсюнде да жукъа, чилле халаты бла Къуртхажан диванда жатып болады. Жанжанына сакъ къарай, Чонай киреди. Акъырын атлай юйюне жанлайды. Эшикге, къулагъын къысып тынгылайды. Тынгысызды, ачыуланымды).

Чонай *(залгъа).* Аланла, бу манга юйге эр киши келликди деп нек сагъынды? Ишден къачан къайтырыкъса деп да нек сорду? Командировкагъа барыргъа боллукъма дегенимде кѣзлери да нек жарыдыла? Сабий хапарланы да неге деп къозгъап кюрешди. Баям, муну менден жашырын бир ишлери барды. *(Артка бурулуп).* Угъай, Къуртхажан! Мен башха кишилеча «лох» туйюлме. Мени алдагъан алай тынч болмаз санга! Бусагъат мен сени къуйругъунгдан бек тап тутаим! *(Жел ургъанча юйге киреди).*

(Къуртхажанны ахы кетип дивандан къобады).

Къуртхажан. Кет, э киши, ахымы алдынг!

Чонай. Не зат эте тураса?

Къуртхажан. Телевизрден суймеклик киногъа къарай турама.

Чонай *(къаты ачыуланым).* А-а-а, мен бусагъат сени суймеклигинги кѣзюнге кѣргюзтейим!.. *(чабын барып, шкафны эшиклерин будуман этдирип ачады, болгъанны къозгъайды, диванны ѳрге кѣтюрюп тубюне къарайды, жержерни къармайды. Къумгъанны алып аны ичине да къарайды...).*

Къуртхажан. Э, киши, не болгъанды санга? Не зат излейсе быллай бир! Шайтанмы кѣрюннгенди кѣзюнге?

Чонай. Жашырмай кесинг айт, къайры букъдургъанынгы. Жетегейле бла ант этеме, аны кесим тапсам, экигизни да бирге ѳлтюрлюкме! Къайры сукъгъанса

сен аны? *(столда графинни алып, аны ичине да кьарайды...)*

Кьуртхажан. Не зат излейсе?..

Чонай. Ол айтхан белгинги тап бери дейме мен санга! Ангылаймыса? Огъесе уа унутханмы этгенсе?

Кьуртхажан. Да сен белгилеге ийнанмайса да.

Чонай. Ийнанмаучем... алай энди ийнанып башлагъанма.

(Эшик кьагъылады. Чонай да, Кьуртхажан да бир-бирге кьарап сагъаядыла).

Чонай *(кьатынына).* А-а-а, тутуддунгму? *(Сермен бичакъны кьолуна алады).*

(Эшик акъырын ачылады, юйге Кьобан улу киреди. Чонай сыртындан диваннга ауады. Кьуртхажан аузу ачылып, кьынкъ-мынкъ эте кьалады).

Кьобан улу. Юйге да ахшылыкъ! Эгечим, неди бу, киеу алыкъа жукълапмыды? Ол а эринчекликни белгисиди, антым.

Чонай *(дивандан секирип турады).* Не белги хапарды ол?

Кьобан улу. Иги белги туююлдо кеп жукулагъан.

Кьуртхажан *(Кьобан улугъа).* Тамата жашынги юйдегили этерге деп кетген эдинг да?!..

Кьобан улу. Эки айгъа болжал этгендиле кьызыны жаны.

Чонай. Сора аны айтыргъа депми келгенсе бери? Огъесе уа ахча алыпмы келгенсе ёнкючге?

Кьобан улу. Да угъай... Сизде хауа манга бек жарашханын сезип, андан кьайтханма. Сора сизге да тансыкъ болуп...

Чонай. Да, алай эсе, бош келгенсе.

Кьобан улу. Ол дегенинг?..

Чонай. Кьуртхажан эгечинг да, мен да мындан кечген этебиз... башха жерге.

Кьобан улу. Тоба-тоба... сора бу журтну мангамы кьоюп кетесиз?

Чонай. Угъай, жууугъум, юйюбюзню сатханбыз.

Кьобан улу. Тапсыз этгенсиз... соргъанны айыбы жокъду, кьайры кечесиз?

Чонай. Узакъгъа! Муслиманла кеп жашагъан жерлеге... Меккагъа!

Кьобан улу *(кьууанч тыпырлы).* Ой, кьалай иги болду! Меккагъа барып хаж кьылыргъа мен эрттеден да кюсеп тура эдим. Къачан тебирейсиз ары? Мен да сизни бла атланайым!

Кьуртхажан. Угъай, угъай, кьарындашым. Бу киши бош безирей турады. Меккагъа угъай, Къарачайгъа кечебиз.

Кьобан улу *(сагъайып).* Ары уа нек?

Кьуртхажан. Анда игиди деп эшитгенбиз... хауасы да, адамлары да...

Кьобан улу. Сора сиз Черкескеге кече болурсуз?

Кьуртхажан *(кьууанып).* Угъай, Учккеннге кечебиз... Сени тамата жашынг жашагъан жерге.

Кьобан улу *(тынгысыз болады).* Андан эсе мында игиди. Бош кьозгъаласыз. Кете айланган айлай тынч туююлдо

Кьуртхажан. Да тынч туююлдо. Болса да сени жашынга бек ышанабыз ол бизге болушур деп. Сен айтханнга кере, ол анда бек улуу бизнесменди...

Кьобан улу. Банкрот болгъанды. Мындан алда кьаты жел уруп, юйюн, молкюн да тюп-баш этип кетгенди. Бир зат окъуна кьоймагъанды жел. Кетюрюп алып кетип, Кьобан суууна кьуйгъанды. Мен да анда эдим ол кьыямада.

Чонай *(кюлкю тарып).* Да малланы элтген боран а сени кьалай элтмей кьуйгъанды, ы?

Кьобан улу. Мен кьачып кьутулгъанма. Ы-ы-ы... сау кьалыгъыз... мен кете

барайым...

(Чонай бла Къуртхажан залгъа бурулуп къарынларындан тутуп кюле тургъанлай, Къобан улу, ызына да къарай, къачып кетеди. Чонай бла къатыны тѳгерекге къарар, Къобан улуну кѳрмегенден сора эс табадыла).

Чонай (къатынына). Санга Къуртхажан деп бош атамагъанларына бюгюн толу ийнандым!

(Сахнада той-оюн)

ТѢРТЮНЧЮ ОЮН «АКАДЕМИК»

Ойнагъанла:

Чонай

Хыш-мыш

Чыннай (Была экиси да залда олтуруп боладыла)

* * *

(Хуржун телефону бла сѳлеше, Чонай чыгъады, жарыкъды, эсирикди, тепсериги окъуна келеди)

Чонай. Кундур, башха айтыргъынг жокъ эсе, хайда, сау къал. Жамауат жыйылып мени сакълап турады ... чау...чау... (телефонун хуржунуна салады. Уллу ѳхтемлик бла залгъа). Ингиригиз ахшы болсун, жамауат! Бетлеригиз, кѳзлеригиз да къууанчдан толуп тургъанларын кѳреме. Халкъыбызгъа энтта да бир жангы академик къошулду деп ѳхтемленнгенигизни сезип турама, Оллаха. Аперим сизге, сау болугъуз. Бизнесими да къоюп, артмагъымы да умбашыма атып кетген эдим Москва тийресине, Аллах берген фэхмуму дунягъа белгили этейим деп. Ма, академик болуп къайтдым аллыгъызгъа!.. (залда олтургъан Хыш-мыш бла Чыннай къарс урадыла). Ыхы, сау болугъуз!

Мени академиклигим алай бош академия тѳюнюлдю! Мени илму ишим битеу дуняны алимлерин сейир-тамашагъа къалдыргъанды! Тыш къыраллы газетле: гитче малкъар халкъдан быллай алим чыкъгъаны кече ортасында кюн тийгенча бир сейирлик фантастикагъа ушайды деп жазгъандыла. Ол да не затды десегиз музыканы малчылыкъ ишде хайырланууу. Хоу, хоу... сабыр болугъуз, айтып ангълатайым... Сѳз ючюн, Россейни ѳзенлеринде саула тургъан ийнеклеге «Калинка» деген жырны музыкасын балалайка жыйын бла согъуп эшитдирсек, ала берген сютно къалынылыгъы эки кере ѳседи!.. (залда олтургъан Чыннай бла Хыш-мыш кюллюклерин тыялмай пырх-чырх этедиле).

Эй, анда къынгкъ-мынгкъ этгенле кимлесиз? Жахиллигизни кѳргюзтмегиз. Ол затланы юсюнден мен научный опытла бардыргъанма. Тауча айтханда, илму-сынау ишле! Кечеле бла жукъламай кюрешгенме. Сѳз ючюн, бизде малкъар ийнеклеге «Калинка» жырны музыкасы зат да къошмайды. «Экибиз да жашайбыз, бир бирибизге къууана...» деген жырны макъамын миллет къобуз бла сокъсанг а, ала къуйрукъларын да ойнатып, челеклени толтуруп сютно алай бердиле (биягъы залдан мыскылдагъан ауазла эшитиледиле). Мында мени илму ишими къыйматын ангъламагъанла бар кѳреме...

Къабартылы ийнекле бла да опыт этгенме. Ала шѳндюгю музыкадан эсе, эски халкъ жырлагъа бегирек бюсюрегенлерин ачыкълагъанма. Сѳзюн алагъа «Андемиркъан» деген жырны жырласанг отлагъанларын да къоюп, башларын ѳрге кѳтюрюп алай тынгылайдыла. Сютно уа юч кере кѳп бердиле, (залда мысхылдагъан тауушла). Мен къойла бла да илму-тинтиу ишле бардыргъанма. Ала классикалы музыкагъа бегирек бюсюрегенлерин тохташдыргъанма. Сѳз

ючюн, кьой сюрюуге Бетховенни 17-чи симфониясын согъуп берсенг, ала кез аллында окьуна семирп тебирейдиле. Манга дери аллай илму жангылыкьны бир ученый да тапмагъанды.

Хыш-мыш (залдан). Аны уа керти айтаса.

Чонай. Бу мен ачыкьлагъан илму жангылыкьдан сора битеу кьыралла кьойчулукьну айнытып башлагъандыла. Тонгузла бла да опытла бардыргъанма. Наконец, аланы дыгьылларын кьозгъагъан музыканы да тапханма. Ала «Почему я водовоз» деген жырны бек жаратадыла. Ол жырны эшитселе, ала семизликлерин кетюралмай жау тукьул болуп кьаладыла. Мени бу ишиме тонгуз жауну бек суйген украинлыла бютюн да бек бюсюрегендиле. Ала Киевни ортасында манга эсертме салыргъа да айтхандыла. (Залдан мысхылдаула эшитиледиле).

- Эй, анда, ол кеслерин тыялмай олтургъанла кимлесиз? Сизни кибик жахил адамладыла биз миллетибизни илмуда, культурада да артха кьалдырып тургъанла... Эли мюлке малчылыкьны айнытыуну илму жолгъа салгъаным ючюн манга Нобельни саугъасын да берирге айтып турадыла. Ма, алай бла мен халкьымы даражасын бийикге кетюре айланган бир адамыгъызма! Энди сиз мени атымы айтып ёхтемленирге боллукьсуз! (хуржунундан кьызыл книжка чыгъарады). Ма, академик дипломум буду! Кёрюп кьуюгъуз! (Кеси башлап, залдагылагъа кьарс урдурады). Энди сорууу болгъан бар эсе, соругъуз. Мен жууап берирге хазырма.

Хыш-Мыш (залдан) . Ала, Чонай, сен ол сагъатха кьалай академик болуп кьалдың?

Чонай. Не ол сагъатха дейсе? Мен сабийлигимден окьуна итинип тургъанма академик болургъа. Ангыладынгмы?

Хыш-Мыш. Артыкь бек ангылагъаным да жокьду... алай бир ишекли болгъан жерим барды.

Чонай. Не затха ишекли боласа?

Хыш-Мыш. Баям сен ол дипломну Москвада метрода сатып алгъан болурмуса дерлигим келеди.

Чонай (ачыуланады). Сен мени кимге санайса, ы? Мени бийик даражамы ауанасына кьысылып, кьууанып турурну орнуна, сен не затла жаншайса?! Ма, биз, таулула алайбыз. Бирибиз алгъа чыкьсакь, кьалгъанларыбыз а аны этеклеринден, кёнчек бухчакьларындан тутуп артха тартып кюрешебиз. Не выйдет!..

Хыш-Мыш. Кёлюнге тийдим дейме. Кечгинлик бер. Газетледе окьугъанма, телевизор бла да айта-айта турадыла аны юсюнден... Москваны метросунда академик угъай, лётчик-космонавт, неда генерал деген удостоверенияланы окьуна сатып алыргъа болады деп. Ол затны файдаланып кёпле докторла, профессорла, академикле, философла болуп айланадыла шёндю

Чонай. Сора сен мени аллай афиристлеге тенг этергеми кюрешесе, ы?!!

Хыш-Мыш. Да ачыуланган этесе, кьапханнга тюшген тюлкю кибик... Аны ючюн айтама.

Чонай. Сен дохтургъа барып, башынга кьарат. Атынг кьалайды?

Хыш-Мыш. Хыш-Мыш...

Чонай. Хы, андан бери аны айтып кьойсанг а... Ким болгъанынг атынгдан окьуна белгили болуп турады. Жангылмай эсем, кесинг да Огъары Малкьардан болурса, ы?

Хыш-Мыш. Алайды.

Чонай. Анда безиреучюле кѣпдюле... Энди уа бармыды сорууу болгъан.

Чыннай (залдан). Барды. Уллу академик болуп, Къабарты-Малкъарны намысын бийикге кѣтюргенинг ючюн сау бол...

Чонай. Сен да сау бол аны ангылагъанынг ючюн.

Чыннай. Айтыугъа кѣре, сен музыка бла малчылыкъны айнытыуну амалын тапханма дейсе. Ы, маржа, мени эки ийнегим барды да, экиси да эки жылдан бери кысыр къалып турадыла. Алагъа не амал этерге боллукъду бузоула табарча?

Чонай. Бек иги соруу сораса. Малланы кысыр къалыуларыны юсюнден да мени илму ишимде айтылады. Мен бардыргъан опытлагъа кѣре, бизни республикада кысыр къалгъан ийнеклени къулакъларына: «Таукъаным таугъа кетгенди», деген жырны жырлай туругъа керекди.

Чыннай. Ха-ха-ха. Хи-хи-хи...

Чонай. Неге деп кюлесе?

Чыннай. Сора ол жыр бугъалыкъмы этерикди?

Чонай. Угъай... Ол жырны эшите кетсе, бугъагъа айланырыгъы келликди ийнекни. Ангыладынгмы?

Чыннай. Къойлагъа да жарарыкъмыды Таукъан?..

Чонай. Угъай... къойланы къозлатыр ючюн башха музыка керекди... Эшитген эсегиз: «Къолтугъунга киргенлейын барама!» деген жыр.

Чыннай. Хи-хи-хи... ха-ха-ха...

Чонай. Кюлкючю адам кѣрюнесе. Баям сен да Огъары Малкъардан болурча?

Чыннай. Хау, Къурнаятданма.

Чонай. Атынг къалайды?

Чыннай. Сенден узакъ кетмегенме ол жаны бла. Мени атым Чыннайды.

Чонай. Игиди, игиди. Энди уа бармыды сорууу болгъан?.. Жокъ эсе, тубешиуюбюзно аны бла бошайыкъ. Нобель саугъаны алсам, барыгъызны да банкетге чакъырырма!..

Чыннай. Ол а боллукъ болурму?

Чонай. Нек болмайды? Бу аман дунияда хар зат да болуп къалады ахча болса (кюледи, баш иеди).

(Залдан сахнагъа Чыннай бла Хыш-Мыш кѣтюрюледиле. Кюлкю, той-оюн...)

БЕШИНЧИ ОЮН «КИМДИ ТЕЛИ?»

Ойнагъанла:

1. Чонай- дохтур – психиатр
2. Жекбаш
3. Гинжихан – Жекбашны къатыны
4. Багъырбаш

* * *

Сахнада, акъ халаты бла стол артында Чонай олтуруп, бир затла жаза кюрешеди. Столуну юсюнде: «Психиатр» деген жазыу кѣрюнеди.

* * *

Чонай. Алгъын, СССР-ни заманында, кюнюне не бир, не эки адам келиучю эди приёмгъа. Энди уа телиле асыры кѣп болгъандан, жѣтел этерге окъуна заман табылмай къалгъанды, бу аман дунияда...

(Эшик къагъылады. Къуухотун этип, Жекбаш киреди).

Жекбаш. Дохтур, кирирге боллукъмуду?

Чонай (*Жекбашины кёзюне тюрслеп кьарай*). Жангы клиент.

Жекбаш. Санга бар деп ийгендиле мени... Тюзюю келгенме?

Чонай. Атынг кьалайды?

Жекбаш. Жекбаш.

Чонай. Атынга кёре, тюз келгенсе.

Жекбаш. Сау бол. Санга бек иги психсе дейдиле.

Чонай. Мен псих тьююлме... психиаторма, Гаккьбаш!

Жекбаш. Охо, не башхасы барды аны. Адамлагъа иги болушаса дейдиле...

Сен Чонайса да?

Чонай. Хау...

Жекбаш. Эшитгенме. Энди манга сен болушмасанг, эшигим оканчательно жабыллыкьды. Хайран болгъанма!

Чонай (*столундан чёгючюн алып, Жекбашины кёзюне тутады*). Бери жютюю кьара.

Жекбаш. Нек?

(Чёгючю бла Жекбашины башына жетдиреди).

Жекбаш. Бу этгенинг а неди?

Чонай. Алгъа диагнозну тохташдырыргъа керекди.

Жекбаш. Манга бир тюрлю диагноз керекмейди.

Чонай. Ангылайма, Жекбаш, ангылайма. Алай айтхан кьуру сен тьююлсе. Кёзюнге не затла кёрюнюучюдюле? Букьдурмай айт.

Жекбаш. Ол дегенинг? Хар затны да кёреме.

Чонай. Къуйрукълары, мюйюзлери болгъан затланы кёремисе?

Жекбаш. Кёреме... ийнеклени да, текелени да, эшкелени да... (бармагъын Чонайгъа чюелтеди).

Чонай. Ала санга не зат айтадыла?

Жекбаш (*сейирсинип*). Кимле?

Чонай. Ол кёзюнге кёрюннген шуёхларынг. Ала сени кьонакьгъа чакьырамыдыла? Аллынга аш-суу саламыдыла?

Жекбаш. Угъа-ай!!!

Чонай (*залгъа бурулуп*). Аллаха шукур, шайтанлы тьююлдю.

Жекбаш. Чонай, сен манга алай нек сораса?

Чонай. Мен врачма да андан сорама. Ишлеген кьайда этесе?

Жекбаш. Мен бизнесменме. «О О О» деп фирмам барды.

Чонай (*залгъа*). Аллахва шукур, кремльде ишлейме демегени. (*Жекбаиха*). Фирманг бай фирмамыды?

Жекбаш. Миллионер болургъа аздан кьалып тура эдим да, энди уа бары да тууарылгъанды.

Чонай. Аберинг да кьалмагъанмыды?

Жекбаш. Алыкъа совсем банкрот болуп да кьалмагъанма. Барды бир затла. Алай ол санга неге керекди?

Чонай (*чёгючюн кьолуна алады. Жекбаш кьолу бла башындан тутады*). Бери, чёгючге кьара! Хы, ма алай... (*чёгюч бла мангылайына жетдиреди*).

Жекбаш. Ала, сен телिमисе? Мени башым жериндеди.

Чонай. Кёрюп турама, жеринде болгъанын. Мен аны ичинде не болгъанын билирге керекме. Алайсыз, мен санга болушаллыкь тьююлме.

Жекбаш. Лична манга болушлукь керекмейди. Сени болушлугъунг Гинжиханнга керекди.

Чонай (*залгъа*). Бир шайтаныны атын айтды! (*Жекбаиха бурулуп*). Кимди

ол, Гинжихан дегенинг?

Жекбаш. Мени юй бийчем.

Чонай (залгъа). Оллахий бу уа, керти да кетгенледенди. (Жекбаиша). Юй бийчемдими дейсе?..

Жекбаш. Хоу... Юй бийчем. Болушлукъ анга керекди.

Чонай. Къаллай болушлукъ керекди анга?

Жекбаш. Тойдуралмайма мен аны... къандыралмайма.

Чонай. Аууу!

Жекбаш. Кесинг да биле болурса, тиширыуну излеми уллу болгъанын?

Чонай. Бери, чёгючге къара! Хы, ма алай... (чёгюч бла мангылайына жетдиреди).

Жекбаш. Ала, сен телिमисе? Мени башым жериндеди.

Чонай. Кёрюп турама, жеринде болгъанын. Мен аны ичинде не болгъанын билирге керекме. Алайсыз, мен санга болушаллыкъ туююлма.

Жекбаш. Лична манга болушлукъ керекмейди. Сени болушлугъунг Гинжиханнга керекди.

(Юсюнде омакъ кийимлери, бармакъларында алтын жюзюклери, ёрге дери жырыгы болгъан тёбен жаны, къулакъларында уллу тогъай сыргалары, къолунда уа багъалы тиширыу тону бла Гинжихан киреди, бетин да алгасындырып)...

Гинжихан (ачыуланып Жекбаиша). Мен а сени излеп айланама, тели кибик, жетмеген жерим къалмагъанлай! Бу шубаны ал манга! Эгипетден келтиргенме дейди бир челнок. Алай багъа да туююлдю. Башы, аягъы да жыйырма бла эки минг доллар! Ма, кёр! (Тонну Жекбаишы юсюне атады. Жекбаш дыгаласха къалады).

Жекбаш (буюгъуп, Чонайгъа). Ма бу былайды. Мени банкрот этген буду, къанмагъан, тоймагъан...

Гинжихан. О-о-о, Чонай, сенмисе? Бу баш ием сени шуёхунг болгъанын билмегенме ансы, санга келмейми турлукъ эдим андан бери (Чонайгъа ышарып). Иги ултхачыкъла ала айланган хапарынгы эшитгенме, кёплеге телиледиле деп справкала берип аскер къуллукъдан къалдырып. Хи-хи-хи... Бу шубаны багъасын сен бер да къой... Бу аман кишим санга артда къайтарыр...

Жекбаш. Угъай, мен аллай бир ахчаны къайтараллыкъ туююлма. Чонай, сен да тюшме муну тузагына!

Чонай (чёгючюн къолуна алып, Гинжиханны бетине тутады). Муну кёремисе? Бу не затды?

Гинжихан (Чонайгъа). Кет, аурунг, сен а тели кёреме!..(тонун да алып, ачыуланып, чыгъып кетеди).

Жекбаш. Болушаллыкъмыса мынга?

Чонай. Угъай, Жекбаш. Бу ауруугъа орусча «неизлечимый» дейдиле... тауча уа къутургъан ауруу дейдиле.

Жекбаш. Къутургъан аурууму дейсе? Да ол тууар ауруу ушайды да.

Чонай. Тюз айтаса. Шёндю ол ауруу тойгъанларын кётюралмай айланган байланы арасында кенг жайылгъан аурууду... Хайыуан ауруу.

(Чонай чёгючню къолуна алады. Жекбаш ахы кетгенча болуп, башындан тутуп, муштухул чыгъып кетеди).

Чонай (залгъа). Следующий!

(Къолунда да тыягъы бла, ажир кишнегенча харх-хархдан кюле, Багъырбаш залдан сахнагъа чыгъады. Чонайны аллына жууукъ барады,

кюлгенин тохтатмай).

Багьырбаш. Дохтур сенмисе?

Чонай. Хоу.

Багьырбаш. Уста дохтурса дейдиле...*(Чонайны бетине чючгюреди. Чонай артха чегинеди).* Ма, мени бурнум да айтды...ха-ха-ха... *(Дагьыда чючгюрюрге керкинеди).*

Чонай *(халат этеги бла батин жаба).* Кет, сен грипсе... сылыкь аурууунг барды. Башха дохтургъа бар.

Багьырбаш. Угъай, прокурор мени санга ийгенди...ха-ха-ха... олтур десенг а манга.

Чонай *(залгъа).* Оллахий бу уа, прокурор шайтаны бар эсе, совсем кьуругъанларынданды. *(Багьырбашха бурулул).* Олтур, олтур... Атынг кьалайды?

Багьырбаш. Багьырбаш...*(чючгюреди. Чонай элгенип, башын артха тутады).* Ма, бурнум да айтды...ха-ха-ха...

Чонай. Эй, платогунг жокьмуду сени?..

Багьырбаш. Платокму дейсе?.. *(кьойнундан уллу кир быстыр чыгъарады).* Ма, платок керек эсе...ха-ха-ха...

Чонай. Баш аурутуп турма да, прокурор сени манга нек ийгенин айт.

Багьырбаш. Башынг болгъанына справка алып кел дегенди...ха-ха-ха...

Чонай. Аууу! Да башынг а, былай кьарагъанда бек уллу кьорюнеди ичи кьалайды, ансы.

Багьырбаш. Справка келтирмесенг, заявленияча кьарарыкь тьойюлме дегенди, прокурор.

Чонай. Не заявленияды ол?

Багьырбаш. Сталини тутаргъа керекди деп жазгъанма анга...

Чонай *(залгъа).* Энтта да бир шайтаныны атын айтды!.. *(Багьырбашха да кьоркьуулу кьарай, столда телефонун бурады).* Алло, Чонкьай Чонкьаевич, сизни больницада бу арт кезиуде кьоланларыгьыздан кьачханы бармыды? Угъаймы...Охо алай эсе...*(телефонну чолпусун жерине салады).*

(Багьырбаш кюледи).

Чонай *(залгъа).* Муну тохтамай нек кюлгенин билемисиз?.. Шайтанлары дыгьыл этип кюлдюредиле *(столунда чьогюн алады. Багьырбашха).* Бери кьарачы...энди бу жанына...энди энишге...так, так...энди ёрге...

Багьырбаш *(тыягьын Чонайгъа кьтюреди).* Сен а бери кьарачы!

Чонай. Эй-эй, эй.. *(телефоннга узалады).* Бусагъат милицияны чакьырама. Кетер тыягьынгы.

Багьырбаш. Сен да, прокурорча, мени телигеми санайса, ы? Ха-ха-ха. Ким тели болгъаны алыкьа белгисизди. *(Къаты чючгюреди).* Ма, бурун да айтды.

Чонай. Кет, бурнунга налат! Кабинетими микропладан толтурдунг.

Багьырбаш. Кетерими сие эсенг, справка жазып бер, Багьырбашны башы жериндеди деп.

Чонай. Да ёлген Сталини сюдге берирге айланган адамгъа акьылы барды деп, мен кьалай справка берирме, ы?

Багьырбаш. Ала, Сталин ёлмегенди, сауду. Ол барып тохтагъан жуликди! Настоящий аферист!

Чонай. Аууу!

Багьырбаш. Мен билмеген затымы айтмайма...*(чючгюреди).* Ма бурнум да шагъатлыкь этди.

Чонай. Фу, Аллах кечмесин (*юсюн, башын сыйпайды*).

Багъырбаш. Аллергиям барды. Къоркъма, грипп туююлдо.

Чонай. Сталиннге не дауунг барды?

Багъырбаш. Бизни колхоздан бай колхоз жокъ эди районубузда. Энди уа тую болганды. Беш жюз ийнекден бла жети минг къойдан бири да къалмаганды. Он мешина бла тёрт трактор бар эди. Ала да думп болгандыла. Аланы барын да Сталин къурутханды. Аллах аны къурутур эсе. Колхоз мюлкню сатып, битеу ахчаны хуржунуна урганды. Ол шёндю бёркюн да алчы кийип айланады, кырал думагъа депутат болама деп. Тюзлюк къайда? Аны жери тюремеди.

Чонай. Да сора Сталинми ашаганды сизни колхоз мюлкюгюзню?

Багъырбаш. Ол ашаганды... (*чычгюреди*). Ма бурнум да айтды. Ол ашамай ким ашарыкъ эди. Председатель...

Чонай. Председательми? Сталинми аты?

Багъырбаш. Хоу, Харамкъулланы Сталин...

Чонай. Охо, да прокуроргъа айтып ангылатсанг эди уа.

Багъырбаш. Къайры ангылатырыкъса?! Сталин жуликди дегенимлей, конвойну чакъыртып, кабинетинден къыстатды, «псих» деп. Мен псих туююлма дегенимде уа санга ийгенди справка келтир деп.

Чонай. Энди ангыладым...

Багъырбаш (*кюлюп*). Сен а ким Сталиннге айтхан суннганенг, ы?..

Ха-ха-ха!.. Жаз манга справка, тели болмагъаныма. (*Пауза*). Не тынгылайса?

Чонай (*залгъа*). Жамауат, берейимми мынга справка, бермейимми, айтыгъыз...

(*Сахнада оюн-кюлю*)

АЛТЫНЧЫ ОЮН

«КЕЛЕЧИ»

Ойнагъанла:

Чонай

Эррей

Къатапа

Зурият – къоншу къатын

* * *

Сахнада Эррей бла Къатапа бир-бири бла уруша-даулаша боладыла.

* * *

Эррей: Доп-доп этме, э, къатын!
Къызыбызны юйде къалгъаны сени терслигинди.

Къатапа: Не затла жаншайса сен?! Мени не терслигим барды, сен аллай бир сынсырча, ы? Сен кесинг туююлменг, юйюбюзге келген биринчи келечини арт этегин ал этип къыстап ийгенинг, ы?

Эррей: Ол заманда къызыбызгъа жалан да онбеш жыл бола эди. Сабий къызны эрге берип кимни кёргенсе?

Къатапа: Хы, сабий къыз, онбеш жыл... Энди уа? Отуз жети жылы болуп олтурады юйде... эски сибиртгича, беишлик болуп. Ариулюкъ бла элибизде бизни Жамилягъа жетген къыз жокъ эди. Энди уа ол туманлы кюннге ушاپ къалганды. Жаным ауруйду анга, алай не этерге билмейме...

Эррей: Ол эртте жерин табарыкъ эди, сен къоймагъанса ансы. Аны тилемеген жаш къалгъанмыды элибизде. Алай сен аладан бирине да бюсюремединг. Кимине сокъур дединг, кимини бурну уллуду дединг, къул

тукьумданды дединг, бирлеге ичгичиди, наркоманды дединг, дагъыда бирлеге жарлыладыла дединг... Къызынгы жолун ма алай бла кесгенсе сен! Энди уа не затха «гыз-гыз» этип айланаса?..

Къатапа. Жаным ауруйду э киши. Жамилячыгъымы мудах кезлерин кѣргеним сайын жюрегим чанчады. Анга асыры эригенден, кече жукълаялмайма (жилямсырайды).

Эрирей. Кесинги сууут, къатын. Жиялп, жарсып да энди биз анга эталлыкь амал жокъду. Къызыбызны насыбын бугъанбыз.

Къатапа. Энди аны тилеген адам табылса эди, ичгичи угъай, баймакъ окъуна болса да угъай демез эдим... .

Эрирей. Сен угъай демегенликге, къыз кеси унамай тохтаса уа не этериксе?

Къатапа. Унатыр эдим. Мен айтхандан бир заманда да чыкъмагъанды ол.

Эрирей. Угъай, къатын, тиширыуну жаш заманында алдаргъа боллукъду. Сюеги къатхандан сора уа кеси башыны оноуу кеси этерге сюеди...

(Къоношу къатын Зурият киреди, жарыкъды)

Къатапа. Кел, Зурият... кел.

Зурият. Нек мудахсыз былай? Атам ёлмесин, мен а сизни къууандырайым деп келгенлигимди.

Къатапа. Не бла къууандырлыкьса бизни?

Зурият. Тюш кѣргенме!

Къатапа. Не тюшдю ол?

Зурият. Сен бир къызыл-къолан жыйрыкъ кийиучю эдинг къыз заманынг да. Къайдады ол жыйрыгъынг?

Къатапа. Да эски болуп атхан эдим. Не этерик эдинг аны уа? Тохта, тохта... мен аны кѣп болмай къобюрюмде, эски-бусхуланы арасында кѣрген эдим. Анга кѣзюнг къарагъан эсе, бусагъат табайым...

Зурият. Угъай, Къатапа. Анга сукъланнган жерим жокъду. Мен сени ол жыйрыгъынгы тюшюмде кѣргенме.

Къатапа. Да аны уа не сейирлиги барды? Тюше аз тюрлю зат кѣрюнмейди.

Зурият. Угъай, Къатапа. Бу тюшюме мен толу ийнаныпма, Аллахны бирлигине ийнаннганча.

Къатапа. Тоба, тоба!..

Эрирей. Зурият, бизни терилтип турма да айт, эштейик не тюш кѣрген эсенг да.

Зурият. Билемисиз, былай ариу кюн тийип тургъанча болады. Къарасам сизни арбазда агъырыкъда Къатапаны эртте кийиучю къызыл къолан жыйрыгъы тагъылып. Ала, бу адам, эски жыйрыгъын кѣз туурагъа чыгъарып нек такъгъан болур деп сагъыш эте тургъанымлай, къайдан эсе да, бир уллу къуш къанатларын да кенге жайып учуп келди да, агъырыкъда сени жыйрыгъынгы тырнакъларына илиндирип алып, шуу деп учуп кетмедими дейсе?! Мен а: «Къатапа, ой, Къатапа, жыйрыгъынг, жыйрыгъынг!..» деп къычыра тургъанымлай уянып къалдым.

Къатапа. Тоба, тоба!... Бу тюшюнгю мен жаратмадым, игилигин Аллах берсин ансы.

Эрирей. Э, къатын, сынсыма... Тюшно игиге жораласа иги болады, аманнга жораласа аман болады.

Зурият. Алайды, атам ёлмеси. Къуш тюше игиликге кѣрюнеди. Ангылаймысыз мен айтханны?.. Жамилягъа жолму ачыллыкь болур, арабий..

(Чонай киреди. Юйдегиле сейир тамаша болур анга къарайдыла)

Чонай. Юйге да игилик.

Эрирей. Сау кел, Чонай. Бизге сени кибик сыйлы къонакъ келир деп кимни эсинде бар эди.

Чонай (башында къалпагъын тешип, къолуна алады). Тейри мен а келечиге ёлюм жокъду деп, ата-бабаларыбыз айтхан акъыллы сёзлени кесиме нёгер этип келгенме...

(Къатапа бла Зурият бир бирге соруулу къарайдыла. Эрирей да алагъа къошулуп Чонайны тёгерезинден аладыла)

Эрирей. Чонай, ёт бери... Тёрге чыкъ. Диваннга олтур, Зурият. Чонайны къалпагъын къолундан ал да, алайда чюйге такъчы, маржа!

(Зурият, къубулуп атлай, Чонайны къалпагъын алып, букъусун кетергенча женги бла сыйпайды, юнкюреди... Чюйге тагъады. Къатапагъа кёз къысады).

Эрирей. (Къатапагъа бла Зуриятха). Къонакъны къуру столну артына олтуртуп тургъаныгъыз ушамайды. Шапалыкъ этигиз...

Къатапа. Бусагъат!..

Зурият. Мени хумужу бишлагъым барды. Алып келейим. Хумужу хичинле этейик!

Чонай. (Жарыкъ ышарып). Мен бек суйген ашны айтасыз... Эгечим, аперим!..

(Къатапа да, Зурият да бир бирин ашыкъдыра, гузаба болуп кетедиле).

Чонай. Эрирей, мен сени таныгъанлы турса келбетинг бла.

Эрирей. Оллаха, Чонай, сен а манга совсем жаш болгъанча кёрунесе. Жарыкъ адам алай болады... Терк къартаймайды.

Чонай. Тейри, Эрирей, къырау къакъгъанча, къартлыкъ кесин сездире башлагъанды. Болса да аякъ тирерге кюрешебиз, бу аман дуняда.

(Къатапа жел этдирип киреди)

Къатапа. (Эрирейге). Э, киши, ол къойладан къайсысын сойдурайыкъ?..

Чонай. Угъай, угъай!.. Мени ючюн аллай бир къаугъагъа къалмагъыз.

Эрирей. Да сени кибик сыйлы къонакъ келгенде къан чыгъармай къалай къояйыкъ.

Къатапа. Алайды, Аллахакъына, алайды.

Чонай. Угъай, мен къонакъ да тюйюлме, къонакъ къанга къуратыргъа деп да келмегенме. Мен башха жумуш бла келгенме. Къыйналмагъыз.

Къатапа. Бир да болмай эсе да тауукъ сояйыкъ...

Чонай. Ол да керекмейди. Биягъында хумужу хичинлени сагъыннанг эдигиз... Ол боллукъду. Келген жумушум таплыгъы бла бошалса, гогушну, къойну да ол заманда соярысиз (Къатапагъа). Эгечим, олтурчу сен да былайгъа. Мен сизге, бу огъурлу кюн бошдан келмегенме. Эрге чыгъарыкъ къызыгъыз болгъанын билеме... Аны ариулугъуну бла аны адамлыгъыны юсюнден хапар тау эллени барысында да жюрюйдю. Угъай демесегиз, мен келчиликге келгенме, къызыгъызны тилей.

Къатапа. Да сени кибик намыслы адамгъа угъай деп къалай айтайыкъ?! Сен игиликни, тюзлюкню жолларын къуалап айланган бир акъылман адамса.

Эрирей. Хоу, хоу, алайды. Сен айтханнга угъай дерге къыйынды.

Чонай. Билемисиз, жашларыбыз къатын алмай, къызларыбыз да эрге бармай миллетибиз азайып барады.

Эрирей. Хоу, хоу... алайсыз да алай уллу миллет тюйюлбюз.

Чонай. Иш шёндюча барса, тюп болуп къалырбыз деп да къоркъама мен.

Аны себепли, бу аман дунияда, кьызларыбызны, жашларыбызны башларын бирикдирип, аланы юйюрлю этерге керекбиз. Мен да ол сыйлы жумуш бла айланама. Угъай демесегиз, кьызыгъызны тап жерге орнашдырыргъа деп келгенме.

Эррей. Да биз угъай демейбиз. Алай киеулюк ким болгъанын билирге сюе эдик.

Къатапа. Хау, кимди ол? Кимге тилей келгенсе бизни Жамилябызны?

Чонай. (сагъышлы). Сизни кьызны мен кишиге да тилемейме.

Эррей. Сора не затха деп келечи болуп келгенсе?

Чонай. Айып этмегиз, Огъары Къабакъда бай Кьонгурбай жашына къатын алыргъа хазырлана турады. Келир ыйыкъда ол мени келечи этип иерикди келинлигини юйюне – Тёбен Къабакъгъа. Мен а анда ишими тап кьуарар ючюн, шёндю былай, жарау эте айланама. Орусча айтханда уа анга тренировка, дейдиле. Кечгинлик беригиз, терслигим бар эсе...

Эррей. (олтургъан жеринден эрлей къобуп, Чонайны жагъасына жабышады). Чонай, не ишингди бу сени? Бизден сора хыликгя этерге башха жер тапмай анданмы келгенсе бери?! (силкиндиреди). Сени бетинг да, адамлыгъын да жокъду. Кьуруп кет мындан!..

(Зурият киреди эки кьолун да къанатлача къагъа, кёзлерин да жандырын)

Зурият. Къатапа, тюшюмю кьолум бла тутдум! Жамилягъызны алып къачдыла шахардан келип... бир ариу мешина бла!!!

Эррей. Не з-а-а-т?!

Къатапа. Оу, кюнюм! Ызындан кьуу, э, киши!

Эррей. Угъай къатын. Бу жол а сен айтханны этерик туююлма...

Чонай. Кёрдюгюзмю, мени келечилигим сизге да жарады.

Эррей. (сейир эте). Тохта, тохта.

Чонай. Бу сени ишингмиди?!

(Барысы да Чонайгъа къарап, сейирге къаладыла)

(Сахнада оюн-кюлкю, тенеуе)

ЖЕТИНЧИ ОЮН

Чонай кеси ойнайды

Чонай (залгъа). Энди, багъалы кьонакъла, артистлерибиз сахнагъа чыгъаргъа хазырлана тургъунчу, мен сизге Токумаланы Жагъафарны: «Алло, общежит?..» деген бир чам хапарын айтайым. - Алло-о, это общежит да?.. Аха, Зрасти... салам-аллейкум... Мени кьызымдан туугъанчыкъ анда, сизде, общежитде жибет... Аны день рождениясы бла поздравит этерлигим... Не за-а-ат? Не понимают? Что, балкарске не понимает, а? По руске хочеш да? Оллахи, я руско хорошо знает. Дба клас кончили. Базар таргабал. Аны себепли руска хорошо знаю. Мой туудукъчукъ Зубайда поздравит хочет я. Бюгюн его денрождениясыды... Как не понимают? Я русско габарит, как не понимает, а? Сен кесинг кимсе? Орус да? Я говорит мой дочка родит этген кьызчыкъ Зубайда сизде общежитде жибот. Да, да... пазыбат нада. Телефон бла поздравит будет я. Что?.. (Ала, бу орусла болмаз ансы, айтханамы иги ангыламайды). Ты руска да?.. Вот хорошо!.. Тбой фамила как?.. Кукурузов? О-о, оллахий кукуруз хороши! Большой чурек будет! Табариц Кукуруз... Что? не Кукурузов?.. А как?.. Кутузов? Аууу! Оллахий, большой фамила. Баябал да? Фронт был габарю... Оллахий, маладец!.. Я тоже байна был. Фашист шапка

стрилал... Ишо баябал Москва немец не пускал я! Табариш Кутузов, пажалыста, Зубайда пазыбат... моя дочка мужа сестра дочка... Да-да... красивая. Аха, пазаби... (Ух, Аллахха шукур, чакъырыргъа кетди. Тейри, Хыбылбаш улу уа орусча жаншай билмейди деп киши да айталлыкъ болмаз).

Да-да... Зубайда, сенмисе?.. Тамагъынгмы ауруйду? Ауазынг тюрленип турады да, киши ауазча. Что?.. Это не Зубайда? А кто? Барашилов?.. Аууу! Оллахий большой человек! Жолдаш Барашилов, моя старший зята дочка Зубайда общежит жибот. Я поздравит хочет. Телефон пазаби, пажалыста! Оллахий магарыч будет... баран будет, шашлык будет. Что?.. А-а, Зубайда его зыбат. Такой красивый, чёрный кирпичлери бла. На голове большой пух есть... Как ни панимает, такой длинный... Как? А-а, да, да!.. Болос, длинный... Глаза габаришь? Оллахий, глаза, как бычок глаза, большой красивый. Мне похожа. Я ее очень любить. День рожденне поздравит будет. Пазабий, пажалыста!..

Нет, нет... ни Зоя, а Зубайда! Как ни понимает? Барашилов большой человек, я знает. Сени башынг иги ишлерге керекди. Что?.. Я русско говорит. Ты орус да? Тогда почему не понимает? Там кабардинец иги балкарец есть? Есть да... Пазаби пажалыста!.. (Кетди чакъырыргъа. Вообще не ангсыз адамладыла была айтханынгы да ангыламай). Алло-о, да-да... Сен кимсе?.. Не понимает? Ты кто... кабардинец?! О-о, адыге, салам-алеюкум, сикъош! Даушит? Ты какой къабакъ родился? Къуркъужин! О-о, оллахий, мой дедушка отец брат мальчик там жил. Ты балкарске знает? Низнает да? Оллахи плоха... Я кабардинский знает. Бала-шагъа даушит? Родственники даушит?.. Здравиям даушит? Ата-ана тоже даушит?.. Оллахи молодецам! Кушать-мушать естым?.. Ауу!.. гедлибже хочет?.. Что? Паста!.. Паста я тоже любим. Хи-хи-хи... хунум оллахий, хунум. Э, сикъош, как тебе зыбатым?.. Как?.. Суубурунов?! А как? Суборов?.. Ауууу!.. Оллахий, тоже большой человеким ты! Балкария приглашайтым тебе, почётным къонакъ будешь. Оллахий, бараним режим? Джёрме зделаытым. Все даушит будет. Что? Я?.. Я балкарцым... Какой къушхакъуй? Ты сам къуй! Мне голова пух естим... большой пух. Адакъа форма, оллахий. Хунш, хунш... Къа, мне просбам естим тебе. Мая сына сестра дочка Зубайда общижитим жиботым. Я поздравитим будет денрождениям. Къа, къэйджа Зубайда... Как незнает? Такой хжебс даха, напа даха! Пух на голове большой! Болос узуншууу... табанына жетеди... Как не непониматым? Я кабардинске габаритым, а ты не непониматым! Зубайда не не непониматым а? Хжебс даха как саганей! Нет, ни сагана, а Зубайда! Къа, къэджа телефоным. Как?.. Какой Зина? Ты сам зина, зинагъур! Аллахым къызгъабса адыгенамыс нету тбе. Моя сына сестра дочка Зубайда хжебс... молодой хжебс. Муж нету. Сыг?.. Как муж есть?.. Замуж вышла? А кто муж?.. Будонна?! Аууу... (Ол а сёз да хапар. Зубайда Будённийге эрге баргъанды дейди). Э, сикъош, ты деля? Зубайда мужум нету! Не понимает? Там балкарцым есть?.. Есть да. Къа, телефонум къакёт... (Астофирулла, была не тукъум адамладыла? Битеу аскер башчыла Зубайданы общежитине нек жыйылгъандыла, Чечен урушха бармай эселе?) Алло, баркарцым пазаби, пажалыста!.. Хунум, хунум... (Кетди чакъырыргъа). Алло-о, таулумуса?.. (Ёх, Аллахха шукур, битеу общежитде бир таулу табылгъаны). Салам-алеюкум! Не ишлейсиз, бу аман дуняда? Тынчмысыз? сау-эсенмисиз? Охо, охо... Аллахха шукур. Атынг къалайды?.. Напалеонму?! Аууу! Оллахи, уллу атынг барды. Къайсы элденсе?.. Курнаятданмы? Э-э-э... Курнаятдан эсенг, эсли адамса. Анда кёп болгъандыла белгили адамла. Сёз ючюн, Насырахожа да анда туугъанды, атына Алдарбек атагъандыла ансы. Хау, Алдарбек. Нек кюлесе?.. Хоу, хоу, смешноду. Не зат? А-а,

мен Хыбылбашевма. Къанжалбашев угъай, Хыбылбашев... Неде, къулакъландан бегирек болурса дейме. Атым а Тенгизди. Тонгуз угъай, Тенгиз дейме. Хыбылбашланы Тенгиз... (палах тонгузгъа къалгъанбыз... иги эшитмейди). Наполеон, Тенгиз дейме. Угъай, угъай, къобуз да тьойюлдо. Аны артда... не ассады ол?.. (ала, кърмейсе муну, аузу бла кынна-кынна...» деп къобуз согъа тепсей турады. Астофирулла, бу уа ол бирсилени башлары бла озгъан биреулен кёреме). А-а-а, аперим Наполеон, уста тепсейсе. Ала, мени санга бир тилегим барды: Зубайданы телефонга чакьырсанг эди. Ол мени туудукъчугъумду. Хау, ариу къыз, узун чачы бла. Угъай, аякълары къынгырла тьойюлдоле. Хар заты да сыйдамды. Хы, танып тураса, гяур. Аны телефонга бир чакьыр. Туугъан кюнчюгю бла алгъышларыкъ эдим... Не за-а-т? Уколгъа чакьырадыламы? не уколду ол? Эй, тохта... Анда тиширыу бармыды? Тиширыула бир бирлерин иги танып болурла. Медсестрамы дейсе? Чакьырчы аны... (Кетди чакьырыргъа. Ала бу уа, ким эсе да, ол бирсиледен да оу кёреем... атын да Наполеон атап). Алло, Зрасти эгечим. Медсестрамыса? Мен туудукъчугъуму Зубайданы излейме. Ол сизни общежитде жашайды. Аны телефонга бир чакьырсанг эди... Не за-а-ат? Общежит тьойюлмюдо? Сора къайры тьошгенме мен?! Телиле юйюнеми??? (Ой, Аллах къурмасын! Андан бери аны айтсагъыз а. Мени да тели этип бошадыгъыз, Оллаха!).

(Оюн, кюкю, музыка...)

СЕГИЗИНЧИ ОЮН

«МОСКВАДАН КОМИС»

Ойнагъанла:

Чонай.

Элхан Эсиргенович – сахар къуллукъчу.

Полковник – милиция къуллукъчу.

Мискин.

* * *

(Жабыу ачылгъанда, Мискин сахна къыйырында алгъа бла артха айлана болады. Мудахды. Кабинетде Элхан Эсиргенович жумушакъ шинтигинде къаушалып олтурады. Телефон бла селеше болады)

* * *

Элхан. Мен ангылагъаннга кёре, сен секретарьлыкъ ишинги иги бардыралмай башлагъанса. Къаллай бир айтама мен санга: мени юсюмден келген тарыгъыулары журналгъа жазмай, тюзюнлей милициябызны таматасына элтип бере тур деп. Хоу, полковникге. Не за-а-а-т!.. Кёп адам сакълайдымы?.. Бюгюн приём жокъду де да, ызларына ашыр... Ала манга керекмейдиле. Манга керекли адамла алгъадан телефон бла селешип, алай келедиле. Ангыладынгмы? Ангылагъан эсенг игиди.

(Элхан телефонну чолпусун жерине салады. Аллында къагъытлагъа къарайды. Мискин таукел болуп кабинетге жанлайды. Алай, кирирге базынмай, тохтап къалады. Кьоркъунган халда залгъа бурулады)

Мискин (залгъа). Сиз не айтасыз? Кирейимми, кирмейимми? (Залдан: «Кир, кир...» деген ауазла эшитиледиле). Ала муну несинден кьоркъама мен? Тёш башында жылкъымы сюрсюн ... (Таукел болуп, зор бла киргенча кабинетге суху

киреди). Кечгинлик бер, Элхан Эсиргенович, секретарынгдан кючден бла бутдан кьутулуп кирдим бери...

Элхан. Да сен госучреждениялагъа кириуню низамын билмеймисе? Приёмгъа запись деп болады, сора очередь...

Мискин. Хы, очередь... Мен да аны ючюн келгенме бери тарыгъыууму айттайым деп. Жети ай болады мен санга киралмай айланганлы. Болуш манга...

(Элханны столда телефону зынгырайды)

Элхан. Алло, сенмисе? Кесимме... кел, кел (телефонну чолпусун жерине салады. Мискиннге). Думп бол мындан! Адам келеди бери... керекли адам.

Мискин. Мен а адам тьююлмеми? Жарсыууму айтхынчы кетерик тьююлме! Сени былайгъа адамланы жумушларына кьулакь сал деп олтуртхандыла!..

(Тёгерегине сакъ къарай полковник киреди. Мискиннге чюйре къарайды).

Полковник (Элханнга). Бу уа кимди?

Элхан. Ким боллукъ эди... нахал!

Полковник (Мискинни желкесинден тюртюп). А ну-ка, марш, отсюда... (Мискинни кьыстайды).

(Мискин кабинетден къанатлары тьююп чыгъады, башын булгъай ахтынады).

Мискин (залгъа). Бош сакълайсыз. Мындан файда чыгъырыкь тьююлдю. Аман эсирикге кетгенди Эсирген улу.

(Залдан «Угъай, жумушубузну айтхынчы кетерик тьююлбюз...» дегенча ауазла эшитиледи).

Мискин (мудах). Охо, алай эсе, сакълай беригиз... (Сахнаны бир кыйырына барып суюледи).

Элхан (Полковникге). Къара халкъдан адепли адам чыгъармы дейсе. Баш аурута айланадыла.

Полковник. Аны ючюн сен неге жарсыйса? Аланы кеслерини жашауу, бизни да кесибизни жашауубуз... (тёгерегине сакъ къарап, хуржунундан толу конвертни чыгъарып, Элханны аллына столгъа салады).

Элхан (конвертге тийип кёре). Тейри бу уа ол алгъын келтириучю конвертлерингден эсе, берекетлирек кёрюнеди.

Полковник. Ол сен жер юлюшлю этген бизнесменле бу жол хуржунларына теренирек узалгъандыла.

Элхан. Аперим!.. Ол аракы чыгъарыучу ким эди?

Полковник. Кочхарбиевчге айтаса, баям?

Полковник. Аны кабинетиме чакъырып, предупредит этгенме. Жашыртын кьатынын да кьоркьутханбыз.

Элхан. Тейри мени подписим болмаса, аракы завод ачылмазлыгъын а унутмазгъа керек эди.

Полковник. Ол унутса да, мен унуттурмам анга.

Элхан. Тюнене баш районда кимни эсе да ёлтюрген хапар чыкьгъанды.

Полковник. Да бизнесменлени бла милиционерлени юслеринден прокурорлагъа, президентге дери да тарыгъыула жазып айланган биреу эди ол. Сени юсюнгден да жазгъан эди бизге, ултхачыды деп. Сора аллайны башынданмы сыларгъа керек эдик? Жерин тардырдыкь...

Элхан. Эй, эй... Шёндю сакъ болугъуз. Ол Краснодар тийресинде бола тургъан ишлени ийиси бери да жетерге боллукъду.

Полковник. Кьоркъма, Элхан Эсиргенович. Бизни ёргеде тыянчакъларыбыз кьарыулудула. Элхан Эсиргенович, шахарны ёрге жанында ол ариу жерлени

юлеше башлагъансыз дейдиле.

Элхан. Алайды...

Полковник. Да манга юлюш жетmezми алайдан?

Элхан. Да былтыр жарым гектар жер бёлдюрген эдим да санга.

Полковник. Аны сатханма. Шёндио жерни багъасы алтынны багъасындан да бийикди.

Элхан. Сора ол бийик юйюнгю сен алай бла ишлегенсе... жер сатып.

Полковник. Сени болушлугъунг бла дейик да кьояйыкъ.

Элхан. Аны ангылагъанынгы иги этесе. Алай кенгден окъуна кёзге урунган дворецни ишлерге бош ашыкъгъанса. Къара халкъ кьозулгъан этеди аллай журтланы кёрселе.

Полковник. Къара халкъны кьозулгъаны бизге неди, арбазда тауукъ кьангкьылдагъан кирик. Власть бизни кьолубуздады...

(Андан ары Элхан бла Полковникни ушакълары эшитилмейди, алай ала сёлеше тургъанча билинеди. Сахнагъа уа Чонай келеди. Ёхтемди. Сахнаны бир кыйырында музурайып тургъан Мискинни кёреду)

Чонай. Мискин, сенмисе?

Мискин. Менме... Чонай! Таныялмай окъуна къалдым, Тейри. Узакъгъа кетген хапарынг чыкъгъан эди, къайтыпмы келдинг?

Чонай. Мени хапарым, узун хапарды. Сен нек сюелесе былайда, бетинги да мудахлыкъ бийлеп?

Мискин. Чонай, сен билесе, общежитде бир тар комнатачыкъда алты сабий бла кыйналып жашагъаныбызны. Фатаргъа очередьде тургъаныма жыйырма жылдан артыкъ болады. Аны айтайым деп келгенем бу таматагъа болушлукъ излеп.

Чонай. Болушдуму?

Мискин. Хо-о, бир да. Сёлеширге да тенгсинмеди. Бир уллу милиция келди да, анга айтып кабинетинден кыыстатды да ийди.

Чонай. Ай юйюнге, Элхан аллай адам болмаучу эди да... (Залдагъыланы кёргозте). Была да Элхан улугъамы келип турадыла.

Мискин. Хоу. Алай мен айтханма, бош сакълайсыз деп. Бир къауумла кетгендиле тюнгюлюп, ичлеринден мур-мур эте. Къалгъанла уа сакълайдыла... Бир амал табылып кьалыр эсе уа дегенча.

Чонай (Мискиннге да, залгъа да). Ахшы, алай эсе. Жайылмай туругъуз. Мен аны бла сёлешип кёрейим. (Уллу кёллю болуп кабинетге киреди. Кенгден окъуна кьолун созуп). Салам алейкум, Элхан шуёхум! Алгъышлайма кьуллугъунг бла да!..

Элхан (ыразы болмай, жеринден кьобады, кьолун Чонайгъа бермейди). Кимсе сен? Къалай кирип келесе бери, ата юйюнге киргенча?..

Чонай (кюлюмсюреп). Мени танымаймы тураса, Элхан? Мен Чонайма.

Элхан. Ким Чонай? Аз Чонай-монайла жокъдула бу аман дуняда.

Чонай. Экибиз бир классда бир партаны артында олтуруп окъугъан Чонайма мен. Санга математикадан чотланы решать этерге болушуучу Чонай... Эсинге тюшдюмю?

Элхан. Сен бери соруусуз-оруусуз къалай киргенсе? Ким жибергенди сени бери?!

Чонай. Къагъытчынг ийгенди. Ол да мени иги танышымды.

Элхан. Чыкъ мындан. Бу кабинетге кирип ючюн, алгъадан приёмгъа жазылыргъа керекди.

Полковник (Чонайгъа). Алайды, гражданин.

Чонай. Элхан, ойнагъанмы этесе, огъесе?..

Элхан. Ойнамайма. Мында порядок алайды.

Чонай. Ахшы, алай окъуна болсун, сен мени керти да танымаймы тураса?

Элхан. Бу кабинет танышла бла алыш-бёлюш этген кабинет тыйюлдю. Бу кырал кабинетди... Тюзлюк жюриген жер.

Полковник (Чонайгъа). Алайды, гражданин.

Чонай. Элхан, бизни шухълугъубузну сен унутуп кьойгъанса дегеннге мен ыйнанырыкъ тыйюлме. Ай юйюнге, аскерде да бир ротада къуллукъ этген эдик да, казармада койкаларыбыз да бир бирге кьоншу болуп. Эсингдемиди, дедовщина? Сени ортагъа алып тое тургъанлай мен жетип къутхаргъанем да, кесими да жаралы этдирип. Ийнанмай эсенг, кёргюзтейим жанбашында жара тапны... (Кёнчек белбауун тешерге узалады).

Элхан. Керекмейди манга сени жар табынг да, дедовщинанг да. (Полковникни кёргюзте). Биз кырал жумуш бла занятбыз. Манга жумушунг бар эсе, приёмгъа жазыл да алай келирсе.

Чонай. Элхан!..

Элхан. Болду, болду... Башымы аурутма. (Эшикни кёргюзте). Бар... бар... Мешайт этме.

Полковник (Чонайны кьатына жанлап билегинден тутады). Жолдаш гражданин санга кабинетден чыкъ дей турады Элхан Эсиргенович. Сен а властью келечисине сопративляться этесе. Ол иги тыйюлдю. Аны Уголовный кодексе статьясы барды.

(Чонай кабинетден чыгъады. Кёзлерин жандырып залгъа къарайды ахлау болуп. Мискин да аны кьатына келип, анга соруулу къарайды)

Мискин. Айтхан эдим да санга. Ол адам тыйюлдю деп. Кел, кетейик.

Чонай. Угъай. Мискин. Мен энтта да мынга кьайтып кирмей кеталлыкъ тыйюлме.

Мискин. Угъай. Милициясы биргесинеди. Тутдуруп иерикди.

Чонай. Къоркъма, Мискин. Мен анга энди башха тюрлю кирейим... (Суху кетеди).

Мискин (Чонайны ызындан). Муну акъылына не зат келген болур? *(Чонай терк окъуна кьайтып келеди башха тюрлю кийинип: кёзлеринде къара кёзлюкле, юсюнде узун плащ, башында сыйлы къара кьалпакъ, бир кьолунда мобиль телефону, экинчи кьолунда кейс чемоданчыгъы. Мискин анга сейир этип къарайды. Чонай телефон бла сёлеше, бирси жаны бла кабинетге киреди. Элхан бла Полковник жерлеринден кьобадыла. Бу кимди дегенча бир бирлерине къарайдыла, умбашларын жыйырадыла)*

Чонай. Да-да... Мен мындама, бек тап жетгенме. ФСБ-гъа кесим сёлешгенме... Генеральный прокуроргъа сен айтырса мени мында болгъанымы...

(Элхан бла Полковник типиски боладыла)

Элхан (Чонайгъа). Кечгинлик бер, ким болгъанынги ангылаялмай турабыз... (Кьолун Чонайгъа узатады, Чонай аны бла саламлашмайды. Полковникни честь бергенин да эселегенча этип кьояды).

Чонай. (Шинтикге олтуруп, кейсин кёргюзте) Сизни кир ишлеригизни юсюнден адамла Москвагъа жазгъан тарыгъыула муну ичиндедиле. Мен ол вопрос бла келгенме. Мени атым Огнев Олег Жаровичди, (хуржунунда удостоверения книжкачыкьны чыгъарып, кабинетдегилеге кёргюзтеди).

Элхан. Ийнанабыз, ийнанабыз, Олег Жарович.

Чонай. Краснодар крайда болгъан мурдарлыкь ишлени юсюнден эшитген болурсуз?..

Полковник. Эшитгенбиз. Бизде аллай зат болмагъанды.

Чонай. Алай айтып кьутулургъа умут эте эсегиз, бош кыйналасыз. Бизнесчиле бла чиновникле, судьяла, милициячы обурла да бир кьош болуп, кьыралны бетин жоясыз, халкьны чамландырасыз, Президентни авторитетин тюшюресиз. Сизге ийнаныурукь жокьду. Тоя билмеген жуликлесиз! Сизни кибиклени жери тюрмеде болургъа керекди. Жангы закон хазырлана турады. Ол закон кьабыл этилсе, сизни кибик коррупционерлени тюрмеге олтуртхандан сора да, урлап, ултха алып жыйгъан харам ырысхылары конфискация этилликди.

Полковник. Тейри, ол а тапсыз закон боллукьду.

Чонай. Не, кьоркьгъанмы этдинг?

Полковник. Угъай. Къаты закон боллукьду дегенлигимди.

Элхан. Олег Жарович, жашар жеригиз хазырмыды?.. Полковникни ахшы дачасы барды.

Чонай. Угъай. Мен бери дачалада сыйланыргъа деп келмегенме. Москвадан селешинип жашар жерим заказ этилгенди.

Элхан. Сора, бир да болмай эсе, обед этейик. Энчи рестораныбыз барды, сени кибик сыйлы кьонакь келсе сыйларгъа деп.

Чонай. Бош кюрешесиз. Мен сизни кибиклеге сатылычу комисден туйюлме. Мен бери келе, бир кёп халкьны кёрдюм бу сизни конторну босагъасына жыйылып тургъан. Кимледиле, не излейдиле ала? Забастовкамы этедиле?..

Элхан. Ала ючюн жарсыма. Къара халкьды ол. Приёмгъа келгенле болурла.

Чонай. Да приёмгъа келген эселе, нек саргьалтып тураса аланы? Нек принимать этмейсе?

Элхан. Заман кьытлыкьдан.

Чонай. Хуржунлары кьалын адамла келселе уа, заман табыламыды?

Элхан. Мен кишини хуржунуна къарамайма.

Чонай (кейсин кёргюзте). Бизге келген тарыгъуулада уа, сен хуржунланы кьармаучу чиновникледен биресе деп айтылады. Къуру ол туйюлдо сени юсюнден жазылгъан затла. Къуллукьгъа киргенли адамлыгъынгы тас этгенсе дейдиле. Аягъынгъа басханны кёзюнг кёрмейди дейле. Ишчи халкьны адамгъа тергемейсе, дейдиле... Ол затланы юсюнден биз тамбла селеширбиз. Шёндю уа бу босагъанга жыйылгъанланы принимать эт да, хар кимни жарсыуна тийишлисича эс бур. Полковник, сен да болуш, Эсирген улуна. Быланы ичинде милицияны юсюнден тарыгъыргъа келгенле да аз болмазла... (Чонайны кьол телефону зынгырбайды). Алло... а-а, Борис Борисович... Да, да, хар затны юсюнден санга докладывать этип турлукьма. Основной проверканы тамбладан башларма...Пока, пока...

Элхан. Кьонакь юйде номеринги айт. Бизде, Кавказда, кьонакьгъа кёзкьулакь болмакьлыкь бек улуу жерни алады.

Чонай. Угъай... (Кетип тебирейди. Элхан бла Полковник экиси эки жанына сюелип, Чонайны ашыра чыгъадыла. Чонай залгъа).

Элхан (залгъа). Айтхан этсегиз а жыйылып сакълап тургъаныгъызны. Киригиз... бирем, бирем.

Мискин. Мен биринчиме.

Элхан. Кел биринчи эсенг. (Элхан да, полковник да, Мискин да кабинетге

киредиле. Чонай сахнаны бир кыйырына кетип, андан къарайды).

Элхан (Мискиннге). Не жарсыуунг барды, айт.

(Мискин хуржунундан кягъыт чыгъарып, аны Элханнга узатады)

Мискин. Ма, заявлениям. Мында хар затны да чыгы-чыгы бла жазгъанма.

Элхан (заявленияны окъуп). Хы... (Мискиннге). Сен андан бери бу жарсыуунгу манга билдирмей нек тургъанса, жолдаш Курнаятов? (Телефонну чолпусун алып селешеди). Алло, Чойсакъалович... Бусагъат

санга жолдаш Курнаятов барлыкъды. Ол Чегет орамда ишленип бошала тургъан юйден анга 4 комнаталы фатар... Не за-а-т? Сёзню кысхарт. Мен айтханны эшитдинг да!.. (Телефонну чолпусун жерине салып, Мискиннге). 19-чу кабинетге бар да, ордеринги ал фатаргъа...

Мискин. Сау бол! (Къууанып чыгъады кабинетден. Барып Чонайны къучакълайды).

(Оюн, кюлкю пауза)

ТОГЪУЗУНЧУ ОЮН

«ИНГИР АХШЫ БОЛСУН!»

Ойнагъанла:

Чонай

Къуртхажан

Къобан улу

Жаухар

* * *

Чонай (Залгъа). Багъалы эгечлерим, къарындашларым, бюгюн мен сизни бери, бу жарык арбазыма къонакыгъа бошдан чакъырмагъанма. Ойнайыкъ, кюлейик, бир бирибизни да иги таныйыкъ деп чакъыргъанма. Кавказда къонак алыу бек сыйлы ишге саналып болгъанды...бурун заманда. Шёндю, бу аман дуняда, алай да туйюлдю. Болса да бир бирге бармай-келмей да болалмайбыз. Энди мен сизге, юйге жууукъ болугъуз дерлик эдим, алай келинигиз Къуртхажан бюгюн юйде жокъду...айып этмегиз...экинчи жол... (Кюле-кюле Къуртхажан чыгъады).

Къуртхажан. Э киши, мен мындама!

Чонай (элгенеди, эки орталыкъда уялыргъа тюшюп кългъанын сезип, апчыйды. Залгъа бла Къуртхажаннга, аузу ачылып, кезиу-кезиу къарайды. Къуртхажаннга хыны). Къайдан чыкъдынг, шайтан кибик, ы? (Къолтугъундан хыны тутуп, бир жанына элтеди). Мен санга не айтханем? Башынгы юйден тышына къаратмай тур дегенмем?

Къуртхажан. Дегененг...

Чонай. Сора атангы башынамы чыкъдынг бери?!

Къуртхажан. Да къонакыла...

Чонай. Кет, доу-доу этме. Думп бол былайдан!.. (Ышарыргъа кюреше залны кыйырына келип). Эрттенликде дохтургъа кетген эди, бек ауруп турама деп. Дохтур кеси да ауруп кългъанды деп къайтып келгенди.

Къуртхажан (ышарып). Э киши, мени бир затым да айрумайды. Адамланы къонакыгъа чакъыргъан эсенг, юйге кирсинле. Бюгюн сени туугъан кюнюнгдю. Унутханмы этгенсе?.. Туугъан кюнюнг!

Чонай. Алаймыды?! Оллахий сен таза да кьуртхаса. Аны да кьайдан чотха алып тураса?!

(Залдан сахнагъа, мыйыкъларын да бура, Кьобан улу кётюрюледи. Чонай бла Кьуртхажан сейирге кьаладыла).

Кьобан улу. Ингиригиз да ахшы болсун, киеу... эгечим!..

Чонай. Кьайдан чыкьдынг се-сен а, харбуз ичинден кирпи чыкьганлай...

Кьобан улу. Да Кьарачайда окьуна «Чонай кьонакьгъа чакьырады!», - деген афишала тагьылмагъан не юй кьабыргъа, не столба жокьду. Сора мен кьалай келмей кьалыр эдим... Сен чакьыргъандан сора.

Чонай. Мен адамланы спектакльге кьараргъа чакьыргъанма ансы, башха кьууумум жокьду.

Кьуртхажан. Нек жокьду? Бюгюн туугъан кюнюнг болгъанын нек жашыраса?

Кьобан улу. Иха! Оллаха, аллай бир жарык кьууумугъуз болгъанын кезиунде билген болсам эди, кьой сюрюю бла келир эдим.

Чонай (бир жанына). Аллах алай кьурасын...

Кьобан улу. Болсада мен кьуру кесимлей созулуп келмегенме...

Чонай. Эшта-эшта!..

Кьобан улу. Биргеме эгечимден туугъан кьызчыкьны да алып келгенме... кьобузу бла.

Чонай (ыразы болмай). Сора кесинги азгъа санап, ызынгдан такьмакь да этип келгенсе?

Кьуртхажан. Э, киши, неге чибинлейсе. Сени сыйлы кёрюп келген адамланы сыйлы кьонакь этерге керекбиз.

Кьобан улу. Алайды, киеу, алайды. Эгечим тюз айтады... (Залгъа бурулуп). Жаухар бери келчи уялып турма да...

(Омакь кийинген, узун чач зимелери бла ариу кьыз, кьолунда кьобузу бла залдан сахнагъа уяла-уяла чыгъады. Чонай аны кёрюп бети жарыйды, тангкёрдю болады. Къатына барып, тегерегине да айланьп, бетине ыйнакълан кьарайды...)

Кьуртхажан. Э, киши, сен суратла тагьылгъан музейде туйюлсе. Кьонакьлагъа эс бур.

Чонай. Да эс бурмай, мен а не зат этеме да?! Сенсе ариулукьдан жукь ангыламагъан. Кёрмеймисе уллу Кьарачайдан кюн жарыгьы бери тийип тургъанын!

Кьобан улу. Чонай (Жаухарны кёргозте) бу ахлучугъум, фахмулу кьызчыкьды. Жырлагъан да, тепсеген да этеди. Кьобуз да согъады таулагъа, ёзенлеге эшитдирип...

Чонай. Тюфюу, машаллах!!!

Кьобан улу. Мында сизни искусство институтугъузгъа кирирге деп итинип келгенди, киралса...

Чонай. Ол институтну таматасы мени антлы шуёхумду. Бюгюн окьуна оформит этдирип кьояйым. Жаухар!!! Кесинг ариуча, атынг да алай ариуду...

Жаухар (бек ийменип). Аллах ючюн, уялтамгъыз мени. Сиз, Чонай уллу адамсыз. Дядям сени юсюнгден манга кёп кере айтханды бир сейир жомакьны айтханча...

Чонай. Сёзлеринг а бриллиант минчакьлагъа ушайдыла! Сени кибик ариу кьызларыбыз болгъан кьадар бирде Кьарачай да, Малкьар да жашнагъанлай турлукьдула... Мен да жашарыкьма, кьанатла битип...

Къуртхажан. Э, киши, не къанатла хапар айтаса? Энтта да учарыгъынгмы келгенди... Кечди, э, киши, кечди...

Чонай. Угъай, Къуртхажан, манга кеч тьююлдю. Жаухар сокъчу къобузунгу. Тепсейик, ойнайыкъ!..

(Жаухар къобуз согъады. Спектакльге къатышханла сахнада той-оюн къурайдыла. Ахырында Чонай Жаухар бла да тепсейди)

Жабыу

Жётел кыйнай эсе, бир литр аракыгъа бир стакан катхан наныкъ эм аллай бир балтуз къошугъуз. Отха салып, энди кыйнайды деген халгъа жетдиригиз. Сууугъандан сора – сюзюгюз. Алай бла жётел дарман хазыр болду.

Акыйбалыкъ болгъанла уллу къашыкъ бла кюнге 3 кере жылытып ичедиле. Сабийлеге уа – ауурлукъларына кёре. Ауурлукълары ненча килограмм эсе – анча тамычы.

Багъыуну бу амалы жётелден уллу себеплик этеди.

Жыл санлары келе башлагъан тиширыула жүректери терк-терк уруп, башлары ауруп кыйналыучудула. Анга да быллай бир амал этедиле.

Каланхоэ деген юйде ёсген ханс барды. Аны чапырагъын алып, жуууп, ариу этип, кюннге юч кере чайнай туругъа керекди. Бир-эки айдан сора жүрекни ол тюрлю аурууу адамны юсюнден кетеди,

дейдиле.

Бу амалны айтхан адам, отуз беш жыл мындан алда, жүреги алай ауруп, бек кыйналып тургъанды. Башында айтылгъан амалны хайырыланган сора жүрек дарманла да ичмейди, ауруу да жокъ болгъанды.

Жайда адамла терлеп кыйналадыла. анга деп шёндю кёп тюрлю дезодарантла бардыла. Энди ол кёп барса – бир суткагъа жетеди.

Алай анга бир халкъ амал да барды. Шал

фейни эки уллу къашыгына къайнар суу къюп, башын къаты жабып къояргъа керекди. Сора аны ючге бѐлюп, аш ашагъандан сора 1-2 сагъатдан ичигиз. Эж-юч ыйыкъдан адамны терлеген ийиси кетеди.

Къанлары кѐтюрюлюп къыйналгъанла биле болурла муртку адамны къан тамырларында басымын тюшюрсенин. Алай аны кеп адам тазалай ичалмайды.

Аны ючюн былай этерге керекди. Мурткуну ариу жуууп, жумуртханы агъы бла къатышдырылгъан бал-тузну аны юсюне къюугъуз. Бираз къатхандан сора ол конфет болуп къалады. Андан ашай тургъан адамны къаны кѐтюрюлмейди.

Табанлары атылып къыйналгъанла кѐпдюле. Анга да быллай бир халкъ дарман барды. Мелни ууакъ этип, анга аллай бир сарымсахны суун къошуп къатышдырыгъыз. Сора аякъларыгъызны жылы сууда тутуп, табанларыгъызны жумушатыгъыз. сора этилген дарманны аякъларыгъызны жарылгъан жерлерине жагъыгъыз. Алай 4-5 кере этгенигизден сора аякъларыгъызны жарылгъаны тап болады.

Бу аурууну дагъыда бир амалын билдирейик. Аякъланы жылы сууда 15-20 минут жибитип, бичакъ бла къырып кетеригиз. Тѐрт-беш къаты этип марляны, къаймакъда жибитип, аякъланы жарылгъан жерлерине салып, целофан бла байлап, тышындан чындай кийип жатыгъыз. Эрттенликде аякъланы жуууп, жангъыдан бичакъ бла къырыгъыз. Къауум кере алай этсегиз, аякъларыгъыз тап боллукъду.

Къара мёрежияны жыйып, жуууп, ариу этип, сууу саркъгъандан сора мияла орунга салыгъыз. Аны бир сантиметрине аллай бир балтуз къошугъуз. алай этип, орунну башына дери толтуругъуз. бир суткадан а сыгъып, сууун алыгъыз. Сора аны бир литрине 100 грамм аракъы къошугъуз. Алай бла дарман хазыр болады.

Аны холодильникде тутугъуз. Кюннге юч кере, ач къарангылай ичигиз. Бу дарман къанны тазалайды. Местопатия ауруудан жарайды.

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ ХАЗЫРЛАГЪАНДЫ.

АТЛАРЫ

ХУЧИНАЛАНЫ АНУАРГЪА - 80 ЖЫЛ

БЕПТАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Сур къадаргъа бойсунмагъан Ануар. <i>Статья.</i>	2
ХУЧИНАЛАНЫ АНУАР. Сюрюнню бушуу дастаны. <i>Поэма.</i>	7

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Жесирле дунясы неда таулу тиширыула. <i>Повесть</i>	17
БАТЫР АС АЛАНСКИЙ. Балкъыз - Асияны хан бийчеси. <i>Роман.</i> ..	53
МУСА АХМАДОВ. Гумулжук тебени да къозгъама. <i>Ханар.</i>	96
ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Кёз аллымдан кетмейди. <i>Ханар.</i>	106

ЮБИЛЕЙ

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. Ёзек темасына кертичи. <i>Статья.</i> ...	112
ОРУСБИЙЛАНЫ ФАТИМА. Ёмюрлюк терек бахчаны кёгети. <i>Статья.</i>	114
АПТАЙЛАНЫ ЖАУХАР. Агъач чана учады кёкде. <i>Статья</i>	117
МОКЪАЛАНЫ ЗУХРА. «Эски къобузну макъамы» жүрекдени къозгъайды. <i>Статья.</i>	119
УЯНЛАНЫ ОЮС. Къадарыбыз - хапарлада. <i>Статья.</i>	123
БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН. <i>Назмула.</i>	127
ГЕНАДИЙ КОММОДОВ. Таулу жашны жашау жолу. <i>Статья.</i>	144

ПОЭЗИЯ

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. <i>Назмула.</i>	147
---------------------------------------	-----

ТАУ АДЕТ

УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Тау намыс.....	151
----------------------------------	-----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ЖОЛАБЛАНЫ УЗЕЙИР. Бурунгулу филолог - ол ким эди? 163

ЧАМХАНА

ГЛАШЛАНЫ АЛАН. *Ханарла*. 166

ТУУДУЛАНЫ БОРИС. Айран гыбыт. 185

САХНА

ТОКЪУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Чонай кьонакьгъа чакьырады.
Пьеса. 190

САУЛУКЪ, ЭСЕНЛИК

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Саулукъ, эсенлик. 219

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (159)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29.11.11. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч. -изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № . Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на
ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*